

చంద్రికాపైస్తు,
చాకలిపేట,
మద్రాసు-21.

విజ్ఞప్తి

ఈచిన్నిపాత్రమును నేను భవభూతికృతమైన యుత్తరరామచరిత నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటను మన్త్రితులును కావలి వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్డా వేంకటరామరెడ్డిగారివలన విని తత్ప్రియబాంధవులు కావ్యనాటకాలంకారాదిసాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూరు జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు “నివేశః శైలానాం తదిద మితి బుద్ధిం ద్రధయతి” అని వర్ణనీయు లయిన కుటుంబులలో నన్యతములు విద్యదోగ్యభాగధేయులు.

శ్రీ యు త పౌ ణ కా వీ రా రె డ్డి గా రు

ఏతత్ప్రకటనకు వలయు సర్వధనంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథకర తారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపాధ్యాయము వ్రాయ నుద్యమింపకయుం టిని. దానిని వారిప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసితిని. అత్యంతకృతజ్ఞుడ నై వారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణ కటాక్షముం బొలయించుచుందురు గాక యని లక్ష్మీసరస్వతులను వేడుచున్నాను.

మ. కలవే పల్కగనేల? లేనియవె వక్కాణింతుఁ బొక్కాఖ్యవం
శలలామంబగు వీరరెడ్డికిఁ గరాబ్బాతంబునం దిచ్చుబోఁ
గలలో నేనియు లేదురానర! మరే! కాపట్యమన్న కొదవీ
యులలో నైనను లేదురా! కటువచస్సో నాల్కమక రాదురా.

మదరాసు.

15-6-20.

}

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఈనాటకమునందలి పురుషులు.

కూత్రధారుడును, కయిడును; గృహాంతకూత్రధారుడును,
రాముడు—కథానాయకడు.

కంచుకీ,

అష్టాక్షుడు—ఒకమని.

అత్తులుడు—నాయకరియగువాడు.

దుర్ముడు—అంతఃపురచారియైనపరిచారకుడు.

కంచుకావడు—కూత్రములి.

సోధారకీ, భాంనాయకుడు—వాత్సీకీష్యులు.

ఒకకుడు—విదేహరాజు, సీతతండ్రి.

గృష్టి—ఒకకంచుకీ.

కుశలపులు—రామపుత్రులు.

బ్రాహ్మణవలువులు.

పురుషుడు—చంద్రకేతునిపైనివడు.

చంద్రకేతుడు—అత్తుణపుత్రుడు.

సుమంత్రుడు—చంద్రకేతుసారథి.

విద్యాధరుడు.

వాత్సీకీ—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.

ప్రతీహారి.

ఆశ్రేయి—తాపసి.

వాసంతి—చందేవత, సీతనల్లి.

తమసా మురళలు—చందేవతలు.

అరుంధతి—వనివ్యపత్ని.

కౌసల్య—రామమాత.

విద్యాధరి.

పద్మిణీ—సీతతల్లి.

భాగీరథి—(గంగాదేవి.)

విదర్భదేశ మనఁగా ఇప్పటికిరారు (Berars) దేశమనియు, ఇప్పటికిని నాగ పూరుసీమలో చాందా (లేక చంద్ర పురము) అను నగరము సమీపమున ఉదూటరులు నివసించినాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) త్రైలింగులు నగు తైత్తి రీయ బ్రాహ్మణులు బుచ్చారనియు, భండారకార పండితులు మాలతీమాధవ పీఠిక యందు వ్రాసియున్నాడు అప్రాంతాబ్జి మాడఁగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుడో, ఆంధ్రుడో, అందును వెలసాటియో లేలగాఁజ్యుడో యని సందేహము కలుగు చున్నది.

ఈతనిరూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్రధారుఁడు కాలప్రియనాథుని యాత్రో త్వసమున తాను ఆయానాటకమును ఆడించినట్లు వచించుచున్నాఁడు. ఆతేవుని జ్ఞేత్రమైన యానగర మేదో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు, కాలప్రియనాథుఁడనఁగా మహాకాళజ్ఞేత్రవాని యగుశంభు వని త్రిపురారిటీక. వీరరాఘవాచార్య టీకలో “కాలప్రియనాథశ్చ” అని పాఠమును, కాలప్రియ యనుపేరి యంబికకు పతి యని వివరణమును, గన్పట్టుచున్నది. మహాకాళజ్ఞేత్ర మనఁగా ఉజ్జయిని, తద్వాసియే యట వివక్షితుః. దేని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగిం పక కవి యీపేరేల ప్రయోగించును? కావున సూత్రధారుఁడు ఆయానాటకముల నాడించిన నగరము ఉజ్జయిని కాదని యెఱుకవడుచున్నది. మఱి భవభూతి కన్యాశుల్క రాజసభ నలంకరించినవాఁడు గావున, కన్యాశుల్కముందు కాళప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సర్వమును సుఖుడైత మగును.

ఈకవికి కన్యాశుల్కరాజు యశోవర్త —

“తపస్వీ కాం గనోఽవస్థా మితి స్తే రాసనా విస

గిరిజాయాః ప్రసా వప్తే భవభూతిసీతాననా.”

అను నేకద్రచిత శ్లోకమును మెచ్చి “భవభూతి” యను వ్యవహారనామము శోనంగి నట్లు విచిత్రము మఱి వీరరాఘవటీకలో నున్నది.

భవభూతికాలము.

ఈకవికాలమును చారిత్రావ్యేషులు కొంచెము దొంక తిరుగుదుగా నిర్ణయించి యున్నాడు. కాశ్మీరరాజావలిత్ర మను రాజతరంగిణియందు—

“కవి రాజ్యకృషిరాజశ్రీ భవభూత్యాదిసేవికః

దిగ్వి యయా యశోవర్త తద్దజ్ఞులవన్దితామ్.”

“భూత్యా కృష్ణి యశోవర్త లలితాదిత్యయో రితి

లితే భారతీయైశ్చ దవర్ణ త్వం విస న్విభోః.”

అనురిత్యాదిగ్రంథమువలన కాశ్చిరరాజు లలితాదిత్యుడు యశోవర్తను జయించెనని తెలియవచ్చుచున్నది ఆజయము క్రీ. శ. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రంథమువలననే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటి వాడని తలంచుట యొప్పును. 7-వ శతాబ్దివాఁడు బాణుఁడు నార్ద చరిత్రపీఠికయందు పలువుర మహాకవులం బ్రస్తావించి భవభూతినీ ప్రస్తావించుమియు, 8-వ శతాబ్దివాఁడు వామనుఁడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందు భవభూతినాటకమునుండి శ్లోకముల నుదాహరించుటయు, పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరపాండురంగపండితులు ఎమ్. వి. గారు తమకు లభించిన మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి మీమాంసాకాస్త్రప్రవర్తకులైన కుమారిలభట్టుశిష్యుఁ య్యలశిష్యుఁ డనియు, ఉంటేకాచార్యుఁ డనుకామాంతరముం బొంది యుండె ననియు, కొన్ని యంకములకుదను గద్యము లున్న నని తెలిపియున్నాడు. ఈయనవ్రుం జేయుట నాటకత్రయరచనానంతరము కావలయును. కానిచో అందు విశద్యుడై ప్రస్తావము లేక పోవుటయు,

“గణై స్ఫుతాం న మమ శో గుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్

యథార్థనామా భగవాన్ యస్య జ్ఞాననిధి ర్దురుః”

అని జ్ఞాననిధిప్రస్తావ ముండుటయు, అసంగత మగును. ఈయన కుమారిలభట్టుశిష్యుఁ డయ్యెని, ఆయనతో శ్రీశంకరాచార్యులవారు వాదమునయ వచ్చుటయు నిజమయ్యెని, ఈయన శంకరస్థమకాలికుఁ డగును. అందువలన శంకరమతము అప్పుడప్పుడే తలయెత్తుచున్న కతంబునను, ఇంకను మహాశముగా నందనను, బౌద్ధపరివ్రాజికకు అత్యంతోత్కర్ష నోసంగునట్టియాచకమును (మాలతీ మాధవమును) ఈతఁడు రచించుట సంగతమగును.

ఆతని విద్యావిశేషములు.

భవభూతి తాను పదవాక్య ప్రమాణాభిజ్ఞుం డనియు,

“య ద్వేదాద్యయనం, త ధోషనివదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ

జ్ఞానం, తత్కథ వేద కిం న హి తతః కశ్చి ద్ధణో నాటకే;

య త్వేదత్వ ముదారతా చ వచసాం, య చ్చార్థతో గౌరవమ్,

త త్వే దస్తి తత స్త దేవ గమకం పాణ్డ్యైశ్చైవగ్ధ్యయో”.

అని తాను వేద వేదాంత సాంఖ్య యోగ పాముం డనియుం చెలువుకొన్నాఁడు.

ఈయన నీతివిద్యావికారముఁడు; అందులకు మాలలియందరి కామంద కియు తన్నామము నైతమును, మహావీరచరిత్రయందలి మాల్యవస్తంత్రియు నిజమైన ముఖ్య నిలివిద్యారహస్యమును భవభూతి యిట్లు వాప్రచ్చివాఁడు.—

“బహు స్వర్ణాకరప్రగుణమణీయం వ్యవహరకా,
పరాభూతాస్థానా నృపి జనుతరాణి స్థగయన్;
జనం విద్వా శేక స్వకల మతిసంభాయ కపటైః.
తటస్థః, స్వా నృత్తాకా ఘటయతి చ మానం చ భజతే”.

ఇందులకు భూరివస్తువులు లక్ష్యముగా నిబంధించినాడు. మరియు—

“కాశ్త్రేషు నిష్ఠా, సహజ శృ బోధః । ప్రాగల్భ్య, మధ్యస్తగుణా చ వాణీ,
కాలానుబోధః, ప్రతిభావచత్వమ్ । ఏతే గుణాః కామదుఃఖాః క్రియాను.”

అని కార్యసాధకగుణములు జెప్పినాడు. అందులకు కామండుకయే లక్ష్యము. ఈ కథ యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగల్భ్యమును “మమ హి సంప్రతి.....” అను మాధవ వాక్యమును (మాలతి 5 అం), “అయి పశ్య. కి మనయా.....” అను వశిష్టవాక్యమును (మహావీర. 3 అం), సూచించుచున్నది. శౌతవిద్యాభినివేశ మును “ఈ కౌత్ర భోః...తజ్జీరసః” అను (మ. 5) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

“వడభికదశకాడీ చక్రమపృష్ఠిరాత్మా
హృది వినిహితరూపః సిద్ధిం నైదిదాం యః
అవిచలతమనోభి స్సాధతై ర్మృగ్యమాణః
స జయతి పరిణధః శక్తిభి శ్శక్తిసాధః”.

“విష్యగ్స్వత్తి ర్జటానాం ప్రచలతి నిబిడస్కన్ధస్థోఽపి భారః,
సంస్కారకావ్యాదీర్ఘం పటు రటతి కృతావృత్తి ఖట్వాక్షుఘ్టా,
ఊర్ధ్వం ధూనోతి వాయు ర్వివృతశశిరఃశ్రేణివర్షోఽథ గుఞ్జకా
ఉత్తాలః కిఙ్కిణీనా మనవరతరణా త్కారహేతుః పతాకామ్.”

ఇత్యాదివర్ణనలును, మహామాంసనిక్రయమును, వితదీయకాపాలికాద్యాగమ జ్ఞాన మును జెల్లడించుచున్నది.

ఉ. రా. చరితలాని వివర్తకబ్రయోగములచే నితని వేదాంశశాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచినది.

భవభూతి ఉత్త్రయ బ్రహ్మచారి వర్ణనలో వైష్ణవలనందమును చెప్పినాడు. మనకు—

“బ్రహ్మణో బైల్వపాలాశౌ, ఉత్త్రయౌ వటఖాదికౌ,
వైలవౌదున్దురౌ వైశ్యౌ, దద్దౌ నర్హన్తి భర్తకః”.

అని ఉత్త్రయంకి వటఖాదిరములం జెప్పినాడు. అట్లుండ, ఈ కథ యిట వైష్ణవమును (రావిని) చెప్పుట యెట్లు? అన్నచో, “కృతే తు మానవా భత్తా, స్త్రీతాయాం శౌతమాః స్మృతాః” అను స్మృతిప్రమాణమువలన స్త్రీతాయగము

వారైన శ్రీతామరలత గౌతమశర్మములను చెప్పవలయును. గౌతమలవారు “బైల్వ పాలాకా బ్రాహ్మణస్య దక్షా, ఆశ్వత్థవైలపా కేషే.” అని ఉత్తీయనికి రావి కోలం జెప్పిరారు. ఈ సూక్ష్మజేదమును మేలయివలె నెలకొల్పినందున ఈతని ధర్మకాస్త్రమునం గలనిష్ఠ స్పష్టమగుచున్నది.

ఇతని కవితాప్రకాశము.

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాభిరమముడు, భనియేడు దళరూప కావ్యోక్త మందును, తేమేంద్రుడు బౌద్ధచర్యయందును, హేమచంద్రుడు కావ్యానకాసన మందును, వామనుడు కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందును, మమ్మటుడు కావ్య ప్రకాశమందును, ఇతనినాటకములయిండి బహుళముగా భోక్తముల నుదాహరించుటచే నితనియందు వారికిం గలబహుశృతి తెలియుచున్నది.

ఇతరకవులును ఈయనను క్లాఘించినవిధముం గనవచ్చును:—

“సుకవిద్విరయం జానే నిఖిలేపి మహితతే—

భవభూతి త్కుక చైచ్చివ వాల్మీకి ప్రృథ్వీయకః.” భోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

“అహో! మే సాధాగ్యం! మమ చ భవభూతే శ్చ భణితి

తులాయా మారోఽగ్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లభిమసి,

గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలతాల్పారకలికా

మధూలీమాధున్యం క్షిపతి పరపూర్వైర్భగవతీ.”

భో. ప్ర. కాళిదాసు.

“ఛా. భవభూతిజలధినిర్గత కావ్యమృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి

యస్య విశేషా అద్యపి వికటేషు కథానిబద్ధేషు.

అని భవభూతికివ్య వాక్కులిరాజ స్మృత గౌడవధ మహాకావ్యము.

“భవభూత వల్మీకిభవః పురా కవిః, । రతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేఘతామ్,

స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః.”

—రాజశే.

“ప్రాచేతనేన యా నీతా పాలితా భవభూతినా

సర్వత శ్చవ్యులే నాణీ నై వాద్య కవిమానిభిః.”

నీలకణ్ఠాదీక్షితుండు.

“భవభూతికవే ర్వాచః స్వదన్తే రసరజ్జితాః

సుమనోభ్యః సుధాన్యైర్వి బిన్ధమాధున్యైర్బిన్ధరాః.”

“భవభూతి మనాద్యత్య సిర్వాణమతినా మయా

మురారి పదచిన్తాయా మిద మాధీయతే మనః.”

(భవభూతిని చదివి, బాణుని ముగించి మురారిం బొడంగితి నని భా.)

“రత్నాంశీపూర్వక మస్య దాస్తా । మనీషుభోగస్య వచోమయస్య,
పయోధర స్వేద హిమాద్రిజాయా । పరం విభూషా భవభూతిరేభా.”

వై సూర్యకమల రచనాక్రమ మేమి ?

నిర్దేశ క్రమమే రచనాక్రమ మని తోచుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత్ర
మొదటి దనియూ, మాలతి రెండవ దనియు తలంచిరి. వీరచరిత్రను లోతులు మెచ్చు
నందున ఆకొఱంతను మాలతిలో—

“యే నామ కేచి విహ నః ప్రథయ స్త్యవజ్ఞాం,
జానన్తి తే కి మసి, తాన్ ప్రతి నైష యన్తి;
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మగు తోఽపి సమానధర్మా,
కాలోఽన్యాయం నిరపది, స్విపులా చ పశ్యీ.”

అను స్తోత్రముచే జెలుపుకొన్న దనియూ ఉపపత్తి చెప్పిరి. నామత మది కాదు.
ఈకవికి రూపకోశితపత్మరచనా ధర్మక మాలతిలో కుదురుపడలేదు. అది వీరచరి
త్రములో కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీకృతీయ సప్తహంకసులలో లవంగికా
మనయంతికలు కొవించిన ద్రాఫ్టిహాసస్యాసములే చాలిన నిదర్శనములు. ఇట్టి నిడుద
సాత్యములు కడమరెంటులు లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుత్కర్షను
తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పిచాడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసౌభాగ్య
మును గూడ వక్కాణించిచాడు. కావున, మాలతీమాధవమే యాతని తొలిసాట
కము. మఱి యాకొఱంతలకు లేల యన ?—అని యుద్ధతోష్ఠలే గాని, కొఱంత
కులకులు గావు, అని సర్వజ్ఞ సింగమరాయనివారి వాక్కు—“పరాపవాదా తోస్త్వి
త్కర్తోపాధి రుద్ధక ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే ‘యేనామ’ । అత్ర ‘జానన్తి తే
కిమ’ వీతి, పరాపవాదాత్ ‘మమతుకోఽసిసమానధర్మా’ ఇ త్యత్యోక్త్యర్థ కథనా
చ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్.” ఇట్లు గా దండులేని, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని
చిట్టి రకవనము లేమేని చేసియుండి వానిని లోతులు మెచ్చునందులకై యావాక్యముం
బల్కియుండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ స్ఫుటముగా ఎల్లరను మెప్పించలేక, శృంగార
రమన తనకు ప్రజ్ఞచాల దని యరసికొన్నవాడై, ఆరసమును మానుకొని, చాలమిం
గ్రమ్ముకొనుటకై వీరాద్భుతక్రియతోవస్యాస పూర్వకముగా వీరచరిత్రముం దొడంగి
నాడు—

“తే నేద మద్భుతజగత్క్రయమన్యమూల । మస్తోకవీర మురుసాహస మద్భుతం చ
వీరాద్భుతక్రియతయా రఘునందనస్య । ధర్మద్రుహం దమయితు శృరితం నిబద్ధమ్.”

లోతులు వీరచరిత్రమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. అన్యూరకను
“యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్బన్ధో జగతి.” అని ఈ రా. చ. లో

నూచించినాడు. అయినచు అదినుండి తనసారముడు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమ క్రమముగా వ్రడివై మైసంపద ౩. ౩. చ. తుదని—

“తా మేతాం పరిభావయ స్తస్మిన్మై ర్వివృత్తరూపాం బుధాః

శబ్దబ్రహ్మవిదః కఠే పరితప్తప్రజ్ఞస్య వాచీ ఏమామ్.”

అని తనవాక్కునే నూచించినాడు.

భవభూతి ప్రతిభాదికము.

చదివినవిద్య యిట్లు అపారమై యుండ, ఈయన వర్ణతారణ్య వదీ తత్సంగము జనపద జా వృత్తాదికమును పుస్తకముగా పఠించికొన్నాడో యనునట్లు పరికించిన వాడు. వర్ణనచే వర్ణ్యమును ప్రత్యక్షకల్పముం జేయగలడు.

ఎనుగులు దురదచే వృక్షగ్రంథులకు గండగ్రంథుల నొరసిగొని గోదావరి లోనికి పుష్పస్పృశిం గురియించుట; ఎండకు డస్సి యుదివికొల్లు చెట్లపై పరుండి కూయు చుండు; నదీనంగులతో బియ్యేటియులు పెంజెయేటి యలలపైకి లేచి, తొమ్మి పోటు లాడి పొరలి యురలుట; అటవీగవ్వారములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులల గండ్లు గాండ్లు ధ్వనులకును, గుహలలోని యెలుగుబిల్లు యంబుకృత మాటకును, అదివి యెల్లను విక్కు లెల్లను శ్రోతలకు ఒడలు గగురు పొడుచునట్లు మాటు నెలంగుట; ఎక్కడనో పాతాళమున ఇంచుక జలము పెంజెయుచున్న లోయలలోని పంజరలు నడిచి పడియలు; డప్పికిం దూలిన తొండలు ఆజగరముల చెమటయోడికలను త్రాగుట;—ఇట్టివర్ణనలచేత ఈతడు మదికి నీనమటోగ్రావుం జొచ్చుచున్నాడు.

కలయవ కరేణుయుకతిః తొండముతో కూజాతోనుంబోలి, నీటిసోనను బస్పిటింబోలి, చిలుకుట, దానికి సంప్రలేని తూటికామతోడి తామరాక్షగొడుగుం బట్టుట; తమ్మికూండ్ల చిలుకుకతునియల కవణముతోడి నెత్తమ్మి నెత్తాచి నీటిని తనపుక్కిటినుండి దాని పుక్కిటం బెట్టుట;—ఇట్టి రసికచర్యల వర్ణనచేతను ఈకవి రసికహృదయములను వశీకరించుచున్నాడు.

అకాశసంచారి కాపాలీ, కన్యాబలిదాతృ కాపాలిక, చాముండాపూజా, మహామూలన విక్రయ క్రయానుషణ్ణి దృశ్యావృశ్య భూత ప్రేత పిశాచ వృత్త, క్షాతాన త్రైయా మాంధకారవిభృంభణ వర్ణనలచే ద్రష్టు శ్రోతృ పతితృ జనముల చిత్తములకు మచ్చువల్లినవాడు.

సాత్త్వికవ్యభిచార్యాది భావములయొక్క సూక్ష్మసూక్ష్మతర భేదములను ఈ తత్సంపృష్టి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయన కవిత్వాక్రమీయముగా నున్నాడు. ఈ విషయములో ఇతరకవులు ఈయనకు సాటి గాఢాలరైరి.

ఈయన తాను వశ్యవా క్షుని చెప్పకొన్నాడు. వశ్యవాక్తముఁ దని మనము చెప్పవలయును. మూరారి శ్రీహర్షాదులు కొందఱు వశ్య ఇతరకన్యలు కాళిదాసుమార్గమున నడుగిడ లేక ప్రాయికముగా ఈయనకవనమును దిరవడిగాఁ గొని యల్లియు, ఈ ప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్గు ప్రాయము లై వారు. ఈయనకు భావయు బంధమును కీతియు పృథ్వియు అన్నియు వర్ణ్య భావ దళ విశేషా ద్యుచితముగా మాటుచునే ఉండును. వాగుత్కర్ష ఉ. రా. స. లో పరమాంధిం తొందినది. మిడుతల గుఱ్ఱపువర్ణకము, కొంబెరటుని హేళనోత్తి, కుశితజనక కఠోరోత్తి, శాంతజనక ఉమోత్తి, ఆరంజోతమ వేదకలాన్విత, శాఖయోధుల వీరవాచములు, ఇత్యాదులు నిదర్శకములు. ఆశురమును బంధమును అర్థానుగూఢ మగు సంహితల లక్షచంద్ర కేతుల యుద్ధోద్దమకచము ఒక యుదాహరణము:—

“త్యాజిహ్వికా వలయి తోత్కటకోటిదంష్ట్ర
మూరారి భూర భున భుర్భుర భూవ మేకల్
గ్రాస ప్రసక్త హస దన్తక వక్తయస్త్ర
శ్చుమ్భా విదంబి వికటోదర మస్తు చాపమ్.”

ఈకవి తాటకావిర్ణనముపై ఈను రేగి, మూరారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా వర్ణనపద్యములను వారి నాటకములయందుం గనవచ్చును; మదీయ విమర్శ వినోదమందేని కననగును. కావ్యాదర్శనంజీ పదాలిత్యాధి వైవరము. ఆ లాలిత్యమండే ఆతఁడు జనించినవాఁడు గాని, ఆతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియు కాళిదాసును అర్థముబడి లలితపదములం బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యాధిమై తద్దణోజ్వల పదాన్వేషణమం గావించినవారు గారు. ఈకిటుకలం గనిపట్టి పాలేటిదరి యుద్ధండకవి (కాళిదాసమార్గమునుం దలపెట్ట లేక) మాలతిని మించువాడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్య ప్రదర్శనము:—ఇతఁడు మల్లిక లో ప్రాయికముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాడు. మల్లిక కథ మాలతికథకు ప్రతిదించి మనంగగును. మాలతిలాని “మాదాపీడకపాలే” త్యాది నాండీకపద్యమునకు ఉద్దేశక ప్రాయమునకు పోటిగా తనరూపకములో “మాదా కితకలే” త్యాది పద్యమును అల్లినాడు. వానిని మదీయవిమర్శ వినోదమందేని ఆహాపక ములయందేని కనవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును ఉద్ధండకవి పద్యములో వరదానంబును అగపడుచున్నవి. “సంతాపం శమయస్తు” అను చతుర్థ పాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే లోఁచెడిని.

భవభూతికన్న కాళిదాసు వ్యంగ్య ప్రధానుఁడు, కాళిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్య ప్రధానుఁడు. తమారసంభవమున రెవెలింపమున—

“త మచేత్స్య రురోద సా భృతం । స్తనచంబాధ మురో జహూన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో । వివృద్ధ్యార్థ మి వోపకాయతే.”

ఇందలి యుక్తార్థమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

“సంతాపకాహీ స్త్య పి మానుషాణాం । దుఃఖాని నదృష్టు వియోగజాని
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుష్టహిని । ప్రోకస్యహస్తై రివ సంష్టవస్తే.”

“దుస్సహత్వము” ఇందు కంతోక్తము, అందు ఉపమానముచే సూచితము.

భవభూతికృత నాటకములకు వ్యాఖ్యానకన్న అనుకర్తలే చక్కగా
గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి నాన్యజేవ జగద్ధరులకన్న ఉద్బంధకవియు, మహా
వీరచరితమును వీరరాఘవమనసికన్న త్రిపురారియును చక్కగా గ్రహించినారు.
ఇందులకు నిదర్శనములు ‘కపోల తుబ్బుమాని’ “ఆపితాలకారిః” అనువానిపై
మదీయ విచుర్వచిన్తోభాగమునం గనవచ్చును పరశురామాభియోగముకు వీరచరిత
యందుం గని బాలరామాయణానర్థ రాఘవ ప్రసన్నరాఘవాదులకు తత్కర్తలు
నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొక్కనే దోహద తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు పలు
వగల రామనాటకములను రచించినారు. అందుం గొన్ని—1. బాలరామాయణము,
2. అనర్థ రాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాట
కము, 6. జానకీపరిణయము, 7. ఉత్పత్తరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్ప
ణము ఇత్యదులు. వీరందఱును వశ్యవాత్కులే. ఇందఱులను అవర్ణ రాఘవకారుడు
మురారి పాండిత్యపరిమోచ్యపదంబున దీపించుచున్నాడు. పరశురామాభియోగ
ములో భవభూతిని మించినాడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని,
ఉత్తరరామచరితములోని లోకాచీత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ
కాశ్చర్యపడే, అమార్గము తమ కసాఫ్య మని యెఱింగి అందుం జద మిడరైరి. జయ
దేవుడు ప్రసన్నరాఘవములో ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను రంగమునకుం
దెచ్చినాడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్ఞులుండు గావున వలసినవృదు అపూర్వోపమానములం
గల్గించుకొనును. ఉదా.—

“బాహ్మమృసా మృగదృశో విమలః కపోలః

ప్రక్షాళితః సపది రాజత వివ యస్మిన్

గజ్జూషపేయ మివ కాన్త్యమృతం పిపాసు

రిన్దు ర్ని వేళితమయాభి మృనాళదంజలి.”

మాలతి.

“ప్రక్షిరతి శక్యత్విజ్ఞానా నామమాత్రాత్. [“అనుమాత్రములుగా దించుకొ
శక్యత్వింధము.” 59 (24). గుత్తిమును వటుశ్చర వర్ణింతుట-సి. రా. చ.]

“దశయతి పరిశువ్య త్వేనతాళిపాణ్ణు

స్త్రీమిరనికర ముద్య నైవనవః ప్రాక్ప్రకాశః.”

మాలతి.

ఈ తాటియాకే సిమ్మట అల్లసాని పెద్దనగారి దంతపుదువ్వైన యైనది,

“అభినవకనిదన్త చ్ఛేదకాన్తః కపోటః.”—మాలతీవిరహవర్ణన.

మఱి యీకవి యిహలోకామృత నిర్ఘ్నరిణి యగు మేఘసందేశకంఠ ఫక్కి-క
ననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మూడు స్తోకము లల్లినాడు.—“కచ్చితోన్స
మ్య” (25), “చైవాత్పక్షే” (26), “భవద్భిన్నరావిజ్ఞ” (29).

భవభూతి యటకమాల వివర్ణ.

ఈయపోద్ఘాతమున ఉ. రా. పరిత్రమే ప్రధాన మయినను, కడను రెండిం
గూర్చి అల్లకొనుచున్న కొన్ని పాదబాటలు తొలగించుటకై దానినిగూడ నిట
పరామర్శింపవలసియున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బాధపరివ్రాజకయోద్ధ కుండిన
పురమువాడు దేవరాతుడును పద్మావతీపురమువాడు భూరివసువును విద్య
నేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకీశిష్యాసమక్షమున “మనము
తప్పక ఒకరితో నొకరను వియ్య మండవలయును,” అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరు
వురును తమతమతాళుల మంతులైరి. దేవరాతునికి మాధవుఁ డను కుమారుడును,
భూరివసువునకు మాలతి యను కూతురును, కలిగిరి. వీరికి యుక్తవయస్సు వచ్చి
నంత మాధవుఁడు అస్వీక్షితీవిద్య నేర్చుకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామంద
కియు ఈ సంగతముననే డుండెను. పద్మావతీ రాజు తన నర్కనచివుఁ డగు నందమనికి
మాలతి ని మ్మని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇవ్వవడక భూరివసువు మాధవుని
తెలిసికొన్నవాడై మాలతికిని మాధవునికిని చోర్యవివాహము జరుపు మని కామంద
కినితోరెను. నాయుకొనాయుకులు మదనోద్భాసిములో ఒండొరులం గాంచి కాము
బారిం బడుదురు. మాలతికి చేజీ లవంగికి యను వేశ్య, మాధవునికి చెలికాఁడు మకరం
దుఁడు, అనుచరుఁడు కలహంసకుఁడు. నందమనిచెల్లెలు మదయంతిక మాలతికి
సహపాఠుక్రీడ మొదలుకొని చెలికత్తై, మాధవుఁడు గుచ్చినపొగడధండను లవంగిక
కొనిపోయి మాలతి కిచ్చును. మాలతి నిరంతరము దానిం దాల్చియే యుండును.
మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవుని ప్రతిమను వ్రాయును. అది అపంగిక మాలముగా

కలహంసుని చేతిమీదగా మాధవునికి జేతును. మాధవుడు దానియందు తన ప్రతిమప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అంతరము ఆ చిత్రఫలకము మల మాలతిచేతికిం బోవును. ఇట్లుండ, పెద్దపులి యొకటి తమనుండి విడఁబడి మద యంతివైకి వచ్చును మకరందుడు ఆమెను ఆవలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. అసందర్భమున నాయరువుర కన్యోన్యనురాగము నించి వర్ణింపను. ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరివసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుంగక మాలతీమాధవులు నెగు లొందుదురు మాధవుడు తనయభీష్ట మును సాధించుటకు మార్గాంతరములేమిం గని ఆరాత్రి శ్మశానమున నుహమాంశ విక్రయముఁ దొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుఁడను కాపాలికుఁడు మాల తిని వైమేడయందు నిద్రించుచున్న దానిని తనశిష్య యగు కపాలకుండలచే తెప్పించి శ్మశాన మందలి కరాళాయతనములో కరాళాడేనికి బలి చేయం గడంగును. మెడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు ఇవ్వవచ్చునరహము చేసి కొమ్మని మాలతిని హెచ్చరింపఁగా, “హా! మాధవా, నే నిదే పరలోకమున కేగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱవకుము. అనురక్తులు స్మరించుచున్న జను మృతము కాదు గదా.” అని మాలతి మాధవుంఁబు మొఱు యడెను. అటును మాధవుఁడు విని గుడిలోచారఁ బడి అఘోరఘంటుని అమ్మవారికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిమ్మట మాలతి తలాబితాచారము ప్రకారము పెండ్లికిముందు గ్రామచేపకగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవమకరందులు అగుడిలో దాగియుండురు. అచట మాలతీవేషమును మకరందుడు ధరించి నందనుని యింట కేగి వానిప్రక్కను పెండ్లికూతు రగును మాధవుఁడు మాలతిని దోడ్కొని గుడినుండి నురిగి యొక యుద్యానమందు కామం దకీ సంవిధానముచేత చౌకికావివాహముం బడసి యుండును. ఈలోపల మకరందుడు పెండ్లికూతురుగా నందనుని చెట్టపట్టి ఆశనియింట నుండఁగా, అతఁడు వానితో నరసము లాడవచ్చును. మకరందుడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పంపింతుఁడగును. అతనిని వీధిలో తలారు బద్దగింతురు, అంత నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్నకడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపు మాపును. ఈకయ్యమును కలహంసకునివలన విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యించి, తానేగి మకరందునికిం దోడ్పడును. తలారులం ద్రుంచి యిరువురము మాలతిం గలియఁ దాఁగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోర ఘంటుని మాధవుఁడు తెడవినపగ దీర్చుకొనునదై యెత్తుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీకైలమునకుం బోయెను. ఆమె నిచ్చట మాధవాదులు పెడికి పెడకి వసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిం గొనిపోయి యుండు నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నను దుఃఖము పట్ట లేక మాధవుడు మూర్ఛితుడాయెను. బ్రదుకఁ దని వెఱచి మకరందుడు 'భృగువంశమునకు నమకట్టి కొండనెత్తమనండి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివసువు మాలతీవాక్యమును విని దుఃఖము పట్టలేక అగ్నిప్రవేశార్థమై జతపడెను. ఇంతలో శ్రీశైలముందు పోదామని మాలతి వెఱచి కపాలకుండలము నిర్భర్నించి అకాశమార్గమున మాలతిని గొనివచ్చి మాధవబాలకును భూరివసువునకును చూపి అంగణము రక్షించినది. శత్రువులను కొట్టినపరాక్రమమును ఈయత్కటాసురాగము లకు విని రాజు సంతోషించి మాలతిని మాధవునికిని మదయంతిని మకరందునికిని ఇప్పించి బహూకరించెను.

మాలతి చిహ్నము.

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనం బోధించెను. అందులకు—

“యత్ర కవి రాత్నబుద్ధ్యా | విస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
బౌద్ధత్తికం ప్రకుటతే | ప్రకరణ మితి త ద్బుద్ధై జ్ఞేయమ్.”

అని భక్తితోత్ర నిస్తము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

“భవే త్ప్రకరణే పృథం లాఙ్కం కవికల్పితమ్,
కృత్సారోఽజ్ఞీ నాయక స్తు విస్తోఽమాత్యోఽభవా వశిక్,
సాపాయధర్మకామార్ పణో ధీరప్రశాస్తకః॥”

సా. ద.

ఇందులకు 10 అంకము లున్న మాత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాత యపాస్తము. మాలతీనిసూచి అక్షణకారు లేమి, విమర్శకు లేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము పాఠాన్వయ మని ఐక్యాజీవిరి.

“His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius.” Kale.

“The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet.” M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లి కామారుతము ప్రకరణము యయ్యును మాలతికి ప్రతిబింబ మనం దగిన యనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మాలతీయు బృహత్కథాలోని మదిరావలీకభటు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ వైకావీభావలో నున్నది. అందులకు సరియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేశ భట్టుని కథాపరిత్సాగము,

“యథామూలం తద్దేదం న మనా గ వ్యతిక్రమః,
గ్రన్థనిస్తరసంక్షేప మాత్రం భాషా చ భిద్యతే.”

అరి యాతని ప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరాసని కథక్రింద “ఇయ మేవ కథా మాలతీమాధ వస్త్వ మూలభూతా.” అని అభోజ్ఞాపిక కలదు. శిశువును యువం గావించినట్లుగా ఆకళను భోజులతో పోషించి పండితమోహినిగా గావించినాడు. దాని జదివిన, ఈతని ప్రజ్ఞ సరిగా ఇంత యని యెప్పుడును. ఆకళను ఈక్రింద సంగ్రహముగా వాక్రచ్చెద —

మదిరాస కథ.

కళింగదేశములో శోభావతీనగరమందు యశస్కురుడని బ్రహ్మణుడుండెను. ఆయనభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కండన కుమారుడ నుద్భవించితిని. బాల్యంబున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁగా నతిక్రామము కలుగు కలిగెను. దానంతే ననాయన అవ్వతోఁగూడ నన్నుం దోడ్కొని ధనకరిచ్చదనం మంతముగా విశాలానగరమునకు పోయి. అచట నెలకొనెను. నేనును నాయాడు సహాధ్యాయులతోఁగూడ నొక గురువదనవలన విద్య నేర్చుచు నుండిని. వాటిలో గురువంతుడు మహాధనికుని కుమారుడు విజయసేనుఁ డను క్షత్రియపుత్రుఁడు నాకు నెచ్చెలి యాయెను. ఒక నాఁడు మా యుపాధ్యాయునింటికి ఆతనితోఁగూడ వత్తి తోఁబుట్టువు మదిరావతి యను కన్య వచ్చెను. ఆమారిని మిత్రునివలన తెలియ నామాన్వయము లెఱింగి వెంటనే తలఁగరానికగులమై మరునాఁకు బాసిన నైతిని. ఆ శుభాంగియు చెలిమి తొలఁచు మనోహరవీక్షణంబుల నన్నుం గాంచుచు, మొలకలై త్రికూరిమిని చెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, అటమిగచే తద్గహం బ్రొద్ద మనలి, అనంతరము ప్రణయ దూతియును వశితాపాంగనిరీక్షణ మాత్రము నాదనము ప్రేరించుచు, నెట్లకేలక తన యింటి కరిగెను. అంత నేనును ఆయడఁబాపునకు డిట్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంబడి నేలంబడినమీనువోలె జోరిగిలును వెదకిలంబడుచు దొండ్రెలును నుంటిని. ఆయహా రాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేగితిని.

అచట విస్రంభసంభావజంబున నాచెలికొండు విజయసేనుఁడు హస్తోత్కుల్ల పదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె — ‘మిత్రమా, నాచెల్లెలు మదిరావతివలన నాచెలి కానిని కన్న ఇట్టివాడఁడని విని నెయ్యంబున మాకల్గి గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముకలదేరి నాతోఁగూడ మాయింటికి రమ్ము. నీయడుగఁ దామరలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.’ మరుభూమి తెరువరికి జడి వానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణగా బాయెను. నేను వల్లెయని యాతనియింటి కేగి యాతనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత సుఖకుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనుఁడు నాయొద్దనుండి వెడలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదిహాతుడు నాకడ కేతెంచి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—‘భర్త

దారకా, మహర్షర్థదాక మదిరావతి యుద్ధాసంబులో నొకమాలతీలతం బెంచినది. దాన నీవుదు మిమసంగునసావంద విలాసహానితోజ్ఞులంబు పుష్పభరోద్ధమంబు నొక యున్నది. అందుండి ప్రేమకుచుచ్చి పూచిటి శిలీమణుంబుల నొర్పి భర్త్య దారిక న్నయముగా మొగ్గల గోసి ముత్తి యంబులం బొనినూమొగ్గలతో ఈయింటి పేట పేరు గుచ్చి నీకు కావక పంపినది క్రొత్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియ తమునికొదా ఈటలినది. ఇట్లు చదురుగాఁబలికి ధాత్రేయి ఆ పూదండను మంచ పలకర్పూరసంయత తాంబూలదళంబులతోఁగూడ నా కొసంగెను. నాప్రాణప్రియ తన చేతులతో గుచ్చిన యాపూదండను నేను పెడం దాన్పి, నదీయాలింగనంబుకన్న నెక్కుడగు నిర్వచనీయ సౌఖ్యముం బొందితిని. ఆతాంబూలము వైచిత్రీని యా ప్రియాసఖతో 'ఒకల్యాణీ, ఏమి చెప్పుదును, నాయెవయందలి కామ మెట్లున్న దన, నీచెలికొఱకు ఈప్రాణములను వదలుదు నేని ఆదియే నాజన్మఫలము, నా ప్రాణములు నీచెలివికదా,' అని పచ్చి దానిం బంపి నేచు ఆంతలో వచ్చిన నిజయనేనుంఁగూడి ఒజ్జయింటి కడఁదెంచితిని.

అటునాఁడు విజయనేనుండు మదిరావతిం దోడ్కొని మాయింటి కరుఁడెంచెను. పేరిరాకకు నావలిదండ్రులు కరము నంతసిల్లిరి. ఇక్కరణిని నాకును మదిరా వతిని మాటిమాటికి నేకస్థానస్థితిచేత ననురాగము గూఢముగానే పెచ్చుపెరుఁగు చుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాని వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నాకలుకులు శ్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయంట నిన్నుఁ గన్న యప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టియవధ వాప్రవృ నలవి గాదు. ఆలేమ తన మనస్సు నీమీఁద తగులుకొని యున్నదని నాతోఁ బల్కినది. కావున నోసాబగుఁడా ఆటమరిజీవితము నీ కిష్టమేని నన్ననోరక మెప్పుధంబున ఫలించునో ఆవిధ మాచరిం పుము.' ఈవాగ్మృతంబున నానందమగ్నుండనై 'ఈపని మీచేలిలోనిద, నేను మీ స్వాధీనుండన' అని యుత్తర మొసంగితిని. ఆమాటకు దాని సంతోషించి వచ్చిన యట్లే పోయినది. నేనును ఆనందవృక్షంబుచే నాన భాదమి నెవులు దీఱి యుంటిని.

అటునాఁడు ఉజ్జయనేనుండి గొప్పవారి దొకడత్రియకుమారుండు వచ్చి మదిరావతిని తన కిచ్చుని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రియు నతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చితమాయెను. మహాత్మ్యవల్సార్థంబుగా పెండ్లిదినము వచ్చినది. ఈర్ష్యముల మ్రోతతో పెండ్లి కుమారుని రాక కొలాహలపడుచుండెను. అంత నేను అనలదిగి బ్రదుకుటకు మను భరింపఁజాలక విరహముకన్న మరణము మేలనియెంచి ఊరివెలి కరిగి అట నొకమజ్జిప్రా నెక్కి యందొకయురిగట్టి పెడకుఁ దబిలింతుకొని చెట్టునుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తిమనోరాజ్యంబును ఒక్కట దిగఁద్రొచితిని. ఊ

ముసేపటికి చైతన్యమును మరలం బొంది కనుబెఱచి మాచునంతట నా దొంగిలై స్సి నే నొక స్త్రాజపువానియొడి నుంటిని అతడే నాస్రాణమును గాచె నని నొక యాతనితో 'మహాబావా, నీ పేమో కరుణ మాపిలెవి గాని, విరుహతురునికి నాకు మృత్యువు ఇవ్వమా'ని ప్రార్థనము గాచి 'అని నుంచి, యాయాపదబాంధవుని ప్రశ్నకు ప్రత్యుత్తరముగా నుడిచి నయిన మదిరావతీదృష్టాంతమును నివేదించితిని. అంత నానజ నుఁడు 'ఏల ప్రాజ్ఞుడవయ్య నీటు మామాంబునకు బడెదవు. సకలంబును చేనికొఱకొ ఆనూత్నము గల్గింతులదా? నేమిటము? ఇంగులను సిదగ్గనముగా నాపుష్టాంతమం జెప్పెద వినుము' అని నుట్లు వక్కాణించెను

6-2-198

హిమవలతముచేరి సిద్ధమని దేక మొందు గలదు. అందు శ్రుతశీలసంపన్నుం డయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుడను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకయై యిలువెదలి దేశములు తిరుగుచు నిజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుచెంచితిని. అనగరంబుకడ శంఖపాలుఁ డనునాగరాజుని పావనము శంఖశ్రావ మనుమహాసరోవరము స్వచ్ఛోదకము కలను. అప్పురంబున గురుకులవాసమునెయ్య చుండి నేనొక్కఁడగు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖశ్రావమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మహాసముద్రమువోలె ఆకటాకము దరులనెల్ల నానాదిగంతాగతు లై పజనులచే నెండి అంతటను కలగుండుపాంచుచండెను. మడుపునకు దక్షిణంబున చెట్లగుంబులలో నొకవిరకన్యక గురిపెదటివ పందిరిదువారంబునం బాలు గోయంచుం డెను. ఆలేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముట్టోకములను మోహంబునంబుచ్చు మారుని కైబల్లెమువోలె నాయెద నడుగంటఁ జొచ్చినది. తానును నన్నుంగాంచిన మాత్రాన వలజేసికి దాసియై నన్ను ఆపాంగవిశ్రాంతతారకాంతంపు విహారితుంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్టోకనిముసంబ మేమిరువురము ఒండొరువులం గాంచుచు న్నంతలో మడపుబేసం గొండు రేగి గొలును తెంపుకొని మాపటిసిం బడఁద్రోచి చెవిమీఁది యంకుసమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజను లెల్లం బూయితులు గాఁగా నేను వెఱచురనివయాప్రయసిని అక్కుననెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని, అక్కున్నయ దిగులఁటి తత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముకుచు వచ్చెను. అభయ మునకు జనులెల్లం బరువులునాఱ పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కెచటికొ కొనిపోయిరి. నేను పేటొకచక్కటి కేగితిని.

వినుఁగుభయము తీతినతర్వాత అనింగినదుముదాని వెచటనుం గానక, పేరేని కులమేని నెలవేయ నెలుంగక, మాన్యవృద్ధయందలై విద్యకోలుపోంబున విద్యా

ధరుండుబోలె ద్రిప్పురుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాడనై ఆ కన్నీయ యీనగరంబున నొకవేళ నుండునో యని యిటుకు వచ్చితిని. ఇట కంఠమున కురిబోసికొన్న నిన్నుం గంటిని. ఇది తోలెడి నీవు నీదుఃఖము చెప్పితివి. నేను నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుడా, యివ్వధమున నేను ఊరం బేరం బెలియని యానుండురాంగికై పురుషకారమునకు దారియగుపడనివిషయంబున యత్నము నేయు చున్నాడను. మదిరావతి సీగోచరమంద యున్నచు నీవు తత్ప్రాప్తికై పురుషకారము మాని దిగులునం గూలెదవేల? దుక్కిణీదేవినిగూర్చిన పురావృత్తమును నీవు వినలేదా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యామెను పొందలేదా?

ఇట్లాచెలికాడు పలుకుచుండగా మంగళవాద్యనాదపురస్సరంబుగా మదిరావతి సరిజన్మయై నాయెడుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని— 'దేవాహమనకు ముందు ఈయవ్వవారిగడిలో కులకన్యకలు కామదేవుని బూజింతురుగదా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణము విడిచిన నన్న చూచునుగాక యిది ఈగుడియందటనే వుట్టిచెట్టునకు నే నురిబోసికొంటిని.' అనూట విని ధీరాత్ముం డాచెలికాడు 'అటయిన శీఘ్రముగా ఈగుడిలోనే ప్రవేశించి గర్భగృహములో మాతృదేవతలవెనుక దాగియుండము, మన కేమయిన నుపాయము దొరకునో దొరకదో చూడము రమ్మ' అనెను. నేను సరియే యని యాసఘునితోఁ గూడ దేశంబు సొచ్చితిని. అట్లే దాగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన ఆదేశమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ దెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేడుకొనందలంచినట్లు కారణము చెప్పి సభజనమును పరివారమును బయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవు నర్పించి యిట్లు విన్నవించినది.— 'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాడ వయ్యాను నామనస్సులోని నాప్రియుని ఎటుంగ వైతి వేల? విల నన్ను వంచించి కీడు పఱచితివి? ఈజన్మమందు నీవు వరదాన సమర్థుడవు కావేని జన్మాంతరమం దేని, ఓ రెలి నాయకా, ఆ విప్రభూమారుడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదింపుము.'

అబాలిక మేము కనుచును వినుచు నుండఁగా నిట్లు పలికి, చిరుకుఁగొయ్యకు ఉత్తరీయము ను కట్టి కంఠమున కురిబోసికొనెను. 'మిత్రుడా, పోయి అగపడి ఆమెకంఠముచుండి యాపాశమును తొలఁగింపుము' అని యాచెలికాడు బోధింపగా నేను వెంటనే ప్రియకడకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము! ప్రాణము నిల యొసంగి నీవు గడించినవాడను, అర్తికాలమందు ఎవని మీఁది నహజ స్నేహమును నీవు లేల్పితివో వాడను, నీదాసుడను, నీమోలిన యున్నాడను.' అని

హర్షంబుచే ఎలుగు దొడ్డిలా బిడికి, తుడుములో అనుందరాంగి శంతమునుండి పాశమును తొలగించితిని. అంత నచ్చేలువ నచ్చుం గని యానందభయంబులపాలయి తుణము ఊర్జంతలో నామిత్తుండు నడిగా నిట్లనియె:—‘చెలికాండా, ఈరేవాయి ఏకటిలో నేను ఈమెచేసము దాల్చి యీమెపరిజయలతోగూడ నేగెదను. మన యరువురయు త్తరీయములను కట్ట నిచ్చి, ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చవచ్చిన దేశాంతమునకు రాత్రి పొమ్ము. నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలుసేయను.’ ఇట్లు బలికి, యారెండు మదిరావతివేషము తాను గైకొని రాత్రి ఏకటిలో తత్పరిజనులతో నడలిపోయెను. నేను మదిరావతిని దోడ్కొని వెలసేని యొకరెన్నునుతో అరెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యానుడదూర మరిగితిని. తెల్లదాటఁపిమ్ము ఆరగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేమసితోగూడ అచలపురము నగరము చేరితిని. అం దొకబ్రాహ్మణుడు నాకు మిత్రమై యిల్లియఁగా అవిలంబితముగా మదిరావతిని పెండ్లి యైతిని.

ఇట్లు కొరక నెఱవేటి యవట నివసించుచు నేను నామిత్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండనై యుత్తరాయణంబున నిటకు గంగాన్నానార్థము వచ్చి నంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాడు. నన్నుం గాంచి యాశ్చర్యమగ్నుండయినయీతనిం బెద్దయందొడ్డు కవుగిటం బొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవిటకు విజయంచేసితిని వశ్యేశ్వరాత్మకాండా, ఇట్టిచట నాచెంతనున్న యీ బ్రాహ్మణమహాను నాకు ప్రాణభార్యాప్రదుడైన యాయావద్బాంధవునిగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆయురువురు విప్రకుమారులలో నొకఁడు వర్ణించి ముగించినంతట నరవాహనదత్తుఁ డారెండవయాతని ‘ఓవిప్రమహారా, మిత్రులకై ప్రాణమును సమగ్రసరి మిముబొంట్లు లోకములో అయిదుగదా, నీవు ఆచిక్కుఁ బాటునుండి యెట్లుతప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను’ అని యడిగెను. అంక నాతఁడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేషంబు దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావతివేషంబు దేవళమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతినిగా నేతలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండబెట్టి సోమవత్సరిలోఁగడికిం గొని పోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిత యుభయచే నత్తు పానమత్తలు ఊడిగొల్తు జేడియలు మేల్పుదుంగు నైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను గూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు ముట్టులాటంబు తబ్బిబ్బు చేతలబిబ్బొకనకులు నన్ను చుట్టవేసికొనిరి.

అంతలో నాకిటచెంగట అదియిలనడదయి మొలచులించియో వికనా యెను. చెలకత్తియలతోఁగూడ నొక కన్నయయు నాగదిలోను కడుదెంచెను. ఎవ్వ తెయో యని పరికించిరిని. నాఁడు శంఖప్రదమునకు జలకమాదవచ్చి నాకు కను విందై వినుఁగునుండి నేఁగించి యా నాయదదొంగయే నాపజ్జు గూర్చున్న యా కన్నయ ఇదేమి? కాకతాళియమా, కలయా, నిక్కమా, యని పట్టరాని సంకసంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోయించుంటిని. అంత నొక్కనిముసంబున మదిరావతెచెలు లాకన్నయను 'అర్యదుహితా, ఏల యిక్కరికి జెంపట్టకొని యున్నావు?' అని పాచ్చరించిరి. తన మనోగతమును బాచి యాకన్నయ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీ రెఱుంగరా మదిరావతి నాకెట్టి నెచ్చెల్లయో? ఈమె ఇప్పుడు పెండిలియై మగనింటి కేగును. ఈమె నెడఁబాసి నేనుఁడఁబాలని నెల్లలొందియున్నాను కాన మీరు వెంటనే విడుదలించి యిండు, నేను ఇందుకనేపు మదిరావతితో విస్రంభంబున మాట లాడుచు నుభయముండెదను.' అంతట వారందఱు ముద్దురుపుర నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నాచెలువ తలుపు దిగించి గడియ పైచి వచ్చి చెలకత్తె ననుభ్రమచే నాచెంకం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సభ, మదిరావతీ, సిరుఁఖములన్న గొప్పదుఃఖము ఉండదు. ఏలని నీపొగిని ప్రియుఁడు వేటొకఁడైయుండ తండ్రి నిన్ను మఱివేటొకని కిచ్చుచున్నాఁడు. అయినను పరిచయవశంబున మరల నెఱుకవడెడి యాసీప్రియతమనితో నీకు దర్శన మేని ఒకవేళ ఘటిల్లగలదు. నాకన్ననో ప్రత్యాశలేనిదుఃఖము సంభవించియున్నది, చెప్పెద వినుము: నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్ల వచ్చుకపుఁ దావలయువుగదా. రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖప్రదమునకు న్నైన యాత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్యానవనంబున, పగలు నింగిని దొఱంగి వచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంటమా నా నొప్పు మీఱు లేఁబ్రాయపు బ్రహ్మజుటమారుఁ డొక్కరుండు నూనూగుమీసంపుఁ డేటికొదమలతో విరాజిల్లుచున్న మోముదామరవాఁడు నాకన్నులకు విందొన ర్చెను. 'అదతలయందు తపంబులచే నిడుమలు గుడిచిన మునికన్నయలు ఈకొవరు గానిని నానలేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాముఁడు నాయెద నలుఁగులం జేసినకూంటదారిని నానానయు వెఱుపును జాఱిపోయినది. అంత నన్నుం గాంచుచున్నయాతనిం గ్రేగంట నేఁ గాంచు చున్నంతలో కంటమునుండి విడఁబడి మనపుటేనుం గొకటి విచ్చలవిడి వచ్చుటికిం బలు తెంచెను. దానిం గని నాపరిజనమెల్ల భయకలాయితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్త టిల్లుచున్న యిక్కమారుఁడు పరువున వచ్చి యెద నెత్తుకొని దర్శనకు జనులకడి

మీకు గొని పోయెను. అతనిమీది నున్నదాన్ని కంటికి వేసి నే నాంధ్రవిహితలోనున్న నై, చేరి, నీకు గామో, నీయ మేమో, నే నేమి తన, నీ నుంజనో, ఎటుగ కుంటిని. అంతట పరిజగము. నన్ను నీ నీకొనగా నామనములు ముగ్ధిభి విందిన నీహంబువోలె నావన్నీటికేయ. కావలె, నానిభవంబు నాకలిజముల నన్ను త్రిశోని బసవంబోయిరి. అప్పుడెల్లంబున నాస్త్రియు: దాభూదేవమారుం దెటు లనిగెనో నే గావైతిని. అది మొదలు నా జేరేలకుం దెయక నీ ప్రాప్తి: దాతను చేతి కప్పి తప్పిపోవార న్నితైవడి వ్రులింపెను. అలగానని యశనిం గాండు కోరికమై మ్మిటవలంబు బాపు ముర వానించును, అప్పుడెల్లంబులూం ద్రుతో సరిగా రాత్రి: నే నన్నునింబున కప్పు యెల్లంబులూం ద్రుతో యా మేఖమునో నీదర్శన మొక్కటి, ప్రయసభి. నాకు లెనో నాభియుగా ముడిదె: అయ్య నింక ద వ్యగుడగదా. మరరావలె, యితైజగున నాకు మరక మొక్కడే శరణ మైది, కాన ఈయించుకత్తడచేయ నీ నెమ్మోము: గాంచుసఖిను ఎనుభవి చేదను.

అలకాంగి యిట్లుగో నావీడుల నవృతంబునోను గురిసి నామోమునుండి జేగునుమునం నెగఁదిని, కన్నుల నీ మూలవాలుట్టి, యొక్కట మాతాశ్చర్య భయంబులపాలాయెను. 'విల యోముద్దరాలా, ఇట్లు నీవైజుపడెదవు? అతడనే గదా నేను, శలంపుర కంపినియర్థంబులనయు:ము అచికాలచైవము ఘటియించు నుమా. నీకై నే నెంతటిదున్నవడనం బొందితివో, విధి నేయనీప్రచందవిలాసం బెట్టిదియో, వీవుట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కీపుడు అదను గాదు. ప్రేయసీ యిపుడు మనహా వెలువడు నుపాయమునమాప్తము అలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్టినియె, 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుకదానిని వెలువడుము. దీనిబయట నాతండ్రి సుక్షుత్రియునియింటి యుద్ధానము. దానిదానిని వెలువడి యెటకేనియం బోదము.'

అట్లు అలకాంత పలికినయంత తదీయాభరణంబుల కానరానీక మూటగట్టు కొని తద్దర్శితపక్షంబున నట నుండి వెలువడిలిని. రాత్రియే శత్రుహితంబుగా నడలున వడివడిం గడుదప్పు నడచి పేగుననప్పటికి నొక కాటడవిం జేరితిమి. అనిష్టనారణ్యం బున మే మరుగుచుండ మిట్టమధ్యాన్న మెనది. అనయంబున నెట్ట కేనియు నొక చెట్టునీడ దొరకంగా, నడకచే నలసి నీరువట్టి యున్న ప్రాజేకర్నిని నేను మెలమెల నానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీవ తెమ్మెరల సేదదేవుచుండ, నాకు సంభాషణ నచ టికి దున్న యొకటి గాయవడి చావరువు వాటుకు వచ్చెను. కానినీ సంభాషణ అ కృతచేతనే మనోపత్తు: దని యెఱుంగనై యొకపురుషుండు చేత విలపించి

ముపై రఱుముకొని వచ్చెను. ఆపరుఁడు ఆకాటుదున్నను ఒక బల్లెంపుఁతోటునం గూల్చి మమ్ముఁ గని మాశెంత కేలేంచి 'ఏవరయా సాధూ, మీరు ? ఈమె నీ కేమి గావలయు ? ఈదారి నెట కేగుచున్నారు ?' అని యడిగెను. అంత నేను బండ్ల మెత్తిచూపి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుఁడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యవశంబున నొక విడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేగుచు, అవిడారును దొంగలు కొట్టఁగా ఇదరి దారి తప్పి యిటుకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి, మా కష్టములు లీఱి 'వి.' అని కల్లసిక్కువముం బలికితిని నానూట నని బ్రాహ్మణుఁడ నని నాపై జాలి గొని యాశండు 'అయ్యా! నేను అడవిదొరను, వేటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి ఈసమాపంబుననే నానెలవు. అచటికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నాస్త్రియను అలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కి జేసి తాను పాదచారియై చుమ్మ తన యింటికిం గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోరె మజ్జనభోజనాదికముల నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒక్కొక్కచోట నెవరేని దొడ్లవారు ఉదయింతురు. అంతర మాతఁ డిచ్చినతోడుతో నాయుడవని దాటి యొక యగ్రహారము చేరి అట నక్కాంతను నేఁ బరిణయ మైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకవిడారుంగలసి యివుడు గంగాస్నానమునకై యిటు కేగుదెంచితిని. ఇటనే యీ నాస్త్రియంవర మిశ్రునిం గంటిని —

ఈరెంటును కథ ఇంచుమించుగా నొకటే, పేరులు వేఱు. మాలతిలో మాధవ రచిత వసుధమాలం గొనవచ్చినవలంగిక పలికినచతుర్త్తి మదిరావతికథలో నాయితౌ రచితపుష్పదామముతో నాయకుని ఆలంకరించిన దాదిహుతు వాక్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద నందనులకు ఇరులు స్త్రీపురుషులు అందునుం గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుఁగు. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడు నాయక ఊత్రియకన్య, ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థుఁడు. మాలతిలో నాయకానాయకులజనకులు సతీర్థులు. ఇందును అందునుం గూడ సతీర్థులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దీనికి మూల మగుటంబట్టి ఇందును నాయక (మాలతి) ఊత్రియకన్యయే. అందువలన ఆమెకండ్రి భూతివసువును ఊత్రియఁడే. కావున ఆకాలమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండి రనుట పొల్లు.

(2) మాధవుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని యథోఽఘంటుని యాక్రోశవాక్కు వలనం చెలిసేవది. కావున ఆతనికండ్రి దేవరాతుఁడు బ్రాహ్మణుఁడే. భూతివసువు

క్షత్రియుండని నిరూపించితిమిగదా, కానుందకి బ్రాహ్మణవ్రాజిక. అమె బాధక దళం బ్రమాణము లేదు. కావున ఈమవ్వరును బ్రాహ్మణులే యనువ్రాత నిజమను.

(3) కానుందకి భూరివసుదేవరాజులకు ఉపాధ్యాయుని గాని సహాధ్యాయుని గాదు. ఈమంత్రిల సహాధ్యాయులు కానుందకికవి సాదాశివ, పీఠి కిరవుడు అపత్నసంబంధవిధి ప్రతిజ్ఞ సాదామనీషుడును జరిగిరి. సాదామనిని కానుందకి తన పూర్వ శిష్యుని వ్యవహరించెను. గురువుకడ వియ్యంతుల బ్రతినియేలుకు సంకాప ముండును. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, మైగా ఉత్సాహము కల్గదు. అపతీర్థ్య గురువుకు ఈ ప్రతివృత్తాంతము నందించి యుండె దగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజికను ప్రస్తావించినప్పుడు జరచుబ్బయి కంటి నింపబడుచున్నది. “సాగతజరత్పరివ్రాజికాయాస్తు” ఇత్యాది మాలతీ ప్రస్తావన. ఆరకారము మంత్రిలకు “జరన్త్రా” త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. “అనేక చుప్పి యాభియోగేన స్థారయసి మమ పూర్వశిష్యాం సాదామనీషమ్” అనియు, “అన్త త్సాదామనీషమతుం... ప్రవృత్తేయం ప్రతిజ్ఞా” అనియు, కానుందకివాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కానుందకి అమంత్రిలకు గురువే గాని సహాధ్యాయుని గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయాశనోదయముంబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివాహము లుండె నని యిదానీంతనులు ఒకానొకరు వ్రాసివారు. కాని, మాలతీమూల భూత మదిరావలీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్రియకన్యయై యని తెలియుచున్నందున, ఆ భ్రమను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) అకళలో నాయకకు మదిరావలీని క్షత్రియను పెండ్లియాడిన నాయకుండు బ్రాహ్మణకుమారుడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుండు క్షత్రియుండు. తదనుసారమున ఇందుకు మాలతిని రాజముఖముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుడు నందమండును క్షత్రియుండే అనదగును. కావున, మాధవమిత్ర మయినమకరుండు పెండ్లియాడినమయంతిక నందనునిచెల్లెలు యెవరి క్షత్రియయే. మాలతిలోని యాచేశ్వరభజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేవుడే కథాసరిత్సాగరములో అనుదిరావలీకథను రచించుకొనె నని యాతనిప్రతిజ్ఞ వెలుంగని ప్రజ్ఞావాదమేని, అపక్షమందును అకవి మాలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించె నని యేర్పడి యీ ప్రజ్ఞావాదమును వచ్చే చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణ యువతీవివాహము లుండె నన్న కల్పన ఈ విస్తరముచే ఖరాశతము.

(6) మాలతిలో భృగ్వగ్నికతనములు (సాధులంకల్పితములు గానే) చెప్పుటడియున్నది. దానింబట్టి కొందఱిదానీంతనులు భవభూతికాలమున నవి ధర్మములు

గానే యుండె నని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధములైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో సన్న్యాసి సముఖ శ్రీశంకకాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు తమూరిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శనమైన వెంటనే తమూరిలభట్టు తన్ను ఆగ్నిసాత్కరించి కొనె ననియు, ప్రసిద్ధిగలదు గావున, వారు తమూరిలభట్టు కిష్కంధైన భవభూతికి సమకాలికుఁగా నన్నిహిత్యంతర కాలిగఁలో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేరిన బైన భృగ్వగ్నిపతనములు లే వనియే యెఱుఁగవలయును. ఇందు వలన వికాలమున నవి ధర్మములుగా నుండెనో ఆయాదికాలమునో, చాతుర్వర్ణ్య మందు అనుభవమివాహనంబుండినకాలమునో, గూలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని తలంప నగు. ఇతియగాని కవి వ్రాయు వాస్తవావాస్తవ చాచారములను కవికాలముననే ఆరోపించుట యసమాజస మని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱలేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో వాదికావ్య మనుభవభూతిరమ్యకమే మనకు ఆనమ్యకమును గలిగించిన దని శలంచినవారును ఇదాసీంతనములలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వ లయినకాళిదాసాదులనమ్యకము మనకు మార్గదర్శకము గాదా? అందఱును ఆయాదిత్వమును రామాయణమువలననే గ్రహించినవారు గారా? రఘు వంశములో: —

“తా మధ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ । కః కేశేధ్యాహరణాయ యాతః
నిషాదవిద్ధాజ్జడదర్శనోత్థః । శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః.” 14 (70)

“సాగ్ధం చ వేద మధ్యాప్య కిష్కిదత్కాస్తైశ్చైశ్చ
స్వకృతిం గావయామాస కవి ప్రథమపద్ధతిమ్.” 15 (38)

“అథ పౌత్రేతసోపజ్ఞం రామాయణ మిత స్తతః
మైథిలేయా కుశలవో జగతు ర్ధరుచోదితౌ.” (68)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచిత మైన యాత్మహత్యా సాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండలేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి ఘోర సాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మూలతీమాధవటికఁగఁ త్రిపురారి ఇట్లు వివరించివాఁడు:—
“ఇదాసీం జాత్యమచితే నాపి క్షిప్రఫలప్రదేన బాహ్యగమప్రసిద్ధేన సాహసిక జన కృత్యేన మహామాంసవిక్రయే గాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిత్త్య నిర్మారయతి.”

విద్యాసిద్ధికి యూదుహామూలవిక్రయకల్పమునే శ్రీమదాచార్య హేమచంద్ర శిష్య రామచంద్రకవి విరచిత సప్తహాళింబ్ర నాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామూలవిక్రయనే తర్జిక్రయము.

(1) భవభూతికి ముం వెన్నరును దీనిని కల్పించి యుండలే దన్నమాటయు వట్టి బొట్టే—భవభూతి దీనిని కల్పించినవాడను గాదు, ఆతడు తననాటకపురుషులలో నొకఁడు దీనిని ప్రయోగించియు సంవిభాన మట్లేవారు. మఱియు,—కార్య సిద్ధికి దానిని ప్రయోగించుట భవభూతికి శూర్యమే అకాదిసిద్ధము. శ్రీస్తుకమునకు ముందు నాటకకల్పాదులందుండిన కందునిమంత్రి యైనవరరుచిచే కాళిభూతికిని, కాళి భూతిచే గుణాధ్యక్షుండితునికిని, వాక్రవ్వంబడి, గుణాధ్యక్షుండితునిచే వైశాచిభావ యందు ప్రణీతమును సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్యాగములూని యూదుహామూల విక్రయ ప్రస్తావము గనుడు. అచట లం. ౧౮. త. ౨. లో మదన మంజరికథను 1988 పు. మొ., డాకినేయుని కథను 1989 పు మొ., చదువుడు, ఇందు తొలిదాన కాపాలికు డొకఁడు మదనమంజరి యనుయత్యంగునను, కృత్యా ప్రభావంబున శృకానమున ఆకర్షించి భవంధును సేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీవిక్రమా ర్కునిని బేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన భద్రపాణి దేవీప్రమానవిగ్రహుడు ప్రత్యక్షమై, అగ్నిశిఖిబేతాకునిచే కాపాలికుని సుహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యుని బేర్కొనఁగా ఆయనవచ్చి కాచెను. మాలతిలో మాలతి మాధవుని బేర్కొనఁగా మాధవుడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో డాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాడునూత విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బంధింపుతు లై పడయున్న శృకానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణముం గాచుకొనుటకై యాచార మిడవలసినవాఁ డై అందులకు ఉపాయంతరము గానక శృకానమున మహామాంసము విక్రయించి కార్యమును సాధించుకొనెను.

“స కూపా మద్గతోఽపకృత్ తదగ్రప్రాప్తి మన్యథా
పణాయతుం మహామాంసం శృకానం ప్రాచీక నిశి.
తత్కాలం తివ్రతా తస్మి సదృష్టః కితవో మయా,
గృహ్లాతు క శ్చిద్విత్తేణే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్లామి ిం మూల్యం మార్గ సీ త్యునిలే మయా,
రూపప్రభావో స్వో దేహి మన్యా మి క్యబ్రవీ చ్చ సః.
తత్తద్రూపప్రభావాభ్యం తా నాశ్యవ్య దదామ్యహమ్,

కితవాక్ బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్త్యం సభ్యయతా నరీకా.
తచ్చుత్వా ధైర్యతుష్టేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా,
దత్తే మాపప్రభావా స్వా వాభావ్య దినసప్తకమ్.”

“మాలతిలో విప్రలంభశృంగారవర్ణనార్థము కవి కపాలకుండలా కృత మాలతీ హరణమును కల్పించినాడు, కాని, ఆకల్పన పూర్వకభావో చక్కఁగా అదుక లేదు.” అని విజ్ఞానాకాశాచార్యులు వచించినారు. వారిమతమును కొందఁజాలను; అయినను, ఇటు వలసినయడుపును కవి పెట్టియే యున్నాఁడని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు నిమిత్తమై యఘోరఘంటుఁడు తనశిష్యుయగు కపాలకుండలచేత మాలతిని ఆంశః పురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని మాధవుఁడు చంపె నన్నువగ తీర్చుకొనుటకై అతనిప్రియ యైనమాలతిని హరించుట అదికయే యున్నది. మాలతిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామినిని కవి ప్రథమాంక మందే ప్రస్తావించినాడు. అఘోరఘంటుఁడు, కపాలకుండల, సౌదామిని, వీ రందఱును శ్రీకైలమువా రగుటయు, ఈయదుఱునే దృఢపఱుచుచున్నది.

మాలతి యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.

“భూమ్న రసానాం గహనాః ప్రయోగాః । సౌహృద్బ్రహ్మద్యాని విచేష్టితాని,
కౌఢత్య మాదౌఢితకామసూత్రం । చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ.”

మాలతింగూర్చి కాళి (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిపుణము గాను ఇమిడికగాను ఉన్నది. అది యే మనః—“ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు కనఁబడుచున్నను ఇది ఒకవిధ మైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటు తనము, లేక, మడ్డతనము) చేత చెడినది. ఇటు వృత్తము నేరిమిలోనే సంవిహిత మైనను, గ్రంథముయొక్క అతిదైర్ఘ్యముచేత దానిరంజన కొంత నొందియున్నది. ఈలోపములన్నిటి చూడఁగా ఇది రూపకరచయం దాతని ప్రథమ ప్రయత్నముగాను, ప్రథమ ప్రయత్నములకు అనువంగికము లగుగుణదోషమిత్రము కలదిగాను ఉన్నది.”

వీరిచరితముంగూర్చి యిండుచుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో కొన్ని భాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాడు. అదిలోనే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతార్పితానుగత కుశధ్వజసమ్మేళనమును, అటునే కుశ ధ్వజ స్పృతాగతమును శివధనుస్సును శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు కుశధ్వజుఁడు సీతార్పితము వాగ్దానము నేయుటయు—ఇది యొకమార్పు. ఇం

కొకటి ముఖరావేషమున శూర్యణుని వచ్చి రామ ప్రవాసమును కైకేయి ప్రాప్తి
తముగా దశరథునికిం చెప్పి సాధించుట, కైకేయు మహారాజభార్య, ఆమెయందు
నిందసియ్యవృత్తము చెప్పుట నది గా దని కవి యిట్లు మార్చినాడు. కామునికి పరు
నితో పోరుచున్న వారిని చెట్టుచాటుచుండి మాలనేసినాడ దనునింద లేకుండుకట్టుగా
కవి వాలిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాడు ఇది యొకమాట్ట, అని
దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధ మైనమహావీరచరితపు స్తకములలో పంచమాంశములో 17-వ
శ్లోకము మొదలుగాఁ గల గ్రంథము భవభూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవికృతము.
భవభూతికృతము నష్టము. ఇందువలన ఈ గ్రంథమును మాడ లోపలు ఉండుగా
మెచ్చలే దని తలపడగియున్నది. ఆ కణమున ఇందులో లేని విచిత్రము ఈకవి
ఉత్తరరామచరితలో చూపినాడ దనియు, తలప దగియున్నది ఈమాత్రమయ్యును
సూర్పి భండారకారపండితుల యాశయమును కనుడు:—

Dr. Bhandarkar's Preface to Malatimadhava.—“The Viracharitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his second work and the Uttararama Charitra the last.”—

“The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the Mrichchhakati or even of the Mudrarakshasa. The incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. Kapalakundala is represented to have taken away Malati, simply to give an opportunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the potraiture of varied character. In this also he is surpassed by Sudraka. Bhavabhuti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another. But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janasthana in the second act, and the portraiture of the grief of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall than for the stage; it is more a Sravya than a Drisya Kavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play. While to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

ఉత్తరరామచరితంసూర్పి మెల్లొనెలుగారి యభిప్రాయముం గనుడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

నాటకలక్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయంపఱచును. దానికే నటనియందు రామాదిరూపము నారోపింపఁటచేత దూషక

మని నామాంతరము, అభీయమనగా అర్థము అని కరించును. రూపము ఉపరూప కము అని రూపము లేండు విధములు అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డీమమ. వ్యామోగము సమకథాము వీధి అంకము ఈహన్యుగము అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో శి. రా. చ. నాటక మను తెగలోనిది. [కడమరూపకములకును ఈరూపకములకును దానిదానికి చెప్పఁబడువిశేషము దప్పు సామాన్యలక్షణ పెల్ల నాటకమునకు స్థితో అర్థే ఎఱుంగవలయును.]

నాటకసంగతు లక్షణము ఎట్లనఁ—నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధ మైనది. అయిదుసంధులు లేండును. విరాసము ఋషిలోనిగు గుణములను నానావిభూతులను ఉండును. అది సుఖదుఃఖములేదే గమ్యవింతుని, నానావేదములే నిండినట్టిది. అందు అంకములు అయిదు మొదలు పది అగు నుండును. నామరూపు ప్రఖ్యాతి వంతుడు రాజుని ధీరోదాత్తుడు ప్రతాపవంతుడు గుణవంతుడు దివ్యుడేని దివ్యా దివ్యుడేనియుఁ గావలయును. శృంగారమేగాని వీరమేగాని ఒకటే అందు ప్రధాన రసముగా నుండును. కడమ రసము జన్మియు అంకములు (అప్రకాశములు) గా నుండును. కార్యనిర్వహణమగు అమృతరసము. నాట్యమును పనివడుపురుషులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నుండును. దానిని గోవుచ్చార్త సమాగ్రముగా నిర్మించవలయును.

అంకలక్షణము:—అంకమున నాయకుఁచరితము ప్రత్యక్షముగా మాపఁ బడును, రసభావములు వెలుంగుచుండును, శబ్దార్థములు అనూహముగాను గద్య వాక్యములు చిన్నదిగాను ఉండవలయును, విదేశిక యవాంతర ప్రయోజనము నమాప్తి చెందవలయును, బింబువు కొంచెము అంటియుండవలయును, కార్మములు వెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సుహారము కూడదు, నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కుటముగా నుండఁగూడదు. అపకృష్ట కార్యములకు భంగము కలుగఁగూడదు. కథ అనేక దినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు అసన్నుడుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వరు నలుగు రుండవలయును.

ఈవక్ష్యమాణములు అందుం గూడవు —దురమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, కావము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షతములు సేయుట, సఖిత్రములుసేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, కయనించుట, మోచిమానుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైత్రాఁకపూసకొనుట,—ఇవి అంక మందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేవపరివహములు

యు మంత్రులయు వజ్రబలయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయు ; దానియంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణముదలి సీతాస్వయంవరమును, ఉ. రా. చరితముందలి కుశలవ జననభాగమును, మదీయ ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున పీడలో నుల్టాను మ్రోల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమును ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిహ్వలపకాంతర్గమము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వాచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృపాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును, అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవములను వదించునదియు, ఎనిమిదేని, శంకెండ్రేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయశఃముగా నాటకములలో నాంది యని కలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

మాత్రధానుఁడు మధురములను కావ్యార్థసూచకములను ఆగు స్తోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముం గావించి రూపక నామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింపవలయును భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయశఃముగా నేకేనోక ఋతువును ప్రస్తావించవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతప్రాయమును సరాశ్రయము నగు వాగ్వాక్యపారము.

మాత్రధానుఁడు నటితోనేని విమావకునితోనేని పారిపాఠ్యికునితోనేని, కూడుకొన్నవాఁడై తమకౌఠ్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించునవైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము అముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

ఏ వస్తువు నాయుటనికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, ఆగునో దానిని వదలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు మాపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను ఆర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. ఆర్థోపక్షేపకములు అందు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావళా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతకవిష్కృతాంశములకు తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును అది ఒకరో యద్వితో మధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవ్యాఖ్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లో అట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యర్థసూచన.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు అంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పై యంకమున తొడంగుట అంకాంతార మనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు నేయఁబడునేని దానిని అంక ముఖ మందురు

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతకక విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని ప్రైకతో సంధానము చేయు నట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరీ.

ఏది సాధింప నశీత్రమో దేశికొత్తై యారంభమో, నేని సిద్ధిచే నమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలార్థులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:— ఆరంభ యక్ష ప్రాప్త్యాన నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయొదవస్థలను మున్ను చెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతి ముఖ గర్భ విను ర్విచనంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2 3 అంకములందు ప్రతిముఖ సంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈగ్రంథమున వ్యాఖ్యాన పోతమున నెఱుంగవలయును.

చి.

శ్రీరాములవారికి కట్టాభిషేక మయినది. ఋష్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వార్షిక సప్తమనకు కాన్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠారంధతృప్తిపితలై చనిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్రులు వీనుకొలు చడసిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుకూడ వీనుకొలుగైకొని యేగెను. తండ్రిగారు తన్ను విడిచినొయినందులకు దుర్మనాయ మానయైన సీత దేవిని రాముఁడు పిదపొచ్చుచుండెను. అనమయాన ఋష్యశృంగా శ్రమమునుండి అష్టావక్రముని సీతారాములకు గురుజనరందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు “అమ్మాయీ, సీతన్న భాగ్యవతి యెప్పుడు ! వీరప్రసవగుడువు గాక” అని నందేజించిరి. “అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు” అని శ్రీరాములవారు ఐక్యాణించిరి. శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అంతులకు వారియుక్తము 1 (5). సీతకేమేని వేడటికొర్కి కలిగినేని తప్పక దానిం దీర్చవలసి నదనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టావక్రలు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తనినోదనార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరిత్రము పటములందు సిద్ధ మైనదని తెలుపును. దానిం గఱటకు అందఱును చిత్రకాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుండురు. అందు బృంభకాస్త్ర దర్శనమున శ్రీరాములవారు అయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూతికి ప్రసాదించురు. చిత్ర రువుం జూడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీధులయందు విహరింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్ర కీతలజలంబుల నాడనుం గోరికపొడమును. గర్భ దోహదమును తప్పక నెఱవేర్చుచున్న వసిష్ఠరందేశముకు శిరమున వహించి శ్రీరాముల వారు వెంటనే సీత కొరిన యాకొర్కిని తీర్చువారై కుడుపులేనితేరుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలికచే రామబాహువు పలయంపిగా నిద్రించును. అనను యాన దుర్మణుఁ డనువరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున సడి వెట్టుచున్నా రని శ్రీరాములవారిచెవిలో చెప్పుట. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాభి మన్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్నుచేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జించి అమెనుమాత్రమే వంపువారై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపుష్పధీదేవికలే రక్షింతు రని వారిని స్మరించి వేడుకొని యేగుదురు. ఆమెను అడవిలో విదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి అజ్ఞ వంపుదురు. అతఁడు తేరుదెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచేరిత గంగకడ వదలి చురును.

నీళ్ల ఈవిధమున తన్ను పెరిగిగా నడచిం ద్రోచునట్లులకు కారణ మెఱుంగక శోకించు చున్నతై ఘాతుకమృగములు తన్ను మెనవఁజూచుచు వైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలు బొడవఁగా భరింపలేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భాగీరథియందు పడినది.

ఆశంతరము కొన్నియేండ్లకు పాలు శుడుచుట మానినప్రాయమువారిని ఇరు వురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామధేయములు కుశలవు లనియు వారికి జృంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధము లనియు వచించి పోయినది. వారిని మహాముని అతిహర్షముతో కైకొని ఆత్మప్రీతితోఁ బెంచి చూడకర్తము గావించి వేదము చక్క కడమ సకల విద్యలను నేర్పి పిచ్చుట గర్భకౌడశశర్తంబున తాత్త్వకల్పంబున ఉప నీతులఁ గావించి వేదములు నేర్పిరాఁడు.

ఒకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్యందినవనముకై తమసానదికిం బోయి అట కలయిక లొనఁగ్గు కొంగలలో మగకొంగను వేటకాఁ దొక్కఁడు కొలనేయం గని శోకముచే వానిని చెట్టచేసితిమిరా యని మందలించెను. ఆ మందలింపువాక్యము అనుష్టుప్పున స్ఫుగా నుండెను. వాని నరసి యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికడకు బ్రక్క వచ్చి ప్రత్యక్షమై “ఓబుషీ, వాగ్భ్రష్టమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచింపుము. నీప్రతిభకు సర్వము ఎఱుకపడును. అదికవి వైచివి.” అని మోచ్చించి యంతర్హితుఁ డాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరామలహరీ యజమానురాలింగా నీతకు బదులుగా బంగారు నీతా ప్రతిమను పెట్టుకొని ఆశ్వమేధ యాగముం దొడంగి లక్ష్మణమహర్ చంద్రకేతు రక్షితముగా గుఱ్ఱమును వదలిరి

పిచ్చుట బ్రాహ్మణుఁ డొక్కఁడు తన మృతపుత్రుని బాలుని రాజద్వారమునం బెట్టి తొమ్మన బాఁడుకొన సాగెను. కరుణామయుఁడు శ్రీరాముఁడు రాజావచారము లేక రాష్ట్రమున ఆపమృత్యువు బుండ వని తనమీదనే దోషము మోపుకొనెను. అంతట నకరీరవాక్కు “ఓశ్రీరాముఁడా, మాద్రుఁ డొక్కఁడు శంబూకుఁ డనువాఁడు తమన్న చేయుచున్నాఁడు. వాని కలద్రుంచుట నీకు విహితకృత్యము; వానిని కెడపి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము.” అని వినఁబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై పుష్పక మెక్కి ఎల్లదిక్కుల నరసి జనసానమందు ఆకూద్రతాపముని కనిపట్టి కల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁ డై రామునిపాదముల కెరఁగి, ఎల్లవారను వెదకుననైన యారామపాదములు దుష్టహృదుని తన్ను వెదకుకొని యాదండకారణ్యమునకు వచ్చిన యాదుగ్రహమును క్రింది సర్సంగజమైన మృతినయితము దివ్యమహిమ

ప్రదమయినదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యలోకములకుం బోయి దివ్య భోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

“దండక యంటివే ఇదేమి దండకారణ్యమా?” యని శ్రీరాములు శంఖూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతడు వచించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా దౌగములును ఆనవా లయినవి, శంఖూకుడు వారికి వారిచేత భార దూషణ త్రిశిరసులు మడిసిన తాపగు జనస్థానమును, అక్కడి కౌటడవలను, ఎటుక పటిచెను. రాముల వారు “లేనియతావులు గుబుల్కొనచున్న యీవనములనుండు నీతో కౌపురముండె దను” అని సీత పూర్వము చెప్పిన తప్పియకాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితము లైన యా ప్రకాంత గంభీర మధ్యమారణ్యములను, విల్లను, కుహరములను, ఆనవాలు పట్టుచు వృగచిత్తులై యుండిరి. “క్షణములో అగస్త్యుచూర్చి దర్శనము చేసికొని వచ్చెదను” అనిచెప్పి శంఖూకుడు పోయి, శ్రీరాములరాకను బుట్టిం చెలిపి “కన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గావించుమ్రగాక,” యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును దానిక్రింద తమ వర్ణకాలయుండిన తావును, తమకు విర నివాసమయిన కంచపటిని కని, కడు దుఃఖితు లైరి. వారికి శంఖూకుడు వారు మున్నెఱింగిన క్రాంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకోలు వడసి తన దివ్యగతికిఁ బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనము నకుం బోయి వచ్చెన నని పంచపటితో చెప్పకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యుపత్ని లోపా మద్రాదేవి విరహాకృతుని శ్రీరామునిం గాంచి, ఆయన తమ కడనుండి తరలుచో నీతా విస్మంభసాక్షు లయిన యాపంచపటి ప్రదేశములను చూచుటకు పోక మానఁ దనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగుననియు వెఱచినదై గోదావరిదేనికి కురళయను నదీదేవతముఖింబున ఆవారం చెలిపి, శ్రీరాముడు మూర్ఛిల్లినప్పు డెల్ల కమలకంజల్క పరిమళభంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెచ్చెరలచే తేర్చు చుండు మని హెచ్చరిక. పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెగదా ; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలపులు, వారినే భాగీరథి వాల్మీకికి అచ్చ గించినది. వారి కిప్పుడు కుండ్రెడవయేటి మౌగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాగా, అందులకై ఆడేది తానును లోపాముద్రగొన్న వెఱపునే వహించి సీతను తమరాజ్య పంశజనకుడైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తావచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, విదో గృహచారపుష్పాజమున రామరక్షార్థము

ఇటుకు గోవాకరికిం బంకిన బోగానినండి కలువను ననంతరము నీకటం దొంగుగా నుండ తనను యను నదిచేరిను నిడునిం గొది. తన ప్రవామముచేత వచ్చేవల కంటికి నైతము, మఱి పువ్వులలోను చెప్పవలయుగా, నీతను అగపదకండుజేసి ఆ మాట చూపుటకు తెలిసింది. నీ గోవాకరినండి లేచివచ్చి పూవుగోయు నుండును.

శ్రీరాముడు అగస్త్యశ్రమమునుండి వచ్చి భద్రకము దిగి అచటి యా యా పరిచిత ప్రదేశముం గని శోకాభిభూతుడై మూర్ఛిల్లును. దానిం గని నీక వడకడ వడకును పువ్వుప్రేరణచే నిూపించి శ్రీరాములను ఎదురుచూచు నొసలును దామును. రాముడు తేప్పిలి అన్నర్ప నీచేతిది యని గ్రహించి నీతను నలుగడలను వెదకును భాగీరథి ప్రభావప నంజేసి నీతి ఆయకు గానిపింపజాయెను. అంతలో 'నీత పెంచిన గున్న బేనుగును వధూవ్వితియును ఒక మదభ్రుదేనుగు ఆ పిడిబెడ గులకై వెళిన్నది. ఎవరేచి ఆయేనుగు: గొదమును కావరా!' అని వనదేశత విగ్గరగా పలికెను. శ్రీరాముడు ఆ బువ్వగజమును పండించుటకై లేచును. అంతలో ఆహుయిడినవనదేశత వాసంతి చచ్చి యాకనిలి ఆనచాలుపట్టును. రాముడును వామెను కనుంగొని ఆమెచుట్టడి నీకుగుల పోగాటపు స్థలమునకుం జనును. ఇంతలో నాతని పుత్రకుడైన యేనుగుగొదను ఆనులేభమును మోది తఱిమివైచి కపి ప్రియకు అను వర్తన వేయుచుండును. అండులకు నీతారాములు సంతసిల్లుదురు. ఆగొదనుం గని నీత తన కుమారులు ఎట్లున్నారో అని తలచుకొనును. అంత నట ఆమె మాన్పు పెంచిన నెరులియు, గున్నకడవయు, కనఁబడును. రాముడు నీకపెంచిన తరులను పట్టెలను లేళ్లను కనుచు శోకాతి వేగముచే నేడల్లం దొడంగును. "అయడనిలో నీక విమయన దయ్యా!" అని వాసంతి యడుగఁగా రాముడు ఘాతుకమృగభక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. నీక పెడియుం బోయి తామును. రాముడు లేటి ఆమె చేయవట్టుకొని నీత దొరికన దని వాసంతితో పలుకును. వాసంతి అతనికి ఉన్నా దావస్థ కలిగిన దని కలంచి యుండ, రాముడు నీతా కరస్సర్పచేత మోహి లేచ్చి యుండై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక రసంత సీవుపట్టుకొని యుండుమని నీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును. ఆసందులో కరము లాగినిని నీక అవసరిల్లును. అప్పు టికి రాముడు వాస్తవముగా తాను ఉన్నట్లుచేటి అని నమ్మెను. రాముడు తాను పోవలయు ననియు, జలగారు నీతాప్రతిమను సమాధర్మ చారిణిగా నుండుకొని అశ్వశేఖము చేయవన్నట్టును వాసంతితోఁబలికి విడుకొలు వడయును. తన ప్రతి కృతీయే యయినందులకు నీక కరము సంతసిల్లును. రాముడు ఆమోఘ్యకు తరణను సింసకమన సూర్యుని పూజింపబోవును.

శ్రీరాముడు వాల్మీకాశ్రమము మీదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పు టికి సత్రము మగిసి ఋక్యంశునిచే అంశకముం బొంది అరుంధత్యాదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు మేము పోమని నిశ్చయించుకొన్నవారై పసిష్ఠ ప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం జరిరి. చంద్రకేతుండును జన్నపు గుఱ్ఱముపెంట పట్టకే వచ్చెను. జనకరాజు తనపురాజవిద్రుని వాల్మీకిని దర్శించుటకు తన తమ ప్రదేశ మయిన చంద్రద్వీపముచుండి అటకే వచ్చును. కానల్యాదులు జనకుం గలయుదురు. జనకరాజు రామునిపై కోపోద్ద్రేకము సూపును. అమంధతివచనములచే కాంతిం జెందును. కసిష్ఠాదులు వచ్చిన కారణమున పటుఫలన శిష్టానధ్యయనము లభింపఁగా లవుండు విప్రపటువులతోఁగూడ ఆట మెయి ఈవృద్ధు లున్న తావున కరుదెంచును. వారు షట్త్రిద్యులప్రహారం లక్షణలక్షితు నితనిం గని ఇతనియందు సీతారాముల పోలికం గని వారిపుత్రుఁడోయని ఆనలోభాబించియు మరల నిరాశఁజెందుచును ఉండురు. బాలు నడిగిను దెలియదాయెను. ఇంతలో గుఱ్ఱము వచ్చును. దానిం గన లవుండు పటువులతో పడగుసపోవును ఆశ్వరక్షకులు “సప్తాక్షైక వీరునిది యీ గుఱ్ఱము. పృథివిలో మఱి వీరుండన్న దీనిం బట్టునుగాక!” అని ఘోషింతురు. అభిభీషికు కినిసి లవుండు గుఱ్ఱమును పట్టును. ఇదలు మని నైనికులు కత్తులు జరిపిం చుచు లవుని బెడరింతురు. బాపనపటువులు ఈగొడవ మనకేల, లేడిదాంటులం బరారి యగుదము రవ్వుని పిలిచిన, లవుండుపోడు. వారు పశాముతులైరి. లవుండు పింటరి, లేక్కకు మించిన నైసికులను జక్కాదుచుండెను. వారు దిగులుపడి సాయమునకై కుయిపెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును పిండోరు లనై ఆకారణప్రేమ పహింతురే గాని పోర నిద్రపింగురు. అయినను చేయుగది లేక పోరుదురు. లవుండు జృంభకాస్త్రముచేత నైనికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్ర కేతుండు ఆగ్నేరూద్రమును, లవుండు వామనాస్త్రమును, చంద్రకేతుండు వాయు వ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచి మాటలతో వారి పోరాటమును మానిపించుచు వారినడుమనే దిగుదురు. అమహాపురుషుని వాక్కుచే బాలురు యద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రామలవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికొనింగా ఎఱుకపఱచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుండు చంద్రకేతువునలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁడని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామముచేయును. రామలవారు ఆబాలుని ఒడిలో కూర్చుండబెట్టుకొని సీతాసాదృశ్యముం గని ఆనగొని తదీయవృత్తాంత రుదురురు. బాలునికలన తత్త్వము తెలియదాయెను. బాలుండు వాల్మీకిశిష్యుఁడనియు

తల్లిదండ్రుల సేవలగుండెడయు, ఆతనికి కడు దయ కల దనియు, అనున్న వాల్మీక్యాజ్ఞచేత ప్రేరేపితమయిన శ్రీమద్రామాయణములోని యంతిమభాగమును యాపకరూపమున నిబద్ధమును పఠ్యులచే అనుచుటకై భిక్షువులచేతి నుచ్చుటకు భరతాశ్రమముకు బోయియున్నాఁడనియు, ఆరామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తామును గణించియున్నా రనియుం చెలియును. ఇట్లు మీరు భాషించుచుండఁగా కడుదయ భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినీవుత్తరదై వటువులవలన లవదండ్రులేతు యంధ వార్త విని అతిహిషణుతో చంద్రకేతువుమీఁదికి వచ్చుచుండెను. శ్రీరాములం గనఁ గానే ఆతని హృదయమును గురుభక్తియు పదార్థాశరత్సవాంభుయు బొడమెనుగాని వైరమన్నమాట లేదాయెను. అప్పుడు రామమూర్తిని లవకులన నెఱింగి విసిరుండై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతహేళిక ఆతనియందును గని ఆతనిని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని రామాయణశ్లోకములు చదివించి విని అవి తమ (సీతారాముల) యనురాగాలిశయముం చెల్లువాక్యములగుటచే అన్నరణకలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనుఁడైనంత, నవటికే బుకతలయ్యంపువార్త విని దిగులున ఆరుం ధటి వసిమ జనక దుండఱును నచ్చిరి. రాముఁడు గాఢ శయన సంభాషించును.

అంతరము వాల్మీక్యాజ్ఞచేత సకల స్థావరజంగమ భూత గ్రామము మ్రోల శ్రీరామాదుల సన్నిధిని పూర్వోక్తరూపకము ఆదంబును. అది కుశలపుల జననమును చూపును. సీతను భూదేవి కాపాడుచుండుటను ఇత్యాదికమును తెలుపును. ఇటుల రామాదులుచూచిన కుశలపులే ఈసీతకుమారులు. అంతలో ఆరుంధటివాక్యములచేసీతా ప్రభావము నెఱింగినవారై త్రిలోకవాసులును సీతను ననుస్మరింతురు. ఆరుంధటి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునికి అనతిచ్చును. శ్రీరాముఁడు కైకొనును. సీత శోకము తీటి రామునిం గలయును. వాల్మీకి కుశలపులను తెచ్చి తల్లిదండ్రుల కప్పగించును. వారును కౌసల్యాజనకాదులను అనమయాగతు మధురనుండి వచ్చిన లవనాంతర్జుడు శత్రుఘ్నుఁడును, కాంతాఁబుకృత్యంబులను అందఱు కలసి కొందురు.

వివక్షాసముఖము.

ఈకథలో భవభూతి కొన్నివిపర్యాసములు గావించినాఁడు. ఎట్లన.— మ్రోలములో శత్రుఘ్నుఁడు సీతావివాహసమయిం కొలఁది కాలమునకు లవణహననార్థము తరలినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకియ తపోవనంబున బసచేసినవాడే కుశలపులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సంహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు విండ్లు విలి అందు శత్రుఘాటని, విదిశయందు సుబాహువును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్ననుమాడ నయోధ్యకుఁబోయి, అన్న నే నేవించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మానమలకు బ్రహ్మజగములై, తత్సంజీవార్థము రామకృత శంఖాకమానకము,
అనంతరము ఆగస్త్యదర్శనము, మరల అయోధ్యంజేరినతర్వాత అశ్వమేధమున కుత్స
హించి లక్ష్మణరక్షితముగా గుఱ్ఱమును విడుచుట, సంవత్సరము ముగియనప్పటికి
లక్ష్మణుడు గుఱ్ఱముతో పృథివిమెల్లంబింగి, ఎల్లరాజులజలనను కట్టుంబులు లేచి
యయోధ్యంజేరును. యోధులు జరుగుచుండును. కుశలపులు వాల్మీకియానతిని రాముని
కడ రామానుజులుం బాడుదురు. ఆసందర్భమున రాముఁడు ఈశిశువులను తన
పుత్రులనకా శంకించి సమీకర్షింపై నీతఁడు వాల్మీకాశ్రమమునకుంకి రప్పించును.
నీతఁడు చచ్చును. నీతఁడు నిష్కల్మషుడని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వా
చుచును. నీతఁడు,

కా. “రామస్వామిపదాఽబుజంబు లేద నారాధింతునేనికా నదా
రామాఞ్ఞాం జరియింతునేనిః దళితాగ్రత్యైష్ట్య సుప్తాదులం
రాముం దప్పనిదాన నోలయు యథార్థంజేరి నాత్మలి యో
భూమి యామెడఁ ద్రోవఁ జూపి నఁజ గొంపోవమ్మ నీలోనికా.” ఉ. రా.

అని పదికి భూమిలోనికి ఆడంగను.

“ఏన ముక్తై తయా సాధ్వ్య రథ్నాల్ నద్యోభవా ద్భువః
కాత ప్రాద మిప జ్యోతిష ప్రభామణ్ణల ముద్యయా,
తత్ర నాగభజోత్తి ష్టసంహాసవనిషేదుషీ
సముద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వసున్ధరా.
సా నీతా మక్కు మారోప్య భర్తృప్రణిహ లేక్షణామ్
మా మేతి వ్యాహర లేర్థై తస్మిన్ సాతాళ మధ్యగాల్.” రఘు. 15.

శ్రీరాముఁడు నిజపుత్రులను కుశలపులకు గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి
నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాసక్రిక. ఇందు కుశలపులు గుఱ్ఱముం
బట్టుటయు, వారిలో పోరును, లేవు. జైమినిభారతకథ ఇంతకన్నను ఉ. రా. చ. కథం
బోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధమాగకథ యిట్లున్నది:—

యథాశ్వముతో శత్రుఘ్నుం బొందుదు. అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును.
అప్పుడు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నుఁడు అచ్చ నోర్చి తురగమును విడిపించుకొని
మూర్ఛితుని అవునిం దనయరదముపై నిశుకొని తురగము వెంటిడిం జనును. ఈవృత్తాం
రము విని కుశుఁడు తెఱుముకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నుం దాఁడును. శత్రుఘ్నుఁడు బడును.

లవుఁ డొప్పుం గలియును. పిమ్మట శ్రీరాములు లక్ష్మణుం బంపుదురు, అతఁడును కుతు సెచ్చే గూలును, అంత రాముఁడు కోరించి భరతుం బంపును. అతఁడునుం గుతుచేత పడును. అనంతరము శ్రీరాములు స్వయముగా వచ్చి బాలరథో పోరి మూర్ఛితు లగుదురు. వాల్మీకి వరుణలోకమునకుం బోయియున్నప్పుడు ఈగంధర్వలోకము జరిగినది. అయిన వచ్చి ఘృత్తము విని శ్రీరామాదులకడనుం జని మూర్ఛితుల నాభ్యాశలనెల్లం జేర్చును. రామలవారికి కుశలపులును తత్పుత్రులని తెలిసి నీతతోఁగూడ అప్పగించును. వారిం దోడ్కొని రాముఁడు తానును సోదరులను అయోధ్యకుం బోవును. అచట రాముఁడు సుతభార్యయుతుడై యజ్ఞము ముగించి సుఖమందును.

భవభూతి ఈ జైమినిభారతీయకావ్యమున హెచ్చుగా వలంబించియు బౌద్ధత్యపోషణకై పెద్దలకు తమనినుగులచే అవజయముం దెప్పక, వారి బాటనే ఇంకొకవి చంద్రకేతువును తెచ్చి ఈయిరువురలో చిన్నవానికే ఉక్తిగా పెట్టినాడు. అతనికేరియు అవజయము వలకు రాసీయక భావి సంఘటనార్థము రామలవారి నే యుద్ధము మాన్ప రప్పించినాడు. ఆరాక వారి కార్యమార్గముననే సంభవించినదిగా నుండునట్లుగా ఉత్తరకాండలోని కథ ననుసరించినాడు. అదియెట్లు. — విప్రబాలక మృతి, తత్సంబంధనాథము శంఖాకవధ, యగస్తులవారి దర్శించుట, వారికడ నుండి అయోధ్యకు మరలబోవుచు మార్గవకాశను పూజ్యులిక్రిమి పరిహారాధ్యక్షము నాల్మీకాశ్రమ నమింప గమనము, అని యివిధమున సఃవిధానము విరచితము.

ఈసందర్భముననే కొన్ని లఘువిషయములను హెచ్చరించెద. ఈనాటక మందు నకల పృక్షములును ప్రయత్న పూర్వములుగాక, ఎవరును ముందుగా వన్ని నవిగాక నాయకాది లోకయాత్రానుషంగికముగానే సమత్పన్నములుగా మహాకవి చేత గ్రహ్యబడినవి. అంతటను ఆయా మహానీయుల యాన్నత్యమునకు విహాపము రావలెనునట్లు బౌద్ధత్యము కావలెనని. మహారాజ భార్యకుం గలిగిన నీందను కవి ఆమెచెవిని బడిన ఆదుఃఖము వివాసనసమయమున అనిర్వచనీయ మగునని ఆమెకుం దెలియ నీయలేదు. కవి దాని ప్రస్తావము ఎక్కడ వలసినను చెవిలో చెప్పించి నాడు. స్పష్టముగా చెప్పవలసిన సమయములలో అపవాద మని మాత్రము పలికించి నాండేగాని కంతోక్తముగా తత్స్వరూపమును ఉచ్చరింపలేదు. ఈతీరున అదివ్యా దివుల మహిమం గాచిన నేర్పు కరము హృదయంగమమై ఈనాటకమునకెల్ల నుత్త మాంతికారమై యున్నది. అపవాదకథను జైమిని భారతములోఁ గనుడు;—

చ. “రజకి యొకర్లు నాథుఁడు తిరస్కృతి నేసినఁ బుట్టినింటి కే

గ జనకుఁ డాత్మజుం గని జగజ్జనగా త్రమలీమసాంతుక

ప్రజములు కుద్ధి నేయుఁజరిగెను మైలపడంగఁజేసి, పిం
టి జగద మింటిలోన నావణింపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటకొ.

చ. అని తనకూతుఁ దోడ్కొనుచు నట్లునింటికి నేఁగ మామఁ జూ
చనలములోన నే యొలికినట్లుగ మందుచు నిల్లుకెల్లి నా
ల్లిగములు నేఁడు కాకడకుఁ బెచ్చితి నే నలరాఘవుడ నే
దనుఁగృహీత సీతః దనపారంగఁ గ్రమ్మఁ బెచ్చి యేఁగకొ."

అట్లుచేయు రాసుకన్న ఒకనుండి పోవునప్పుడు 'పిహో ! కుమారలత్నబంధు
ప్రాప్తః డాయేతు' అని వదించును—అతని యతర్కితోపసతదర్శనముచేత నయిన
తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గము
నను అన్వయించుచున్నది. సీతం బంపుటకన్న ముందే లవణునిమీఁదికి శత్రుఘ్నుని
బంపుటకై శ్రీరాములవారు నిష్క్రమించుట—సీతను అడవింద్రోయుటకు ఒంటిని
కొనిపోవుదుఁడను చూడలేక ఆతావుం బంపుటకై యని కథామార్గము, అంశాంత
నిష్క్రమణిమిత్ర మని రూపకమార్గము. చిత్రదర్శన సంవిధానమును పునఃసంఘట
నమును వట్టిచైచిత్రికొఱకే అని కతిపయ్యలతలంపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము వీత
న్నాటక బీజభూతమైన సీతావివాహమును సమకూర్చుటకై భాగీరథీదేవియందు పవిత్ర
శీతలజలంబుల నాదను ప్రసన్నగంభీరము లైన వనిభులయందు విహరింపను సీతకు
గర్భదోహదము నుప్పలిలం జేయుటకును, ఆలోరికను తీర్చుటకై యని యామె తలం
చునట్లుగా ఆమెను కావలెం బంపుటకొఱకును ; అట్లు వ్యాజమునం బంపుట—
అపవాదమును మొగమునం బలికి బదిగా ఆపరమవిసేకము పతిదేవతను జగన్మంగళ
మూర్తిని బకాత్కారమునఁ బంపించుభూరకను తప్పించుకొఱకును, అని యెఱుంగఁ
దగును. కావున, చిత్రదర్శనకల్పన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ
సంవిధానరచనావైదగ్ధిని కరము నిరూఢము నేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు "ఎప్పటనైన లోకారాధనము నేయుమా" యని రామునికి
ఆనతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవిం బంపు మనుటయే. వీరప్రసాదపు కష్టసీతను
దీపించుటయు అదీవన తప్ప దని రాముఁడు భావించుటయు—ప్రవాసమందును సీత
కేమియుం గీడు గలుగ దని సూచించుటచే పునఃసంగమప్రత్యాకను ఉచ్చిన్నము
గానీయక కాపాడుటకు. గర్భాంకము పునఃసంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రై
లోక్యమునకు ప్రత్యక్షీకరించుటకు ; పునఃసంఘటనము మంగళాంతకకొఱకు. అది
సామాజికాది చిత్తోద్వేగ శాంతికొఱకు; పునర్జటనములేనిచో లోకులకు సత్ప్రస

శ్రీరాముని ప్రత్యాశ సురూఢమైయున్నది. సుఖతం గాంచెద మని మునిహృదయ మగుఁ గాని దుఃఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పున స్సంగమే సూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమక్షంబున ఋశ్యశృంగుఁడు తన మాటతప్పక పుత్రపూర్ణోత్సంగనే ఆమెను దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్వృత్తనము వాక్యములందు మిక్కిలముగా సూచిత మయినది దివ్యదర్శనార్థము కలిపయగుటనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

“ఆనని యమరదెయ్య నన్న ద్విధలు గూడఁ,
దొలుతఁ గ విత గన్న కులపతియను,
అలవరింపఁ ననుగతాదుంధతీనండు,
నిత్యశుంగళములు నింతు నీకు.”

అని తమసా వాసుతులు సీతారాములకు నిత్యమంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసిష్ఠాదుంధతులు నింపుచున్నది. ఇది యానీ యాశీర్వదించిరో ఆపృథివ్యాదులే నప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమందు సోద్యములై దానిని సాధించిరి. ఇందు వలన ఆభావివృత్తమును ఇప్పటికే అదియండియే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణ ముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంభములో—

“ఇట్టివారు విపాకంబు నెఱయ, నదియుఁ
బరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము నేరత నట్టివారు
పూనుదురు తమఁదామ యపూర్వతలు”

అను పదనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివా రనగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందువెనుకవాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్యబునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకా శ్రమముచేరవిడుపుమని చూ. “అప్పుడు వాల్మీకికపోవనసమీపమున” ఇత్యాది, 29 పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియు భాగీరథిలో పడుటయు తృతీయాంకముకొఱకును, సీతారామసంయోజనమందు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటకొఱకును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందలితృతీయాంకవృత్తము - అనగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమెచూచుట - ఘటించదు. ఈమార్పు భాగీ రథిమూలముగా సీతాహృదయమునండి పరిత్యాగతల్యాద్ధిరణము నేయించుకొఱకు. అది పునస్సంయోజనాపేక్షచేత. ఆశ్వస్త గాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తర కాండములో పునర్జన్మము నొక్క యడగినది. అట్లు గానియక ముగళ వర్ణనసానములై బాగీరధిప్రయత్నము బాగీరధిని చిత్రదర్శనమున రామునిచే “ఆ కట్టి నీవు కోడలు సేకయందు అరుంధతీయుంబోలే శివమును అనుభవించువు గాక” అని వేడించుటచేత ఆమెను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే అదిలోనే నిబంధించినాడు. పుత్రపూర్వోత్సాహముగా చెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివ మే మున్నది? తనశ్రేయస్సం దలంపు మన రాముఁడు అమెను వేడలేదు. తృతీ యాంకమున మాటిమాటికిని రామునిం బ్రమాదములనుండి సేకమూలముగా కప్పించు టయు సీతాశ్రేయముకొఱకే అట్లే గ గాపురులైన ప్రకాశాంకములో రాముఁడు వేడినమాటవిడి సీతారాములగు మేలు గానించి వానిని సమహర్షులు ‘సప్తమాంకము తుదిని ఆయనమాటను ఆమెనకు అన్నగించి తమక్కతార్థతం చెలుపుకొనిరి. అరుంధతీ వసిష్ఠుడును కోడలు లేనిను సౌధ్యుడు తాము పో రని ప్రతిపదేసి వాల్మీకాశ్రమమున నిలుచుట - సేత జగజ్జేక పాపిని నుని భాకమునకు తెలుపుటకును, ఆమూలముగా పునస్సంయోజనము సాధించి సీతారాములగు దుఃఖాపనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని, ముందు కానకు పంపిలింపనిది దని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపించుటలకై పిమ్మట తామే అనన్తులిం చెలిపి దుఃఖార్జవమున్నదికి శ్రీరామునికి మెడం బాహులము గట్టుటకుఁ గానేరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి అరుంధతీ ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, “సమయమున నెఱింగెదను లే” అని పలుకుటయు, లోలోపల జరుగుచున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యాయుధాఠముం గనుఁడు:— 54 పు. “కాన—నామానా, జానకి!.....వీరుడులు 16.” నాటకము పునస్సంయోజనప్రపంచ మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాదము ఉండునా? పుత్రపూర్వోత్సాహ సీతాసమాపత్తి రామునికి కాఁగల దను సీరహస్యమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగా శ్రమములోనే అదిలోనే కానల్యతో చెప్పినా రని యీ గ్రంథార్థము.—ఇట్టి నాటకము సీతారామ పునస్సంగ ముగళార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈలోలో ఉత్తర నాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రచించును గాని దృశ్యముగా రంజింప దని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును మాత్రమతప్రియు లగునన్న దీయులే కలిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆటా ల్యము నాకలంపుగా నుండెను మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానపంపుతో పాఠ్యాయుఁడ నైనంతట, బి. వి. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయును కాఁగా, నా శిష్యులకుం బ్రైమతభేదమును, నామతమును తెలిపి, తదియ స్థాపనార్థము వారిచేత ఈ నాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో అడించి, ఇది గంగమును ఆత్యంతరంజకం.

బనియు, అతిపాతంబల మలియు, క్రిక్కిరిసి పేగురు రసికవివక్షజనులకు ప్రత్యక్షము గావించినాడను. అప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి ౪4 సంవత్సరము లయినను, ఆ శంఖాకదివ్యపురుషుని రామస్తుత్యుని వద్యములు ఇప్పటికిని నావీనులలో అను రణముం గావించుచునే యున్నవి. సీతాదినకలపాత్రములును వారిచారిదర్శకులు కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని గంటకములు చూచినను ఈ విషయము డెందమును కందిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈ గంటకమున ప్రామాంకములో శ్రీరాముండు తనకంఠమున సీతబాహువును పొందుకొనును. శ్రీరామునియందు సీత శయనించును. ఇట్టిది పరివత్తుమ్రాల వీధా కరము గాదా? అట్టి యాస్థితిలో నున్న శ్రీరామునితో దుర్బుఖుండు సంభాషించుట తగునా? ఇచట పాత్రములు వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సంఘటింపి ఇంచుక దుర్బుఖునినెచ్చును.

“చరణరాష్ట్రభేదమున” 8(17). “ఒక్కొక్కచేల” 9(20) - ఇట్టి పూర్వ రహోవృత్తములను రాముండు సీతతో లక్ష్మణుని నిదితో నిర్లజ్జముగా ఎట్లు వదించును? ఇట్టి సమయములందు లక్ష్మణపాత్రము ఈపాత్రముల వాక్యములను దినక అవలికి జరిగి, వీరికి చూపుటకై చిత్రనీధిని వైవైవిచోదములను ఆరయు చుండుట నభినయింప వలయును.

అంతర్నాటికాదర్శకమునకు హనుమత్సుగ్రీవ జాంబవద్విభీషణులను రానింప లేదా యేమి? లేదు. పిలన, వారికి వప్పియందు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే

సప్తమాంకమున శ్రీరాముండు లక్ష్మణునితో కుశలవులకు చంద్ర కేతు సమయముగా స్థానమర్యాదల నొసంగు మని యానతియ 84, లక్ష్మణుండు అట్లే కావించితి నని ఉత్తరము చెప్పును. రామవాక్యమందు ‘ఈబాలుర నిరువురను’ అను పదముల లోని యెతచ్చట్లముచేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగముచేతను ఆబాలు రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని లోచించును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాత్సీతో ప్రవేశింతురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్గమము అనూచితముగా జరుగఁగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతమను? అని ప్రశ్ని. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చి కూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని రాముల వారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయానతి బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి ఆబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమాజములోనికిరాలేదు. వాత్సీకి లేరఁగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణవాక్యమునకు “వారికి చంద్రకేతువుతో శత్రుమాన మయి పోన మేకపడిచియున్నాను” అని యర్థమే గాని.

“వచ్చి కూర్చున్నారు” అని యధముగాను. ఇందుచేత శ్రీరాములు చ ఆటలుడు తమపుత్రులనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట ముచితము.

ఈనాటకమున వాస్తవములు లేదని భావించితిమి. తమి వాస్తవమే, ఇందులోనే గాదు, ఈయననాటకములు మూడింటను అని మృగ్యమే. ఇందు సౌధా తకి నూటలలో కొంచె విన్నది. మూటను విదకించు ముందునకు నిండుక యగ పడును. ఇంటి స్త్రీపులిషులు అత్యున్నత ప్రకృతు లగుటంబట్టి చామృతసత్తి లేదాయె నని చెప్పవముగాక, మూటలంగూర్చి యేమి చెప్పవలయు!

ఈనాటకములో పంచమాంకము. తమిల లవుడు చుట్టకేరునికడ శ్రీరామ ప్రభావాధిక్షేపము నేయించి 70(రిస్) “మొదలుగుల్ ఖరాడి నవి మూడగుల్ భయముల్ నెలగవే” అని పదవిల్లుచున్నాడు. ఈమాటలు వెనుకంబల వృత్తము వీరచరిత్రలో వర్ణితము గాదు. వైగా “ఇంద్రజానేయు నేదపును” అని యధిక్షేపించి వాడు. ఈమాట రాముడు వాటిని ఎదుర్కొని కొట్టినెరక చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటను లేలపుచున్నది. వీరచరిత్రముడు వాటి రాముని మడియించ నుద్యుక్తుఁడై ఆతనిమీఁదికి చొర వచ్చి యతనిచే మడిసి నరి యున్నది. ఇటు రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుడు రామాయణకథ ననుసరించి వల్కెనేగాని, భవభూతివీరచరిత్రనుం బట్టి వలుకలేదు. ఐనను మహాకవి తనతోలిపింబు తాను అడించి యిటు నొందువగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి—ఇందు “నడిమియమృత్యుత్థాంతమును ఆహ్లయ్య ఆణచి వైచినాడు.” అని చిత్ర ప్రదర్శనముతో లక్ష్యణవాక్యము. వీరచరిత్రలో కూర్మణఖ మంథరాశేపమున వచ్చి రామప్రసాదమున వైకేయీ ప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇటు లక్ష్యణ వాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృష్టమై యున్నది. ఇటును గవి తనపూర్వరచనను తాను పాటించలేదు.

క్షేమేంద్రుడు చేసిన యుత్తరరామ చరిత్రగత కలిగయవిను యాచిత్యచర్య.

(1) ప్రబంధాచిత్రముక్రింద —యథావా భవభూతే:—

(నేపథ్య) యోఽయ మక్వః పతా కేయ మథవా వీరభూషణా

సప్తలోకై కవీర్యు దకకణ్డఖలద్విషః.

లపః—(సగర్వ మివ) అహో సంతాపరా నృతరాణి! భోభో! మక్షస్త్రియా పృథివీ య దేవ ముద్భవ్యతే! (విహస్య) ఆః కిం నామ స్ఫురన్తి కస్త్రాణి! (ధను రాశోపయక్)

జ్యోతిహ్వయా వలయితోక్తటకోటిదంష్ట్ర
 యద్ధారి ఘోరఘనఘ్నరఘోష మేతత్
 ప్రాసప్రసక్తహసదస్తక పత్ర యత్ర
 జ్యోత్స్నావిదమ్బి వికటోపర మస్తు చాశమ్.

ఇందుల తెనుగు మదీయము—పు. 60-71 (నేపథ్యము) అశ్వమిదె...(25)
 లనె.—[వృక్షతోనుం బోలె] అహో రగినించుచున్నవి యక్షరములు !
 ఓహోయి, ఇట్లు ఘోషించెదరా !” పృథివిలో క్షత్రియులు లే రనుకొన్నారా
 యేమి ? [నమ్మి] ఏమి ! క్షత్రియులను పిలిపితురా ! [విల్లెత్తు-నెట్టుచు] జ్యోరసన...
 (27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రాథే రామాయణ భాతిక్రమేన హత నోత్ప్రేక్షితా రామతనయస్య
 సహజ విక్ర మానుచారిణీ శౌర్యోత్కర్ష భూమిః పరప్రతాపస్వరూపహిష్టుతా
 ప్రబంధస్య రసబంధురా మాచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) వీరసౌచిత్యము క్రింద—నరు యథా భవభూతే—

వృద్ధా పై న విచారణీయచరితా స్థిమన్తు హుం వర్తతాం
 సుస్థస్త్రీదయనేఽపృఖ్యజ్ఞానుశసో లోకే మహాన్తో హి లే
 యాని త్రీ ణ్యుతతోభయా న్యపి వదా న్యాసకా ఖరాయోధనే
 య ద్వా కాశల మిన్ద్రానూనుదమనే తత్రా పృథివ్యో జనః.

ఇందుల తెనుగు మదీయము,—‘ఉండురు’...70 (85). ఇందు పై విమర్శ.

అత్రాప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోత్కర్షాసహిష్టు
 ర్వీరసౌధీపనాయ సకలప్రబంధ జీవితసర్వస్య భూతస్య ప్రధాననాయక గతస్య
 వీరరసస్య తాటకాదమన ఖరరణాపసర దాన్యరణసంసక్తవాలివ్యాపాద నాది జన
 విహితాపవాదప్రతిపాదనేన స్వవచనా కవినా వివాళః కృత ఇత్యనుచిత మేతత్.

(3) దేశసౌచిత్యము క్రింద.—యథా భట్ట భవభూతేః ।

పురా యత్ర స్తోతః పుటిన మధునా తత్ర సరితాం,
 విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షీరిరుహామ్,
 బహోర్దృష్టం కాలా దపర మివ మన్యే వన మిదం,
 నివేశ నైల్లానాం త దిద మితి బుద్ధిం ద్రధయతి.

ఇందులకు తెనుగు 26 (18). దీనిపై విమర్శము.—

అత్ర బహుభిర్వృత్త మనైః కలిక్రమైః కమ్యుకవక్రవక్రైః దక్షతారణ్యం
రామః పూర్వపరిచితం వృత్తి క్రమైః సమన్తా వహన్ కైః సుం ప్రాప్తే—పురా
యత్ర నదీః ప్రవాహా స్తత్రైవాసం విజ్ఞః పృథాకాం మువిభజ్యే విద్యయ
శ్చిరాద్భ్రష్టం వన మిద మపూర్వ మిద మనే. పుష్కరస్మిన్ ప్రత తై జైత పతి
బుద్ధి స్థిరీరోతి. ఇత్యుక్తే చిరకాల కవ్యయ పుష్కర సంతా తానా వర్ణనయా
హృదయసంవాదీ దేశస్వభావ విషయ మాచిత్య ముక్త్యుచితం.

సీతా వివాహము భక్త్యర్థముగా చేయడము.

పూర్వోక్తమున చక్కగా చూపించిన, ఈ ప్రశ్నకు అచకాశమే
ఉండదు. అయినను ఇందుక, ప్రకారంజనార్థము శ్రీరాముని సీతను వివాహించెను.
తద్రంజనమే తద్రవణము, “ఆర్తి లినిగాని” 4 (5). వివాహసోపకేష్టమున తత్ప్రేరకు
లును “తప్పక పోకిలోకం దీర్చునది” యనియు, “ప్రభు సజ్జన దిక్కురుమెప్పుట
నైన” 4(4) అనియు, చెప్పిపంపిన యరుంధతీవసిష్టం. సీతంసూర్పి కడిగిచ్చింక కన్న
వారణముకై సీతావివాహముకన్న సుపాయాంతరము లేదు [“విసాధు” 14 (85)].
ఎల్లవారింసూర్పి సీతాశుద్ధిం బెలుపరాదా యనిన అది అపెద్దలు లేక నిరవమాన
ముగా నెట్లు జరుగును? వారు జన్మమున అకాలమున వీడి యెట్లు వత్తురు? వారికి
సమయమై వారు వచ్చి జయుపాయమునే ప్రయోగించువఱకు (7 అం.) వివాహము
తప్పదాయెను. ఈలోకల వియక్తి శుభోదర్శమే యని జరిగినద వాక్యములచే
సీతారాములకు తెలిసినవారు (అరుంధతియు) వసిష్ఠుండును ఋశ్యశృంగుండును: “వీర
ప్రసవపు గమ్ము.” “మఱి పుత్రపూర్ణ మైనయెడితోడినిన్ను ఆయవ్వుతిని చూడం
గలము.” రాముండు సీతాశుద్ధి నెఱుంగినవాడు గాఁడు 5 (౭), (7), 14 (86).
పాదులు సీత నింఁ నుండనీయనందులకు వారు నిమ్మి ౭ని తమన స్థూలదృష్టిచే
బుజుకుంకాక; నూన్మృతుతి శ్రీరాములవారు పౌషులను వింపించుట తగవుగా దని
పలికినారు: “విశ్వసింతు నెవండు దష్టవృత్తి” 15 (87). భాగీరథియు రాముని
మతమే వహించినది: “త్వాయ దల్లెను...” 87 (6). తెలియక, “తర మెక్వరి
కాను వారితత్త్వము తెలియక” 21 (7), వాసంతి వివాహన మకార్య మన్నది -
“ఏల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను?” 40, “ఓయి కతోర” 40 (20),
“ఈవె మదీయకేవితమవు” 39 (19). విశృత్యకారణంబున జనకుండు రామునిపై
అలిగియు, “ఈవిశసాశనిప్రసూతి” 59 (28), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రకాపాలన
కారణమునకు 59 (22) సమాధాని మొందినాడు “పొగివక” 59 (28). అట్లే గర్భ
శ్రీతికారణంబున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు నలిగియు, “బాల్యమునను” 86 (5),

భాగవతాధికారము 87 (6), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతా విశ్వామిత్రుని స్తుతించుటచేత పాపజానపదులు సమాధానపడి సప్తత్రసీతారామనమ్మేశము నంగీకరించిరి. ఆశుభిని స్థాపించి పౌరుషము సమాధానపడుచుట సీతాశుభికిని రామునియకమునకును ఆత్మసంతోషకముని పెద్ద తెల్లరుం దలంచి, అట్లే సంచి ధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాహము సాధుజేగాని ఆసాధువుగాదు.

ఈ విషయమున కేలు (Kale) వండితుల యు. రా. చ. యుపోద్ఘాతము నందలి యీగుంజ-దముం గనుడు:—

"Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but has he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur, but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take."

ర స చ ర్చ.

ఈనాటకముందు రెనము ధర్మవీర మనియు, నాయకుడు ధర్మవీరుం దనియు వక్కాణించువారుం గలరు. అందులకు వార్యులసాదనము:—

"ఉత్సాహాత్మా భవే ద్వీరస్త్రేభా ధర్మాదిదానః

నాయకైశ్చ భవే త్సైన్యైశ్చామై రిమగతో గుణైః." వాగ్భటః.

"ఉత్సాహాత్మా వీర స్తుత్రేభా యుద్ధధర్మదానేషు

విషయేషు భవతి తస్మిన్నజ్ఞోభా నాయకః ఖ్యాతః." రుద్రటః.

"ధర్మదాన యుద్ధభేదః స్త్రేభా వీరః." పామచన్ద్రః.

"వీర శృతుర్థా । దానదయా యుద్ధధర్మై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య చతుర్విధత్యాత్." రణగజ్ఞాధరః.

ఈనాటకమున నాయకునందు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

అముఖములో అపవాదప్రస్తావన. ప్రథమాంకమున:—అర్పిలినిగాని 4 (5), కట్టా! లోకులు 5 (7), ఉత్తమత 12 (15), అకటసీత 14 (83), వివాదముచే నైనను (84), వివాదానుబంధ (85), నిజులన (86), లోకులకు 15 (87), పిన్నకజి (88), నేరనిముగుదా (89), నోరుగుడువ (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున:—స్వరూప 21 (7), మడికరము 22 (1), కలిక 23 (9).

తృతీయాంకమున:—దేంగున 32 (4), ఈవె నడియ 39 (9), ఓయి కతోర 40 (21), పూసికతోడ 41 (23), శరిపడ బామె (25), వీరముగాని (24), చకిత 40 (21), వెల్లి (22), దేవి పాడిడి 4 (26), అడ్డముగ 42 (28), పొయక (29), ఈ ప్రాణేశ్వరి 43 (31), సువి 46 (37), ఎచట (50).

మృత్యాంకమున:—మొదలచే 81 (24), నిరతిశయంపు (26), ఆకృతి 82 (31), అనుభావ 83 (34).

సప్తమాంకమున:—మహద్దలు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), క్షౌర్యం దల్లెలు 87 (6) మందు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహశోభాన్వితతాపరము లైన వాక్యములు తల్లెరణ భూత ప్రకారంజన ధర్మకాభివేళ తాత్పర్యములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాద మూలకము. అంకిమున నిరపదకరణపరము. కరంజనము ఆదిలో త్యాగముచేసి, అంకిమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్పరితోధనముచేత; వికడనుసారముగా భిరత వాక్యముందు “మ్రోగంజేసి యనుంబు” అనువాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వక ధర్మనిర్వాహకరముగాను, “శ్రేయముల సందోహంబు బొందించుతే” అనుట సీతా పునఃప్రాప్తిపరముగాను గ్రహ్యములు; కడమరశ్యంబును ఒట్టె. ఈమతమున పీఠరసమునకు అంగికి కరుణవిప్రలోభము అంగము, ధర్మాభివేళదార్శ్యతోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయఁబడినట్టి భిజాద్యారంభాది సుఖాదినమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయవలయును.

కరుణ విప్రలోభ సిద్ధాంతము.

ఈనాటకమున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు.—సాహిత్య దర్శనముందు నాటకలక్షణమున “ఏక విప భవే దక్షి శృంగారో వీర విప చా” అని రెండు విపకారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండగా, “శృంగారో వీరో వేలి కథనం తు సముచిత రసమాచరమ్ । తే నోత్తరదామభిభే కరుణరసస్య. ప్రబోధ చక్షోభయో కాస్తస్య చాన్యస్య సువ్యాహరణమ్.” అని మద్రక్ష్ణాపిక. ఈశ్వరీక.

గ్రామ్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధచంద్రోదయమందు పీఠరసమే అంగి గాని శాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోచుచున్నది. మఱి యాజ్ఞాపికచే ఏరూపకమందుగాని తల్లక్షణబోక్త రసమే ఉండవలయు ననుని మమము జలలిపి యగును. మఱియు సిద్ధాపిక కరుణావిప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

“యూనో రేకతస్మిక్తా । గతవతి లోకా న్తరం పున ర్లభ్యే
విమనాయతే య దైక । స్తదా భవే క్కరుణావిప్రలమ్భాఖ్యః.”

“యథా కాదమ్మర్యాం పుద్దాశీమహాక్షేతావృతాస్తే । పునరలభ్యే శరీరాస్తరేణ
వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః.” అని తదవృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున కరుణరసము గాదు. దీనిని మరలం దడవెద.

కరుణశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనఁబడుట సాధకము గాదు. అగు నేని, మాలతీయందును అంగి కరుణరసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంకములలో ఈ ప్రయోగము. అన్నవి —(సకరుణం నిశ్చస్య),—(సకరుణం పరివృత్యావలంకృత),—(సకరుణంవిమోచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణమ్),—(సకరుణం నిశ్చస్య),—(సకరుణం సాస్తమ్),—మఱియు “కరుణావేదరవచనాత్” 10(14), “కనాకాయతనాచ్ఛాయ మచ్చర క్కరుణాధ్వనిః.” 5 (21). ఇంతమాత్రకే మాలతీయందు కరుణము అంగి యగునా? కా దని చెప్పవలయునా? “ప్రకరణమందు శృంగారము అంగిగా నుండు”నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతీయందు—

“అకరుణ, వితర స్తిలో జ్వలాం । దృశ. మతిదారుణ, దేహి మే గిరమ్,
సహపర మనురక్తచేతనం । ప్రియమకరస్థ, కళిం న మన్యసే!” 9 అం.

అనుష్టోకమన కరుణరస మరె బాధిఖ్య. అందువలన మాలతీలో కరుణరసమే అంగి యగునా? మఱియు.

“జనసానే కూన్యే వికలకరణై రార్య చరితై
రణి గ్రావా రోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్.” 1 (28)

అను నీ తరరామచరిత్యోకమున భూర్భూరామచరితాంకము వర్ణితమై యున్నది. దానిం కూర్చు ఆర్యాసత్తకలిలా—

“భవభూతే స్థుంబన్ధా ద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి
వికల్పకాంత్యా త్క్రిమన్యథా రోదితి గ్రావాః”

అని యున్నది. [“కరుణం కరుణా ఖ్యతా” అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

వలన మహావీరచరిత్రలోని కరుణరసమే అంగి యగునా? కాకుండా మన పంచమాంకములో—

“వత్సకృష్ణాకారం, ఆనుగచ్ఛ తీయం కరుణపరిదేవిసి కమన్తలా ।

ప్రత్యాదేశమఃషే భర్తరి కంవా మే పుత్రికా కరోతు?”

ఇందలి కరుణశబ్దముంబట్టి కాశంబయందును అంగి కరుణమే యగునా?

కావున కరుణశబ్దప్రయోగము కరుణాంగికత్వసాధకము గాదు. అట్లే “రామస్య కరుణోర్తయః” 89(12), “రామస్య కరుణో రసః” 28(1), ఇవియు కరుణాంగికత్వ సాధకములు గావు. ఇందు “కారుణ్య” రుణరస శబ్దములు నిరుక్తకరుణరస పరములు గావు. ఎందుకనగా కథాపురుషులయందును గాని నటులందుఁ గాని ఉండదు. అది సామాజికమైన హృదయమునందు ఉద్బుద్ధమగును. మఱి “కరుణస్య మూర్తి రభివా శరీరీణీ విరహవ్యధైవ పన మేతి జానకీ” [“కరుణమూర్తియై” 80 (4)]-ఇదియు సాధకము గాదా? కానే కాదు. ఇటు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసమే అని యంగీకరించుమేనియు, ఉత్పేక్షా ప్రభావముచేత విరహవ్యధాతిరేకమును తెలుపుచున్నదే గాని, ఈనాటకమందు కరుణరసము అంగి యని వెలకొల్పఁకూడదు; పైగా అంగి కా దనియే నిరూపించుచున్నది; దీని పర్యాయమే “శరీరీణీవిరహవ్యధైవ” యను వాక్యంబును [“మేయి గొన్న విరహభరమై” 80 (4)].

మఱి “రామస్య కరుణో రసః” [“రాముని కరుణరసము” 28 (1)] అనుచో కరుణశబ్దము నిరుక్తరసపరముగా దేని కవి దానిని రస మన వ్యవహరించినాడే, అది యెట్లు సంగతమగును? అందులేని, ఇట్టి స్థలములలో రసశబ్దము భావపరము గాని శృంగారాదిరస పరిగణనాంతర్గత కరుణరసపరము గాదు. మాలవీయందలి యాశ్రింది ప్రయోగముం గనఁడు:—

“అశ్లే రన్తర్నిహితవచనై స్సూచిత స్సమ్యగర్థః,

పాదస్యాసో తయ మనుగత, స్తన్తయత్వం రసేషు.”

ఇందులకు—“రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు” అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. “అశ్లే రసశబ్దేన ఉపచారతో పరిపాపాతిశయవంతో భావాః కథ్యంతే ప్రకృతత్వాత్ । రసే వ్యతిప్రకర్తాత్.” అని కాటయవేమవ్యాఖ్య.

“రసము రామాదులయందుండ దని మీరు చెప్పుచున్నారు. రామాదులయందుండు నని యిది నిరసరాజీయ వచనము:—

“మహామోహాల్పణకాసమేత మగునీరత్యాదిభావాద్ధిలో

నవేతిం బుట్టుచు మున్ముందుఁ దగులదరంగారూఢి సంచారిను

ఘను; లేతప్రతిపన్నమారసము దత్కాలమునం దైవ స
త్వము రామదులముం ద, నాట్యమున సభ్యావాసమై భాసిలుకొ.

ఇందుల శేషి చెప్పెదరు ? అని యాజ్ఞేయమేని నిరుక్త కరుణారసము రామాదినిష్ఠము
గా దని స్థాంతము. — సా. ద. స్వ. పరి. చూచుచది.

“పారిమిత్త్యా తాకిత్యా త్నాస్తరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రత్యాదే రుద్యోధో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతాప్
దర్శయకా నర్తకో నైవ రస స్వాస్వాదకో భవేత్.
కావ్యార్థభావనే నాయ మపి సర్వపదాస్పదమ్.”

మఱియు — “రామస్య కరుణో రసః” ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త
కరుణారసపదము యేని కవికి నానుభవనియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన
దోషము సంభవించును. ఎట్లన — సా. ద. సప్తమపరిచ్ఛేదము —

“అథ రసదోషా నాహ — రస స్పృక్తి స్స్వికర్తేవ” — “రసస్య స్వకర్తా
రసశబ్ద. శృంగారాదికర్తృకృ-క్రమేణ యథా —

“తా ముద్వీత్య మరజ్ఞాక్షీం రసో నః కోఽప్యకాయత,
చప్త్రుమిల మాలోక్య శృంగారే మగ్న మస్తరమ్.”

అట్లయిన, “రామస్య కరుణోరసః” ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కర్త
మేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్యోధకము. అట్లే
“నికో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్” అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే
విప్రలంభకృంగారాది వివర్తములం జెందు నని భావము.

ఈనాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని శేవలకరుణము అంగి. గా దని
నులువుగా తెలియుటకై కరుణారస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్త
కృతములం గొన్నిటి నుద్ధరించెదఁ —

ర స త ర జ్ఞి జీ.

“యానో శేకతంధిక్ । మృతే ప్రలాపః కరుణరసః । కేవలో ర్విజ్ఞిష్టయోః
ప్రలాపః శృంగారః । అతఏవ రసరత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । ‘అయ
జీవితనాథ’ ఇతి । నను విప్రలంభశృంగారస్య పూర్వాయతాగ మాన ప్రవాస కరు
ణాత్మకత్వాత్ కేవలో రసి విప్రలంభస్య కరుణారసత్వ మాయాత్ మితి వేత్సత్వమ్
తత్ర కరుణరస స్వాజ్ఞతేన భావమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్మకత్వవ్యవహారః.”

“శోకస్య పరిపాదః కరుణః - ఆకావిచ్ఛేదే నితి సర్వేన్ద్రియక్లమోహా । న చ విప్రలమ్భేనైవ్యాప్తిః - తత్రేష్టాకాయాః సత్త్వత్ । తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః కరుణా వివ - శోశో దుఃఖమ్.”

పా గ్గు లూ ల ద్కొ రః.

“స్వా దేకతరపశ్చత్వే దమ్యత్యో రమరత్తయోః
శృణ్వోః కరుణాభ్యోనయం వృత్తవర్జన ఏవ సః.”

“చతుర్థ మాహ । స్వా దితి । స్నిగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పశ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రియాయాః వివహః కరుణాభ్యోనయం కరుణామా స్మాత్ । పరం స వృత్తవర్జనే అచారదార్ధ్యభ్యావస యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా ।
.....ఇథం చతు ర్వీచి విప్రలమ్భం నాయకానామకవరతనూ ఉదాహరణ ద్వయం ప్రదర్శితమ్.”

రు ద్ర టః.

“అథి విప్రలమ్భనామా । శృణ్వోనయం చతుర్వీచో భవతి
ప్రథమానురాగ మాన । ప్రవాస కరుణాత్మకత్వేన.”

వాఖ్యా.—కేచిద్ధి కరుణరస ఏవ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మస్తత్త్వావయన్తి । త దనత్ వైలక్షణ్యత్ । తుద్ధి హి కరుణే శృణ్వోన్మర్శ ఏవ సవిద్యతే । కరుణ విప్ర లమ్భస్తు శృణ్వోర ఏవ । యథా కాళిదాసస్య ‘ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...’

“కరుణ స్స విప్రలమ్భం య త్రాస్యతరో మ్రియేత నాయకయోః
రూది వా మృతకల్పః స్వాత్ తత్రాస్య స్తద్గతం ప్రలపేత్.”

హే మ చ న్ద్ర) కా వ్యా ను కా స న న్ద.

“కరుణ విప్రలమ్భం కరుణ ఏవ । యథా—‘హృదయే వస సీతి’ ఇత్యాది రతిప్రలాపేషు.” “విప్రలమ్భేనైవ్యాప్తి ఏవ సంభోగమనోరథః, నిరాకర్తే తు కరుణా ఏవ స్వాత్.”

స ర స్వ తీ క ణ్డా భ ర ణ డ్.

“అభ్యజ్ఞానార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథాః ‘దశతి హృదయమ్’—
అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్ఞతే.”

“భావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మధిగచ్ఛతి
‘వాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్భం స్త దోచ్యతే.
భూర్వానురాగో మాన శ్చ ప్రహసః కరుణ శ్చ సః
శ్రుదమస్త్రీప్రకాణేషు చతుఃకాణ్డః ప్రకాశతే.”

పూర్వానురాగపూర్వము విప్రలమ్భము త త్కృమాత్

విశేషద్యోతకే నేమా వ్యవసరేణ సూచ్యతే.

ప్రత్యాదానం పున స్తేషా కరుణే తో న మన్యతే

స్వయం దత్తాని హి విధి స్తాని త త్రానకర్షతి.”

[టీ. కరుణే=కరుణాభ్యే విప్రలమ్భే, లేమా మభిప్రాయజ్ఞవాచినామ్, ప్రత్యాదానమ్=పునర్దానాని, న మన్యతే=న జానాతి.]

“మూర్ఖావిలాపా మహతే మహతే నామాసీ మానః

కరోతి దుఃఖం చిరైవ యోజసా కరుణ ఉచ్యతే.”

[ఇ. కరుణవిప్రలంభముసూచి చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

“మృతేతి ప్రేత్య సంకప్తం మయా మే మనఃం మతమ్ ।

నై వావిస్త్రి మయా అథ్థా కథ మత్రైవ జన్మని !”

అత్ర స్థాయినో విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి రితి రతి లేన శ్చింతయాపేక్ష నిష్పద్యతే । అత్రాపస్త్యా వాసవదత్తాయా అలమ్బనవిభావ భూతాయాః సంకాత్ ఉత్పన్నో విశేషకర్మస్య రంభానిభావ స్తస్యాః పునర్జీవ నాదిః ఉద్దిపనవిభావః ఉద్దిప్యమానో మృతేత్యాదివా వాగారమ్భానుభావేన అను మీయమానై ర్హర్షధృతిప్రభృతిభిః సుఖాత్తభిః సంస్పృశ్యమానః కరుణానన్తరసంభోగ శృంగారాభ్యాం లభతే ”

“జౌపమానీ! యథా—‘అసి జనకసుతాయాః...’ సేయం సీతావిషయగీ రతిః తదుపమానదర్శనేన రామం రమయతే॥”

“...విప్రలమ్భ శృంగారాభ్యాం లభతే । స చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ. ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రే వాన్య తరస్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః,...స చతుర్థా ప్రథమానురాగానన్తరః, మానా నన్తరః, ప్రవాసానన్తరః, కరుణానన్తర ఇతి...లేమీ చత్వారోఽసి సంభోగాః చతుర్భి లేన విప్రలమ్భేః ప్రకర్ష మాపద్యంతే.”—[ఇచటను నాలిగింటికిని వరుసగా ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు రుదిది]—“కరుణేన యథా—

‘న మర్త్యలోక త్రిదివా తృప్తీయలే మ్రియత నాగ్రే యది వల్లభో జనః

విప్రుర్త మేవ త్రిదివప్రయోజనం మృత స్స చే జీవత విషదీవతి॥’

[టీ.—మరణానన్తరజీవనం త్రియజనస్య స్వర్గా చ సుఖకర మితి భావః.]”

“కరుణానస్తరే మాలిక్ష్మణం యథా—

‘చవ్రాపిడం నా చ జగ్రాహ కణ్ఠే కణ్ఠసానం జీవికం చ ప్రపేదే
తే నాపూర్వాం నా సముష్ణానలక్ష్మీ మిథుం శ్చుప్త్యై సిద్ధువే లేన భేదే.’ ”

“పుంస వివ ప్రవాసకరుణే యథా—

‘సీతావేశ్చ యతో నిరీక్ష్య హరితే దృష్టిం యుః త్యామలాః,
అన్యోన్యార్పిత చక్రపురైః కైకచక్రైః పారావతై ర్హృదయతే,
ఇన్ద్రో ద్దూరత వివ నశ్యతి, విక త్యస్తర్పహం దుఃఖతః,
ప్రచ్ఛాద్యానచ మఖ్యలేన రజసి ద్విస్తత్ర పం రోదితి.’ ”

“అనస్థాన వార్ధక్యే నరుతే సాహసే చనో యథా—‘ఇయ మేత్య...’ అత్ర
రతేః కామకోశేన మరణసాహసే చ నో వస్తాప్యతే—”

“అశ్వశ్చ వార్ధక్యే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా—‘చింతి హృదయమ్...’
అత్ర సాహదేః దుఃఖే చిత్త మగ్ర్యతే.”—ఈ యుద్ధాచము మాలిలం
2 (12) నుం గలదు.

“కరుణానస్తరే అనుభవార్థో యథా—

‘అనుమరణ ప్రసికమా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే ।
వైధవ్యగుణ్ణం కులవధ్వాః శోభనకం జాతమ్॥’

అత్ర యథేయం మత్స్యానిభూతా వివ మన్యా అహ మపి జీవిక మే వేతి
పత్యా విస్త్రమ్భజో రాగః । పత్న్యా పునః ప్రేత్యాపి యత్సంగ మో మయా అభి
లషితః సోఽయం జీవ వైద్యవ జీవితేశ్వరః సమాసాదిక ఇతి విస్త్రమ్భాత్ అతి సుఖ
మేవ అనుభూయతే.”

“కరుణానస్తరే సమృద్ధి యథా—‘తీరే తోయ...’

అత్ర ఉత్తరాధేన ఇన్ద్రమత్సజయయోః సోకానరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్మోగ సమృద్ధిః
ప్రతిపాద్యతే॥—ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల
వేరవడి చెప్పబడినది.

“సోయం కరుణాధర్మ సమన్వయః తదనస్తరేఽపి సమాసామర్థ్యా ద్భవతి—

విప్రఅమ్భు శృక్తో రాఖ్యాం లభతే । న చతుర్థా పూర్వానురాగో మూఢః ప్రవాసః
కరుణ శ్చ—అని యవక్రమింది క్రమముగా ఆమూఢిని విశదీకరించి చతుర్థ
మైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పుట.

“సంగతయో రే వాప్యతరవ్యపాయే కరుణః - స స్త్రీవ్యపాయే పురుషన్య
యథా—‘ద్రువ మస్మి కతః’ అత్ర ఇన్ద్రువలిప్య పాయాత్ అభన్య దుఃఖాలికయః
కరుణో ఉచ్యతే । స వివ పురుషవ్యపాయే స్త్రీయా యథా—‘హృదయే వస

సీతి...ఇహ అనన్తవిషయే రతేః శోక ప్రకర్షాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే!"—
[ఇది ప్రవాససంతరము అవ్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభవిస్తరము.]

ద శ రూ ప మ్.

“ఇష్ట నాశా పనిష్టప్రాప్తి కాత్తా కరుణః—

ఇష్టనాశాత్ కరుణో యథా—‘అయిదీరితకథ...’ ఇత్యాది రతిప్రతాపః। అనిష్ట
వాప్తేః సాగరికాయా బద్ధనాత్ । యథా (త్వాచార్యమ్)।

మృతే త్వేకత్రయ త్రాన్యః ప్రలప్తే చోష్ఠిక వివ సః,

మృత్రయశ్చాన్య శృక్లారః, ప్రత్యాకన్వేతు నేతరః.

య థేష్టమతీమరణా దజన్య కరుణ వివ రఘువంశే । కాదమ్మర్యాం తు ప్రథమం
కరుణ, అకాశ సుస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృక్లార వివ.

‘ఏకతో రోదితి ప్రియా-మృతః సుపరితూర్యనిర్వోదః

ప్రేక్షా రణరసేన చ భటస్య దోలాయితం హృదయమ్!’

ఇత్యాదౌ రత్యుత్సాహయోః (సమావేశః అని వాక్యశేషము)—అ త్రోచ్యతే—
అ త్రాప్తేక వివ స్థాయా । తథాహి—ఏకతో రుతిఇ వివ (ఏకతో రోదితి
ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థానభూ తోత్సాహా వ్యభిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు
సంజేమాకారణతయా కరుణసంగ్రామతూర్యయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్టా తీతి
భట స్తే త్యనేన పదేన ప్రతిపాదితమ్—అతో భర్త సంగ్రామరసికతయా కార్య
మేవ ప్రకాశయన్ ప్రియతమాకరుణో వీర మేవ పుష్టాతి.

ర స గ జ్ఞా ధ రః.

“అత్రాది వియోగమరణాదిజచ్చా వైక్లబ్యఖ్య శ్చిత్రవృత్తివిశేషః శోకః ।
స్త్రీ పుంసయో స్తు వియోగే జీవిత్యుక్తానదకాయాం వైక్లబ్య పోషితాయా రతే,
లేవ ప్రాధాన్యాత్ శృక్లారో విప్రలమ్భాభ్యాం రసః । వైక్లబ్యం తు సంచారి
మాత్రమ్ । స్మృతత్వక్తానదకాయా స్తు రతిపోషితస్య వైక్లబ్య స్తేతి కరుణ వివ । యథా
తు పశ్యేపి మృతత్వక్తానే జీవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన క్షామ కథిన్సి త్యాది
త్వా-అలమ్బన స్యాత్త్వైక నిరాసాభావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్భ వివ స
సంకరుణః । యథాపద్మాపీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాశ్వేషు । కేచి తు రసాస్తర మే
వాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి”

ర సార్థ శ స థా క రః.

“స విప్రలమ్భా విజ్ఞేయ శ్చ చతుర్థా నిగద్యతే

భోగ్యోరకరాగమానా చ ప్రవాసకరుణా విజ్ఞే

ద్వయో రేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావధా
విరహః కరుణో న స్యా త్సంగమాకానువర్తనాత్.
కరుణే భ్రమకారిత్యాత్ సోయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచారిణోఽనుభావా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసవత్.

యథా — ‘అథ మదనఽధూ రుపప్లవాస్తవః’ । అత్రాకాశసరస్వతీప్రకృయేన రతే ద్విప్రలమ్భః ... అత్ర కేచి దాచుః - కరుణో నామ విప్రలమ్భకృష్ణాకో నాస్తి-ఉభయాలమ్బనస్య త సైరిక త్రై వాసంభవాత్ । యత్ర త్వేకవ్యసాయే సతి తదికరగతాః ప్రలాపాదయో భవన్తి స శోకా న్న భిద్యత ఇతి । త దయుక్తవ్ యతా పునరజ్జీవనేవ సఃఖోగో న విభాతి తత్ర సత్యం శోక ఏవ । యత్ర సోఽస్తి తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ ।...

సా హి త్య ద ర్ప ణః.

“యానో రేకతరస్తి । న్నతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే

విమనాయతే యదైక । ప్రదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భశ్శ్చః.

యథా—కాదమృత్యాం పుణ్ణరీకమహాశ్వేతావృతాస్తే । పున రలభ్యే కరీరాన్తరేణ వా లభ్యే కరణాఖ్య ఏవ రసః । [టీక — పున రలభ్యే ఇతి — రతే ర్నాకాత్ ఉక్కుటశోక సంభవాచ్చ కరుణాభ్యో రసః, న పున ద్విప్రలమ్భ ఇతి భావః] కించా త్రాకాశసరస్వతీభావానన్తర మేన శృక్ణారః; సంగమప్రత్యాకయా రతే రుద్య వాత్ । ప్రథమం తు కరణ ఏవ’ ఇ త్యభియుక్తా మన్యస్తే । య చ్చాత్ర సంగమ ప్రత్యాకానన్తర మపి భవతో విప్రలమ్భ శృక్ణాస్య ప్రవాసాభ్యో భేన ఏవ’ ఇతి కేచి దాచుః, త దస్యే ‘మరణరూప విశేషసంభ వాఽద్భిన్న మేవ’ ఇతి మన్యస్తే॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభీమ మపైతి విప్రలమ్భోఽసౌ

అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా । స చ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మక శృతుర్థా స్థాత్. [టీ.—ప్రకరణాదిసా ప్రధానశ్చం ప్రాప్తా - కరుణా దా శోకా ద్దీక్షనతయా రతిసత్వేన త త్రాతివ్యాప్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.]”

శృక్ణా ర తి ల కః.

“విప్రలమ్భభిధానోఽయంశృక్ణార స్సృచ్చతుర్వధః,

పూర్వమరాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా

య త్రైకస్తి కా విపన్నేఽన్యో మృతకల్పేఽపి కద్గతవ్

నాయకః ప్రలపే త్వేష్టా కరుణోఽసౌ స్పృతోయథా.

కేహిష్టి త్కరుణభాన్తిః కారుణ్య దత్త జాయతే,

ఏకస్య మిథునావస్థాం విస్తృత్య రతిమాలజామ్.
స్త్రీపుంసయో ర్భవే దేష సాపేక్ష స్పృక్తమే తుఃః
శృక్తారవచనప్రాయః కరుణ స్సౌత్వ త్ప నాస్యథా.
తస్మా చ్ఛృక్తార ఏ వాయం కరుణే వాసుమేదితః
సౌస్థ్యం సుకరాం ధత్తే నిబద్ధో విరళం బుధైః."

య ద్ర టి.

"కరుణః శోక ప్రకృతిః । శోక శృభ పే ద్విచ త్తితః ప్రాప్తేః
జప్త స్యావిప్రస్థ చ । విధివిహతో నాయక స్తత్ర"

సా హి శ్య ద ర్ప ణః.

"అత్ర హి రామవచనాన జనితశోకా ర్తస్య దశరథస్య దైవవిద్యా । వివం జప్త
వియోగ విభవనాశా దా ర ప్త్యదాహర్యమ్ । అస్య కరుణవిప్రలమ్భ ద్భేద మానా ।

శోకస్థాయికయా భిన్నో విప్రలమ్భ దయం రణః.
విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ తునః సంభోగ హేతుకః."

కా శ్య ది పి కా.

"కరుణ రసోదాహరణమ్.—

యస్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్వాదూ న్యన్నాని భుజ్జితే
కథం స భోక్తృలే రామో నే మూఃఫలా న్యయిత్."

కరుణరసమున శోకస్థాయికయో, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయికయో భేదకారణ
ములు. ఉత్తరరామచరితముందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సహధర్మచారిణిగా విదో ఒక స్త్రీమాత్ర
ప్రతిమ పేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

"కరుణ నీ కేడ దర్శకగర్భాన్న । నీతఁ దఱమి నరామసి గాత్రమునకు!" 22.

"హా ! నెయ్యం బట్టి దొర యచలకు గాత్రై!" 24 (9, 10).

"కంటి పెండియు నిప్పు జాకానయి..." 25 (13)

"దానికే గ్రింద నయ్యుటజభామమాలికా రవికి నుంటి మేమునుకొ." 26 (16)

"చిరమునకు దేగి శొంఘుఁ జెప్పిలుచు వోలే" 26 (17)

"ఎచటఁ బెత్తుముంటి సఖిలోడ నింపుమెఱసి." 32 (3)

"హా! దేవీ! దండకాడయ్య వానప్రస్థుడవు!" 32

“మూర్తిగొన్న ప్రసాదమంతోలే...”

నందినీ గానఁబడవు నీవెందులకలె.” 35 (7)

“కలువవళంపుసో లొంగి... 38 (19) సీత. —చూచుచున్నాను...

“చుట్టి, బానికి, ఇంక నటం గానఁబడుననే యున్నావు! బాలిగొనవేమి!” 43

“ఎట నున్నావు? ఆనంద్రంగంపునయి. ఈదళలో నున్నవానిని నన్ను విడ నాడుట సీతుం దగదు” 45

“ఎవటఁ గపీంద్రుఁడెత్తివచ్చె...” 46 (38)— ఇందులమూలార్థమును భోజ హేమచంద్రులు విహదమున కుదాహరించెను:—

“విహద. శ్రేతసో ద్ధాని రుపాయాభావనామయో—తనూ)పేణ రసస్య ప్రకర్షో యథా—‘వృద్ధా యత్ర...’ఆత్ర సీతా సమాగమవినయే రామస్య దృష్టా వదాన నుగ్రీవసఖ్యాజేః ఉపాయస్య అభావాత్ విహదః ప్రకృచ్ఛతే.”

“కార్యభక్తా ద్విహదః సహాయాన్వేషణ ముఖ్యోపాది కృత్ । ఉపాయా భావ నాకాభ్యాం ప్రార్థనస్య కార్యస్య భక్తా స్తనఃపీడా విహదఃయథా—‘వృద్ధం యత్ర కపీన్ద్ర...’

“వైదిదయల...” 40 (22) “పూనితోడ” 41 (28), “వీలును” (24), “సోపద దాయె” (25), “దేవి పాడిడి” (26), “స్నేహాకిరంబులు” (27), “హా! ప్రాణేశ్వరి.” 43 (31), “సరతికయంపు” 81 (26), “నాకుఁ బ్రియా నుణ” 82 (27, 28, 30, 31), “దైవవశత” 87 (7). “కవఁబడుచున్న వీకికు యుగంబున” 80(19)—దీనిమూలమును ‘అపి జనక’ ఇత్యాది శ్లోకమునగుర్చి సీతా విషయక మయిన రతి శ్రీరాములవారిని తదుపమాన దర్శనముచే రమింతుఁజేసిన’ దని భోజ భాషిక. “అపిల క్రవ్యాత్కులవిలుప్త యయ్యె నిజము” 40(21) అని వాసంతికి రఁముఁడు ఉత్తరము చెప్పటం వైకృత్యముచేతఁ గాని విలాపి నిశ్చయముచేతఁ గాదు. “వైకృత్యము భావమాత్ర మితి స్థితమ్” అని టీక. అట్లే “నిరవధి నివృత్తి శ్రీయము నివృత్తి” 46 (37) అనుటకు ఉత్కట రతిహేతుక మయిన దుఃఖముచేత—“అజ్ఞాతాపధి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము” అనియే భావము.

‘వస్తుస్థితి యిట్లున్నును, ప్రకృత లేదే విప్రలంభ మెట్లున్ను?’ అనునాడదు. విలస ఋశ్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యా హతము. ఈక్రిందివి రామవాక్యములు:—

“వాక్కు వెఱచిడి నర్థంబు పఱచినచున్

నాశక్యంబుననట్టి వరము మహమ్మంబును.” 4 (8)

“మహర్షులు భర్తములను సాక్షాత్కరించినవారు, అమృతసారములును పరో
రజనములును అమృత తత్త్వ)జ్ఞానములు ఎటువ భంగ మొందవు. కావున వానియందు
శంక వహించునాడదు,” 84.

ఋశ్యశృంగుడు “పుత్రభ్రాతృత్వంగను నిన్ను చూచెదము” అని సీతకు సందే
శము పుపినవాడు. కాకుంతులమందు కాపలక్షణము మొదలు అంగుళీయకదర్శన
క్షణపర్యంతమును దువ్యంతుకి శకుంతలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టి యాశ గాని
లేదు మఱి ప్రత్యాకలే దని చెప్పవలయునా? అంగుళీయకదర్శనానంతరము ఆశ
గలదే గాని ప్రత్యాక విమో? అందును,

“నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రదత్తం
ధౌతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి.”

అని దువ్యంతుడు దుఃఖపడుచున్నాడు. ఇట్లున్నచు కాకుంతులమున అంగి శృంగా
రమే గాని కరుణము గాదు ఇటు అట్లే. “అత్ర సమయాంతరేషు సత్సు గ్రీష్మ
ర్హపాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృంగారాజ్ఞికత్వాత్” అని వైఖానస శ్రీనివా
సాచార్య టీక. మఱియు ఈటీకలోని యాక్రందినాక్యముం జరికింపుడు:—
“వీధత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్జనీయత్వాత్, హాస్య రాద్ర కరు
ణాన్యుతానాం మహాప్రబంధరసత్వే చమత్కారాభావాత్.”—కరుణము అంగిగా
నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలతియందు ప్రత్యాకాసందేహము కలదు.—

“స యత్ర ప్రత్యాకా మనుపతతి నో వా రహయతి,

ప్రవిక్షిప్తం చేతః ప్రవికలి చ మోహాన్ధతమపమ్,

అకిచ్చిక్కుర్వాణాః పశవ ఇన తస్యాం వయ మహా

, విభాతు శ్వామత్వా ద్విరది పరివర్తామహ ఇమే.”

9 (8).

భూరోద్బాహృత తక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయశఃముగా అనురక్త స్త్రీ
పురుషులలో ఒకరు మృతించెడివిన ఆవిధిములు ప్రలమిడుట పునస్సంగము లేకున్న
కరుణ మగును, పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.

కరుణాసమునకు పథభంధైశ్వర్య భ్రంకారులు సముత్తము నిమిత్తములుగా
జెప్పబడి యున్నవి.

ఈనాటకమందు దర్పణోక్త్యనుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు సేయవచ్చు
ను:—[సీత లోకాంతరమునకుం బోయింది.] “బృథ్వి.—రావే పట్టి పాతాళమును
మదిత్రము గావింపుము. రాము.—హా! సియా! లోకాంతరమున కేగితివే!”—

పిచ్చుట సీత మరల లభించినది. లభించునట్లు రామునివిలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాక్యముం గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభించియొడల రతి నశించుటచేతను, ఉత్కలతోకము కలిమిచేతను, కరుణరసము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈ వాటకల నరతి నాశమొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రత్యేక కలిగినందునను అంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

ఉ. రా. చ. ప్రాశస్త్యము.

“ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే.”

ఈ వాక్యమునకు కాకుంజలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కృష్టమని కాళిదాసు పలికినట్లుగా ఆభాణకము. [పై ఆభాణకమునకు భవభూతి కృతనాటక త్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రేష్ఠమని యర్థముగా కొందఱు గ్రహించుదురు.]

ఈ నాటకమందు ప్రధానలగు స్త్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములను లోకా తీరులను. నాయక నాయకులు సర్వత్యాగిమానము దున్నను సాక్షాత్పక్షినారాయణులు; అంతకన్న నెత్తము లెట్లుందురు? శ్రీరాముని మించిన ధీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పరిపరాయణను ధర్మప్రవణను ఊహించలేము. అరుంధతి పృథ్వీ భాగీరథి వానతి ఆలేయి తమన వాల్మీకి జనకుడు - వీరచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతా రాముల చరిత్రమును, బోధించు నీరూపకము ఆర్యావర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల సూక్ష్మ ధర్మా చరణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యిందు గృహలోక వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాడు. పుత్రుల డని యెఱుంగకయే పుత్ర వాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముల డనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతస్వచ్ఛందయంగముగా నిరూపించినాడు. మఱియు నిట్టియపేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర మేతవువలనం గలుగును గాని బహిరుపాధిక్యతములు కావని వాదించినాడు. మహాకవి గావున ఈవిధముగా చిత్తప్రవృత్తిని చర్చించినాడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ కాకుంజలమున ఒకచో చేతఃప్రీతివిశేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుటన్యసింపినాడు: ఎట్లన—

“రమ్యణి వీత్య మధురాం కృ నిశచ్య భావాన్

పర్యుత్సూః భవతి య త్సుఖతోఽపి జన్తుః

త జ్వేతసా స్తరతి నూన నుబోధతూర్వం

భావసిరాణి జననా వైర సౌహృదాని.” కాకుంజలము.

కాశిదాసువలె భవభూతియు తండ్రిని పుత్రునికడకు వెచ్చియు ఆనందిం భమును జిక్కుచుండిరి గాక క్రమక్రమముగానే వెలువరించిరాడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును బాగుజేయు దీక్షలు లనుటకు ఈరూపకము ప్రభల నిద ర్శముగా నున్నది. ఈ రా. చ. భాగము 'వనసాభాగ్య మటుండ, సంవిధాన వైద గ్ధియు నటుండ, దీక్షకాండ చక్ర మైనసూర్యభాగ్యోక్తికి కారణభూత మైనట్టి దే మనగా, దక్షమియి నాయికా నాయక సన్నిహితాతికాయ సమత్కర్మచిత్తముగా ప్రసన్నునివ్వగా 'నాటకేషు శకుంతలా' అని పేర్కొన్న కాకుతల నాటకమును దువ్యంతుడు ఆభరణభవ యమ్యును (గీ ౨౦.) స్వార్థముగా వనిపడినవాడు. తద్భ్రంశముచే దీక్షకుడు (గీ ౨౦.) శ్రీరాముడు లోకారాధనప్రతి, ఇరువురును ధీసోదాత్తత. కయినను, తాతకన్య చుపారము. దువ్యంతుడు విదూషకునితో శకుంతలాంధ యంతయు చెప్పి పడలను 'పరిహాసోత్పల మిత్రమ పరమాధం బును మది బాటపడుమా.' అ. లొంగినాడు. శ్రీరాము లట్లు సేయుదు రని ఎవరేని భావించులరా!

శకుంతల మహాత్మి వ్రత యమ్యున, —

'వనసే దరిధూతే వసానా । ని నమత్యేమముఖి భృతైక వేణీ'

అని నిర్మలజన్మ దుఃఖిని । మను దీర్ఘం విరహవ్రతం విభర్తి.'

దువ్యంతుని "ఆవార్యా" అని పిట్టినది. సీత రామనిగూర్చి ఆయన తనకుం గామించిన యాంక్కుట్టున కుఱివోక్తి వచించినట్టిది గాదు. అపకృతి తారతమ్య మరసిన సహస్రమే యేపుడు అని తోచెడిది సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమె యందు భక్తి యనియు ఆరుంధరి వక్కాణించినది 52(9). కావున కాకుతలము గంగ యగునేని, ఈ రా. చ. మందాకిని యగును కాశిదాసు అగంగను సారాయి సాక్షిగా సఖ్యముసేయుట లోనగు నోడికవాంగులతో జేర్చి మర్త్యమునం బాటుదల సేయించినాడు. భవభూతి ఆమందాకినిని ఆయాస్వత్ప్రమున కర్హముగా కల్పములు చేసేయక స్వర్గముచే పర్వించినాడు. శవనమును తత్తదనుగుణ మయినందున ఈ రా. చ. నాటకరాజమై వెలుగుచున్నది.

నాటక స్త్రీపురుషుల విమర్శ.

అ ర ం థ ి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెవలననే పసిష్టలవారు గురువులకల్ల గురు వై నారసియు, ఈమె త్రిలోకమగల్గి యనియు, జనకవాక్యము 52 (గీ). కోడలు లేనియయోధ్యలో నే నడు గడ నని యీమె వ్రచించెడిగానె, అవచనమునే కానల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు. జనకుడు అప్పుఁ జూచి, ఈబాలు నెవ్వనింగాఁ దలంతువు? అని యామె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు నత్యమయిన యుక్తరమును అప్పుడు చెప్పఁగూడక యుండుటఁబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నామని నలికి ఆప్రశ్నను తొలఁగించుకొన్నది. అట్లు ఓక్కఱగా బట్కట సంభవించని యట్లుగా కది ఈమెవిషయమై ను విశ్రాంతమును వేఱుకొనియుగా కన్పించియుండిన ఈమెయొక్క మహిమకు ఆనుగుణముగా చుడుచు, ఈమెయొనతిచే ఎల్లభావలను సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయొనతిచే శ్రీరాముఁడు సీతను పెరియ స్త్రీక రించెను. ఈమె సీతాదోహదమును తప్పక తీర్చులెనిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనివడి పునస్సంఘటనమును సాధించి నది, పరిత్యాగము నేయించుట లోకారాధనకు అంతఁన్న నుపాయము లేనందున.

వా స ం తి.

ఈమె జనస్థానవనదేశత, సీతాదేశకి నెచ్చెలి. ఏవ్రతమునకు హిందవులు జగ త్పృథ్వాకులొ ఆయతిథి పూజావ్రతమును 17(1), ఆర్యమాత్రుల సౌజన్యమున 18(2), ఈమెచరిత్రము వికడికరించుచున్నది. దేశత యయ్యను ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతస్తత్త్వమును తాను గనకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలే రనియుం దలంచితిది; రాముఁడు లోకోత్తరఁ దని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను తృణించినందులకు ఈమె కరము దుఃఖకు రాలై ఆయనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగితిది. లోక మొప్పలే దని ఆయన వదిలినకొఱమును పరిత్యా గమునకు చాలినట్టి దని ఈమె శలంకదాయెను 40 (21). రామునియందను ఈమెకు పరమానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయొం దనుననోలే సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్విభాగిరథి వసిష్ఠారుంధతీ వాల్మీకులు సమహర్తురని తలంచినదే 47(41).

[వ సి స్థు ల వా రు.]

[వీరు నాఁకములొ ప్రత్యక్షముగా శృంగహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన వ్రతమును ఆతిక్రమింపవల దని సందేశము పంపుటచే వీరును సీతాపరి త్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని అంధతి ధర్మరహస్యమును వీరును ఆరుం ధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుంగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము నేయించి సీతా శుద్ధతను లోకహృదయముల నాటి సీతారాముల మీఁది ప్రేమాభివ్యుత్పన్నతే వారిని మరతం గూర్చినవారు. సీతావరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సాధియ యని వీరు నిరుంధతియు నెఱుంగుదురు. ఆయనధిని శర్వరహముచటకే వీరు సారంధ తీతులు ఆయోధ్యకుం లోక వాల్మీకాశ్రమమున నిలిచినారు.]

భాగీరథి.

చిత్రదర్శనములో 'సీతకు మేలు తలంపుము' అని ఈమెకు శ్రీరామలవారు సీతను అప్పగించిది మొదలు, ఈమె సీతను రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని "నీ కడుపులో నన్ను అణచి వైపుము, అమ్మా!" అని సీత వేడినప్పుడు, ఆమె "శిశువులు పాలు వదలువఱకు వేపుము, తర్వాత నీయిచ్చ" అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకీకడం జేర్చినపిమ్మట సీత యేల నిలయమొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించునదై సీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వీయు తమకడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను. సీతను తదీయదూఃఖ కాంతికై గృహచారవిశేషమిచ్చి గోదావరికడకు బంపి రామదర్శనము ఘటించు జేసినది. ఈదర్శనముచేత సీతకు తనపైని రామానురక్తి అపరిమితమని వికడఁజరిచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు ఆకురం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు పాశ్చరిక వహించి యీమె సీతం గాపాడి ఆమెను ఆరుంధలీ మూలకముగా రామని కడం జేర్చి రామని ప్రథమాంక వాక్యమును రామని కప్పగించినది.

జననము.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, తపోధనుఁడును. అట్టి యాయనకు అపవాద పూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదూఃఖము దుస్సహకము మని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామనిమీఁదం గోపము వహించి తాత్రధర్మమున సంహరింపను, తపోధనప్రభావమున శపింపఁడు గదంగియు, ఆరుంధలీబోధచేతను, సూక్ష్మధర్మజ్ఞత చేతను, అజాపము నడంచుకొన్నాఁడు. ఈయన సీతాదూఃఖము తీర్చుకొనుటకై అత్త మాతృ గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుఁ డగుటంబట్టి అత్తమాంశఁకు అంభ శమసావృతము లైన యనుర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాఁడు. పృథ్వీదేవి యొక్కయు ఈయనయొక్కయు భేదాతికయవర్ణనలచే మనఃకవి సంభావితులగు తుటుంబులకు కూతురైనదం గల్గినయపవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణులుగా తెలిసినాఁడు. కవి జనకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుంబ్రసిద్ధి కెక్కినాఁడో ఆబ్రహ్మవిద్యావైఖలని ప్రపంచవిధ్యాత్వచింతనకు ఫల మైన సీతాదూఃఖవిషయిక ప్రశాంతిని చూడఁదాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటక రసమునకు భంజనమని మానినాఁడు (31) (32). అట్లే శాకుంతలమున కాశిదాసుండును కణ్వునివైక్లవ్యమును మాత్రము "యాన్యశ్శయ్యకమస్తేతి" (మదీయాంధ్రము- "మందు జరించె నేగిడ్డొట్టె" అని వర్ణించికాడు. కవి ఈయనమీఁది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును (267), 31 (1 వెంబడి), తెలిపినాఁడు. ఆమెమీఁది యీతనిప్రేమను అటును, చతుర్థాంక

మందు కడు నుత్కటముగాను, స్వప్నపటిచి నాడు ; ఈయనను శ్రీరామ వట్టాభిషేకాంతరమునం బంపివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటన సమయమునకుం బెచ్చినాడు.

ల వుండు, కు కుండు.

లవునియందు సీతారామలకోలికయు 80 (19, 20). 55 (17,) యుద్ధ మును త్యాహంబును, ఓగతురపై దీరంబును, వైరిపరాక్రమమును మెచ్చుటయు 64 (10 వెంబడి), పెద్దలకడ వినితీయు, పింబుట్టినవారయం దుండు సహజలక్షీవిలా సంబంధము, సదాచారపరామర్శమును ధర్మజ్ఞతయు 89 (30, 31) అకార్యమునకు లజ్జించుటయు, బాల్యాచిత మయినయౌవనమును, విద్యగ్రాహ్య మయిన యతి శయంబును 56 (19), ఒకరికరుణకుం బ్రతము కానొల్లనియు 63 (కడపట), పరగుణ గ్రహబ్రహ్మతయను, కరము కాశలముతో వర్జితములు. ఇతని వీరవాదము మనోహరము 61 (27).—ఇతనియన్న కుకుండు అన్నిటను ఇతని మించినవాడు.

చంద్ర కేతుండు.

ఈకండు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైసలవునితో రథమునుండి దొరనిచ్చుగింపక తానుం బాదచారి యైనధర్మజ్ఞుడు. ఈకండు దొడ్డగుణముగలందును కుశలవులవంటివాడే.

సుమంత్రుండు.

దశదళుని నాటినుండి రాధువులసారథి, ప్రాజ్ఞుడు, ధర్మజ్ఞుడును. లవుండు బృంభకాస్త్రచంపన్నుఁడైయున్నను, అతనితోడి పాడికయ్యమున చంద్ర కేతునికి జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేడువాఁడయ్యును, తనదొరకు పాదచారితో రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినవాడు.

శంఖాకుండు.

ఈద్రమునిగా ఈశంఖాకుండు రుగప్రవిష్టుండు గాఁడు. ఈకండు కూద్రత్వ కారణమున తదాధికారము లేనివాఁడయ్యును తపస్సు చేయుచుండెను. అదోషము చేత బ్రహ్మణశిశువు చచ్చెను. ఆయపరాధమునకై శ్రీరామలవారు ఇతనిం దబల గొట్ట మద్యమించినప్పడు, తపశ్శక్తుఁడై యున్నందున తిరుగఁజూపు పేయలే దందు మేని, 'తపస్సు మానెదను, కావున'ని యిది వేడ లేదు' నిచ్చుకత్తిం జూడఁగానే రామాంగమును దండించుటకు ఇతనికి తెలియదా ! మృతిచిత తన తపశ్శ్రమ యెల్ల వ్యర్థ ప్రాయ మగునుగదా. కవి అకాశభాషితములచేత నైనను ఇతనినొక దీన వాక్యములను పలికింపలేదు. కావున, ఈకండు దండినరీ తిందుటచేత తపోదామము త్రేకు నని దాని సంగీకరించినది చెప్పవలయును. కావున ఈకండు సాధువే గాని

దుర్జనుడు గాడు. రాములవారితో నికడు తాను వ్యవహరించుడు అని ఆత్మాపకర్షగా చెప్పుకొనుటచేత నితని విసిరిసాజన్యములు వికలపడుచున్నది. ఇతనియందు దపస్సు దోష మాయెఁ గదా మఱి యితనికి దివ్యత్వ మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధనప్రభావముచేత వచ్చినది. అట్లని యితనివచనము 23 (2). రామాగమనముచే నీతఁడు పరమానందభరితుఁ డై శుద్ధ హరిని కపోవరముఁబోలె స్వీకరించె నని తోచుచున్నది.

సీత.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని. తనశుద్ధిని శ్రీరాముల మ్రోల వాల్చీకి కపభూర్వకముగా ప్రకటించువఱకు వెచ్చించినది; విష్ణుట సదీవద్దతనకు వెండియుం బట్టమహిషీపద మేల యని నేలలో నడంగినది. ఈనాటకమందు అట్లు గాక కేవలరామపరాయణ యై రాములవా రంగీకరింపగానే మాటు కలుకక సంత సములో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్రయించుటకు పన్నుధురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యె అందులకై ఆమె రామునివై కినుక దాల్చి దాయెను, ఒకమాటేని ఒక కటూక్తి పలుకదాయెను.

ధర్మవత్సగా నేమి, పట్టమహిషిగా నేమి, పతిదేవతగా నేమి, ఆమె లోక మానకు ఒరవడిగా నున్నది. వియోగమును రాముని సీత చూచినట్లే రాముడును సీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు నదృశముగాను రామప్రలోభకముగాను ఉండెడిని గదా యనిన, అందులకే సప్తేక నాంకమున వివాహసత్కారాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కవి కావించినాడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానములందలివైన యీక్రింది తదీయగుణ సింధు తరంగపుష్పకంఠులం బరికించిన తచ్చిత్రైన్యత్యము స్పష్ట పడును. తండ్రిమీఁదిప్రేమ కి, “మమ్ముండలంచుకొందురారీ” 4, రాముడు “ప్రజా రంజనార్థమై కానకేనైవగాని విడనాడెద” 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే ధనుకుల ధురంధరుడని మెచ్చుకొనుట [ఆమె తదీయపట్టమహిషిగావున ప్రజాపాల నాభినివేళము ఆమెయు వహించియున్నది] తన ప్రసూతిని బృంభకా వ్రము లాశ్రయించు నని రాముడు పలుకగా ఆమె “మహాప్రసాద మ”ని కృత జ్ఞతం బెఱుఁపుట, “వత్స, ఈ యింకొక తె యెవరు?” 7 అని లక్ష్మణు నడిగినతోమల పరివాసభూర్వక ప్రశ్న, పరశురామ నిబర్హణ ప్రస్తావము నడంచిన విషయమహాత్మ్యము వలై రామునియొద్ద ఆమె ధాల్చిన గౌరవము, తనకు వివరకల్పము గొడుగుగా బట్టి

రాముడు ఎండను దొలగించుచుండిన తన దక్షిణార్ణవ ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, శూర్పణఖయొక్క ప్రతిమకుం గూడ నెఱుచుట 9, తనకై రాముడు పూర్వము పడనల్లడమును ఇప్పుడు పని తాను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమంతులయెడం గృతేజ్ఞత, భాగీరథీపుణ్య జలాపగాహనమునకు తామునిం గూడ రమ్మనుట, నిద్రితను ఉన్న ఒంటిగా పెదిరి పోయినందులకు రామునిపై ఆలుగం గోర 17 అయినం గన్నప్పుడు తాను తన వసము గామిని తలంచుకొనుట 30, అమె గోదావరి యిండి లేచి వచ్చినతీరు 80 (4-6), 31. సఖిన్నీహము, రామయము కీవితత్వము, తమ నకు అవ్యక్తమయిన రామవాక్కు తనకు మవ్యక్తముగా తెలియుట 31, పాండుర కృశమర్మలాకృతిని రామునిం గని మూర్ఖిల్లుట 32 మూర్ఖుని ఆర్యపుత్రునిం గావు మని తమనపాపంబుల వ్రాలుట, విమయినను గాని మృని తాంబోయి ఆర్యపుత్రుని మూర్ఖలేర్పుట 33, ఆపాటియే తనకు మహత్తర మని సంతుష్టిం జెందుట, “నేను ఈయనహృదయము నెఱుంగుదును, ఈయన నాహృదయము నెఱుంగును” 24; నిష్కారణపరిత్యాగి నైనను ఆవిధమున నున్న రామునిం గని తాంజెందిన యనిర్వచనీయ భావసంభేదము పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెరిమెరి లాడుచున్నను రాముని యుల్లాసములచేత తనశస్ట్రాభిమునకై సంకోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్రుఁడు తన పుత్రకుల సోముఁదమ్ములను ముద్దగొనఁదాయనే యని నందురుట 36, నినుఁగుట సంస్కరణముచేత స్తనములు చేచి వాకి కండ్రి పన్నిధానంబున క్షణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను చూడు పెంచిన యెనుఁగునున్నవైని నెమలికొదమవైని వార్యల్యము 37, ఆర్యపుత్రుని భేద మొందినందలకు వాసంతిపై డెప్పర మాడుట 38, ఆర్యపుత్రుఁడు ఎల్లవానికిం బ్రియుఁ డని భావించుట 39, ఆర్యపుత్రుని దుఃఖముచే తనహృదయము వడవడ వడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత నతనిం జేర్చి తదియాంగస్పర్శచే తాను మోహముపా లగుట 44, “ఆతఁడనే యిపుడు నీవు,” “ఈపరిత్యాగ మేమి? ఈహృదయాంగుగ మేమి?” 45, “నేనే క్రూరు రాలను,” “నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యును” 46, తనబాగార్థుఁ బ్రతిమచేత తన పరిత్యాగశల్యము తివిచినైవఁబడిన దని సుతసించుట 46, “అపూర్వపుణ్యముచే దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్రుని చరణకమలములకు నమస్కారము”, ఇదిపురు దార తులం గని “హ ఆర్యపుత్రా!” యని మూర్ఖిల్లుట 35, సీతం గైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆడికించినప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పక కైకొను ననుట—“ఎఱుంగు నార్యపుత్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు” 92, అని తదియ హృదయజ్ఞతం బెఱుపుట—ఇది ఈకవిలోకమార్తాండుఁడు సీతాదేవతం బూజించిన పుపురాజినుండి భక్తులకుం బిడికెడు ప్రసాదము.

మహాపతివ్రతలకు మహిమ బాధునె, ఈమెయెడ నేమియుం గనఁబడలేదే యందురా! అందులకు మరళి యుత్తరము చెప్పియున్నది. “ఇట్టివారు” 29 (8), పృథ్వీభాగీరథులు భవ్యము మంత్రసానులు తల్లియత్తలు నై రక్షించుటకన్న మహిమ యేమి గావలయును! అరుంధతిచేత 52 (9) అని పొగడ్త నొందుటకన్న మహిమ యొ డుండునా!

రామ దేవుడు.

ఈదేవునియందు భవభూతి ఈక్రిందివృత్తములకు వర్ణించినాడు:—

అనుపానగౌరవము 3 (1), క్రౌంతకర్మశ్రద్ధ 3, గురుభక్తి, ఋషివాక్కున విశ్వాసము 4 (8), సీతమీది యరుంధికన్న ప్రజారంజనాభినివేశము 5, అష్టాదు 4 (5), ప్రజలవిషయమై క్షుణ్ణ, మత్స్యనూబానింద్యవృత్తాంతోద్ఘాతము నారంభింపనియమి 7, తనయుత్కర్షణ కొనియెను 7, పూర్వముఖపూజచే నిప్పుడు ప్రీతి జెనుట 9 (19,20), పూర్వముఖపూరణచే నిప్పుడు మితి లేని దుఃఖముం బడయుట 10 (22) 11 (26), జటామల ముఖంతులయెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతాబాసనము, అదిములముగా ఉన్నత్యనివలె ప్రలపించుట 17, దండ్రినిమీద పుముతము దయఁ గూడుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 27, సీత పెంచిన గుడ్డుదేవుండు గావను దానిం బయికొన్నయేనుఁగిను దండింపకు బోవుట 35, తమగున్న జయించిరందులకు అలరుట (8), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఖిల్లుట, శక్తగర్భవృద్ధిచే లేరుట, వియోగదుఃఖాలిభారము, రోదనము, ఆయాచరిచిత ప్రదేశములం నని యలందురుట, మహార్థవిభూతి 74 (3, 4), అవిదితబాంధవ్యులైన పుత్రులయందు వాత్సల్యము, వారీయందు సీతాసాదృశ్యముం గని యత్కంతం జెందుట, లవుని రామాయణలోక పఠనమునకు తన్ను మఱచి బాష్పాయితాక్షుఁడగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయకుఁడైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతావస్త్రముకు అనుధ్యానించుట 82 (80), సీతా కృచ్ఛము తనవలనం గలిగినందులకు దుఃఖించుట 85, గంగాపుష్పలయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విజయదానకు మూర్ఖిల్లుట 90, గుర్వాక్షచేత సపుత్రును సీతను బొంది వార్తించుట, ఈనాయకుని విశేషము తననుభవమును దుఃఖమును చూడక లోకారాధనపుత్రమును నిర్వహించుట.

ఉ. రా. చ. లో కొన్ని సూక్తులు.

1. వనితలం దెట్లా యట్లులే వాక్కులందు
సాధుతా విషయమువ దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కువెంబడి నరంబు పఱచివచ్చు
నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4 (3)
3. హుతవహుండును బుణ్య తీర్థోదకంబు
నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె ! 5 (6)
4. పెట్టంబోలును గాక మూర్ధమున సంప్రీతిక నిసర్వాత్తక
మెట్టం బెట్లునె పాద ఘాతములచే మేల్తావు లీన్సుష్మముక. (7)
5. “చెలంగుఁ బియంకరంబె” — ఆర్యవృత్తము. 18 (2)
6. “ఒసఁగును విద్య” — విద్యార్థి శ్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కొను వారి తత్త్వము దెలియక? 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన సంగభవంబులు తారకంబులే. 23 (2)
9. “ఎది యెవనికిఁ బ్రియమగు” - మైత్రీప్రభావము. 24 (10)
10. “వెల్లి దరలఁ బొరలి” - శోకశాంతుపాయము. 40 (22)
11. గొనములె పూజకుం బద మగుక గొఱగావు వయస్సు లింగముక. 53 (9)
12. నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయక. (10)
13. “పీతుశూన్యం బయిన” - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. “ఋషులు వెఱ్ఱి” - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. “కొర్కులను బిండు” - నూనృతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్ష విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. “గూఢపీతు వొకటి” - పూర్వకర్మ వాసన. 75 (5)
18. “తేజాగలాఁడు” - తేజస్వివృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని
ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి కైన ? 86 (4)

ఈతని రూపకములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలి	పీఠచరిత	ఉ. రా. చరి
1	అనియత	10 (2)		4 (4)
2	కింత్వస్థుషాన		4 (33)	1 (3)
3	అమృతాధ్మాత		2 (45)	6 (21)
4	ఇహాసమద		5 (40)	2 (20)
5	ఏతస్మిన్మద	9 (14)		1 (31)
6	చతుర్దశసహ		5 (13)	2 (15)
7	చూడాచుమ్మిత		1 (18)	4 (20)
8	జీవయన్తిన	8 (3)		1 (34)
9	జ్యాజివ్యయా		3 (29)	4 (29)
10	త్రాతుం లోకాన్		2 (40)	6 (9)
11	దధతికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దశతి హృదయమ్	9 (12)		3 (31)
13	మాతరాతర్	9 (20)		3 (30)
14	పరిపాణు	2 (4)		3 (4)
15	పుత్రసంక్రాంత		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మదయో		1 (42)	1 (15)
17	లోతాత	9 (34)		3 (16)
18	వృతిపజతి	1 (27)		6 (12)
19	సుహృదివ	4 (7)		4 (15)

పుట 22 (9, 10,) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

సీ. వెట్టచే దొడిమలపట్టు విడుపుఁజెంద
 ద్విరదముల్ చెక్కులదురదవోవ
 నొరయుడు రాలుపూభరములఁ దటతరుల్
 గోదను బూజించు కొమరుగనుము;
 వానిపైఁగూండ్లకు వచ్చిపావురములు
 నడవికొల్లును నెండ బడలికలకు
 శాంతిమైఁగుదిరి విశ్రాంతినేపించుచుఁ
 గూసెడి హుంకార గుంభనముగ.

ఉత్తర రామ చరిత నాటకము.

ప్రస్తావన.

ఆ. శ్రీ లెసంగ నిడెడఁ జేమోడ్పు నమ యంచుఁ
గాంతుతోడ నాద్యకవివరులకుఁ;
దత్తపాభరమునఁ దక్కక పడనెద
నమ్మిత యాత్మకళయు నైనవాణి.

(నాంద్యంతమున)

సూత్ర ధారుడు.—అతివిస్తరము వలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియనాథ భగవంతుని యుత్సవములో మహానుభావులకు మీకు విన్నపము చేసికొనుచున్నాను. ఇట్లు మీచిత్తమున నవధరింపవలయును. కలఁడుగదా మహనీయుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠ పదలాంఛనుఁడు పద వాక్య ప్రమాణ తత్వజ్ఞుఁడు జాతూకర్ణి పుత్రుఁడు భవభూతి.

తే. నలువకుంబోలె నెవనికీ బలుకుదేవి
తలఁపులోన మెలంగు సంతసముతోడఁ;
దద్రచితనాటకంబు నుత్తరము రామ
చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి.

ఇదె నేను కార్యవశంబున అయోధ్యావాసిని అప్పటివాడను నైతిని. [కలయం జూచి] ఓహో! పాలస్త్యవంశధూమకేతు వగు మహారాజురాములవారి పట్టాభిషేకసమయము రేయుంబవల ఎడతెంపులేని యానందనాందీవాదములచే ఘూర్ణిల్లుచుండునట్టిది యిది మఱియేమి యిపుడు చత్వరసానములు నటులనందడి లేక యున్నవి!

నటుఁడు.—[ప్రవేశించి] బావా, పంపినారుగదా మహారాజుగారు ఇటు నుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాయుద్ధమిత్తులైన యామహాత్ములను వానరరాక్షసులను, తన్ను నానందంబొందింప నానాదిగంతములనుండియు వచ్చినవారిని బ్రహ్మరులను రాజరులను, వారున్నంతకాలము వారి నాధాధింతులకుఁగాను ఇన్నిదినములు ఆనవరతము ఉత్సవము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పు డెన్నో?—

తే. అల వసిష్ఠం డధిష్ఠాత యై సనంగ
భూపుత్రులు లరుంధతి మున్నిదుకొని
పోయినా రల్లునాశ్రమంబునకు నతని
జన్మమును గన్నులార దర్శనము నేయ.

సూత్ర.—పరదేశమువాడనుగొవున నడిగెదను. ఎవ రాయన, వీరియల్లుఁడు?

నటుడు:—

తే. తనయ గల్గె దశరథునికి శాంత యనంగ,
రోమపాదుఁ డామె నోమె సుతగ,
ఆమెఁబెట్లయ్యె నల విభాండకుపట్టి
ఋశ్యశృంగుఁ డనెడుఋషివరుండు.

౪

ఆ యల్లఁ డిప్పుడు పండ్రెండేండ్లయజ్ఞముం దొడంగినాడు. ఆయనమీఁది రాక్ష
ణ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణియైనను కోడలిని జానకిని వదలి యటకుఁ బోయినారు.
నూత్ర.—మనకేల యీ జోలి? రా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కుల
భర్తము చేత నేవితము.

నటుడు:—ఆటయిన, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరికుద్దమైన స్తోత్ర
పద్యలిని నిరూపింపుము.

నూత్ర.—మోఁషుఁడా,

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి సల్పుటె సరి.
యెట్టులును దూలు తప్ప; ద దెట్లుటన్న?
వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు.

౫

నటుడు:—అతిదుర్జను లని చెప్పవలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి వై దేహినే గుఱించి
యాడికలు వల్కఁజొచ్చి రయ్యారె జనులు !
రక్కసునియింట నున్ని కారణము నేసి,
వహ్ని శుద్ధిని విశ్వసింపంగలేక !

౬

నూత్ర.—ఈ జనవాదము మహారాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము
కలుగును.

నటుడు:—ఎల్లవిధముల ఋషులును దేవతలును మేలునేయుదురు. (అని పరిక్ర
మించి) ఓహోయి! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నారు? (ఆకర్ణించి) జనులు ఇట్లు
పలుకుచున్నారు:—

శా. అనందం బిడుకోర్కి నర్తిలి విదేహాధిశుఁ డేతెంచి తా
నీనా భ్రుత్సవసంతతిం గడపి యిట్టే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
దానంజేసి మదిం గుమారిలెడు సీతాదేవి నూరాత్మ నా
స్థానిక వీడ్కొని వాసవేశ్వుమునకున్ థాత్రీవిభుండేగెడిన్.
(ప్రస్తాపన ముగిసినది. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రథమాంకము.

[అంతట కూర్చున్నవారుగా రాముడును సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.]

రాముఁడు.—దేవి, ఊరికిఁబయలు; ఆపెద్దలు తమయిచ్చచేత మరలను విడిచిపోవ
శక్తులుగారు.

తే. వినుచుకొని, నిత్యమా ననుష్ఠాన మన్న,
వజ్రలసీయదు స్వాతంత్ర్యవర్తనమును.
అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత
నాహితాగ్నుల గార్హస్థ్యమరిది గాదె.

౧

సీత.—ఎఱుఁగునును అర్యపుత్రుఁడా. ఆయినను బంధుజనులతోడి యెడఁబాపు
సంతాపమును గలిగించును.

రాము.—అది యట్లే. హృదయమర్తభేదకములుగావా యీ సంసారభోగ
ములు? వీనిపై నొల్లమిగిని ఎల్లకోర్కూలను వదలి జ్ఞానులు అరణ్యములో విశ్రమింతురు.

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] రామభద్రా, [అని యగ్ధోక్తిలో జంక్] మహారాజా

రాము.—[చిఱువవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కముగా నాయనగారిపరిజనమునకు
నన్నుఁ గూర్చి రామభద్ర ఆను సుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటుప్రకారము
పలుకుము.

కంచుకి.—దేవా, ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టవక్త్రులవారువచ్చియున్నారు.

సీత.—విలంబ మేల?

రాము.—త్వరగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకి నిష్క్రమించును.]

అష్టవక్త్రుఁడు.—[ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము.—అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటఁ గూర్చుండుఁడు.

సీత.—మొక్కడను మీకు. గురుజనుల కెల్లరకును శాంతిమృతకును మశలమా?

రాము.—మాబావగారు ఋశ్యశృంగభగవానులవారును మాయక్క శాంతిమృ
యును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా?

సీత.—మమ్ము తలంచుకొందురా?

అష్ట.—[కూర్చుండి] అట్లే; దేవీ, వసిష్ఠభగవానులవారు నీ కిట్లు చెప్పి పంపి
నారు:—

తే. నిన్ను విశ్వంభరాదేవి కన్నతల్లి,
 థాత కెనయా జనకరాజు తండ్రి నీకు,
 వనపులకులగురువుల మినుడు నేను,
 వారికోడల వైతి మాపట్టి, నీవు.

౨

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాశీర్వచింతుము! కేవలము వీరప్రసవపు అగుదువు గాక!

రాము.—దేవి, మనము అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందును వాక్కు లనుగమించు
 లొక్తులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
 వాక్కువెంబడి నర్థంబు పఱచి వచ్చు
 నాద్యు లయినట్టి పరమమహర్షులకును.

3

అష్టా.—అరుంధతీభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పిపంపినారు.—సీతాదేవికి వేవిళ్లు ఏమైనఁ గలిగినేని దానిని నీవు ఆవశ్యముగా వెంటనే సంపాదించవలయు నని.

రాము.—ప్రేయసి చెప్పు నేని, జరుపఁగలవాడను.

అష్టా.—దేవి, నీకు సీయాడుబిడ్డభర్త ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సందేశించి నారు:—“అమ్మాయి, నిండువేళకటిలో నున్నావని నిన్ను రప్పింప మైతిమి, అబ్బాయిని రామభద్రునికూడ నీకు వినోదముకై నీయొద్దనే నిలిపితిమి; మఱి పుత్రపూర్ణమైన యొడి తోడి నిన్ను ఆయుష్షుతిని చూడఁగలము.” అని.

రాము.—[బోతుకృముతోను చిటునగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. వసిష్ఠ భగవానులవారు నాకేమియు నాజ్ఞాపి నొసంగలేదా?

అష్టా.—ఒసంగినారు; వినుము.

తే. ఆల్లునిమఖంబు సంకెల యయ్యె మాకు,
 ఊరకంఠుడ, వేలెడుదారిక్రొత్త;
 ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన;
 దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు.

౪

రాము.—భగవానులు మైత్రావరుణివారు ఆదేశించినట్లు చేసెదను.

తే. అర్చిల్లినిగాని, దయఁగాని, హాయిఁగాని,
 అది యి దన నేల, జానకి నైనఁ గాని,
 ప్రజల యనురంజనమునకై వదలునాకు
 హృదయమునఁ గల్గ దిసుమంత యేని వంత.

౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్రుఁడు రఘువంశధురంధరుఁడు.

రాము.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టావక్రలను విశ్రమింపజేయవలసినది.

అష్టా.—[లేచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార లక్ష్మణుఁడు వచ్చినాఁడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుఁడు.—[ప్రవేశించి] జయ చూర్యునికి. ఆర్యా, ఆ ముచ్చి అర్జునుఁడు మనము నియమించిన ప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీధిలో చిత్రించి నాఁడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రాము.—వత్సా, ఎఱుగుదువోయి వగఁగూరుచున్నదేమిని వినోదపెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

లక్ష్మ.—వదినెగారి వహ్నివిశుద్ధివఱకు.

రాము.—[ఓదార్చుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమఖియైతనయకుఁ

బావనాంతరములచేతఁ బనియునేమి?

హఃతవహంబును బుణ్యతీర్థోదకంబు

నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె!

౬

దేవీ, దేవయజ్ఞసంభూతురాలా, మన్నింపుము. ఇది నీకు యావజ్జీవిత మైనజనవాదము!

కా. కట్టా! లోకులు రంజనీయులు కులొత్కర్షార్థ్యు లొవారికి;

జెట్టం బల్కితి దాన నీదెస హతాచిత్వంబె నేఁ గూళ నై;

పెట్టంబోలునుగాక మూర్ఖమున సంప్రీతికొ నిసర్గాహతక,

మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమకొ మేల్తావియాన్పుష్పముక!

౭

సీత.—ఆర్యపుత్రా, మఱి సీచరిత్రమును చూతము.

[లేచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇదె యాచిత్తరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్య పుత్రుని స్తుతించుచున్న ట్లగపడుచున్నారు ?

లక్ష్మ.—ఇవి అల్లజ్యంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతుని వలననుండి కాశికఋషిని-అనఁగా-విశ్వమునకు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని జేరినవి. వారిచేతఅన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినవి.

రాము.—నమస్కరింపుము దేవీ, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదులొద్దము
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మతేజములనె యస్త్రములుగ వీసిఁ
బటుతపోమయములఁ బడసినారు.

సీత.—వీనికి సమస్కారము.

రాము.—తప్పకుండ నివి నీప్రసూతిని కేవించును.

సీత.—మహాప్రసాదము.

లక్ష్మ.—ఇది మిథిలావృత్తాంతము.

సీత.—అహా! విచ్చుచున్న నల్లగలువవలె చామనైనచాయతోడి నున్నని
చిక్కని బల్లిదంపుడేహసౌభాగ్యముతో అవలీలగా విఱచిన ముక్కంటివంటితో ముద్దు
తోడ వైసకూఁగితో ఆర్యపుత్రుఁడు ఇచ్చె ఆలిఖితుఁడు. ఇచ్చె ఆర్యపుత్రుని యాసౌమ్య
సౌందర్యలక్ష్మినిమానాయన ఆశ్చర్యపడుచు తెప్పవల్పక తేరఁబాటిచూచుచున్నాఁడు.

లక్ష్మ.—ఇదిగో చూడవచ్చు ఇచ్చట.

తే. రమణ మితండ్రిగా రాంగిరసునిపుత్రు

నీశతానందుఁ గులపురోహితునిఁ గూడి,

పూజ సల్పుచునున్నారు ముదము దొలక,

ననుఁగువియ్యంకులకు వసిష్ఠాదిములకు

రాము.—ఇది చక్కఁగాఁ బొంది యున్నది.

కం. జనకులకును రఘువులకును

నొనరిన వియ్యం బెవరికి నూన్నదు ముదముకొ,

మునుకొని యిచ్చునతండుకొ

గొనునతండును నెందుఁ గౌశికుండె స్వయముగాక!

౧౦

సీత.—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదాసమంగళ మయిన నలువురు భ్రాతలు
వివాహాదీక్షను వహించినవారు. అహా! ఆతావుననే ఆసమయముననే ఇచ్చడు ఉన్నా
నని తలంచుచున్నాను!

రాము.—అట్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్పితము బద్ధమనోరథుకంకణాంక మై

భాసురమూర్తిఁగొన్న పెనుబండువు నాఁగను నీదుకేలు దా

నేసమయాన న న్నిది రహిం బ్రమదాంబుధి నోలలాఝెనో

యాసమయం బిదె యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడికౌశభి.

లక్ష్మ.—ఈమె పెదవదినెగారవు నీవే, ఈమె చిన్నవదినె మాండవి. ఇదె వధువు శుభక్షీర్ణి.

సీత.—వత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ.—[సలజ్జసి తముతో, స్వగతము] ఆర్య ఊర్తి శనుగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేటువిషయమునకు మరలెదను [ప్రకాశము] వదినెగారు చూడవలయు. ఇది చూడదగినది. మఱి వీడుగో ఈయన పరశురామభగవానుడు.

సీత.—భయ మగు చున్నది!

రాము.—ఋషి, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ.—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నీచేత [అని ఆర్థోక్తములో]

రాము.—[ఆక్షేపముతో] వత్సా, చూడవలసినది పెల్లుగా నున్నది. మఱి యొకటిచూపుము.

సీత.—[గౌరవముతో నిర్వర్ణించి] తస్యగా శోభిల్లుచున్నాడు ఆర్యపుత్రుడు ఈ వినయమాహాత్మ్యముచేత.

లక్ష్మ.—ఇదె మనము అయోధ్యం జేరితిమి.

రాము.—[కన్నీళ్లతో] స్మరించుచున్నాను! అకటా స్మరించుచున్నాను!

కం. నాయనగా రుండంగ, బా

యాయుక్తుల మైన క్రొత్త, నవ్వులు మనలక

బాయక యోముచునుండిన.

యాయహములు మనకుఁ దమ్ముఁడా పోయె గదా. ౧౨

అప్పుడు ఈజానకియు—

మ. అలఁతుల్ వేటులునైన పల్కుకుళముల్ స్రాంతోన్విషన్దంజుకుం
తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలయు వక్త్రం బొప్ప బాల్యంబునక
విలసజ్జోత్స్నములై విలాసఖనులై పెన్దాలితీమాధురుల్
గల యల్పాంగములక మదంబలకుఁ దాఁ గావించె గన్వేదురుక.

లక్ష్మ.—ఇది మంథర.

రాము.—[ఉత్తరము చెప్పక అవలం జూపుచు]

తే. దేవి, యీగారతరువుపై దృష్టి యిడుము;

శృంగిబేరమ్మనను దీనిక్రిందఁ గాదె

మనకుఁ జేకూతె భవ్యసమాగమంబు

నెయ్యుండై సట్టి బోయమన్నీనితోడ.

లక్ష్మ.—[నవ్వి, స్వగతము] అహో ! నడిమియప్పువృత్తాంతమును అన్నయ్య అణచి వైచినాడు!

సీత.—ఇది జడలుముడిచిన వృత్తాంతము.

లక్ష్మ.—

తే. పుత్రులకు నిజలక్ష్మిని బూన్చి దేని

వృద్ధు లిహ్నోకువులు ధరియించినారో,

అన్న ధరియించె లేబ్రాయమందె దాని

గరము కష్టము నారణ్యక వ్రతంబు.

౧౫

సీత.—ఇది ప్రసన్నపుణ్యోదక భాగీరథీభగవతి.

రాము.—రఘువంశదేవతా, నీకు నమస్కారము.

చం. సగరమఖాశ్వముక వెదుక జల్లెడగా భువి ద్రవ్వె కాపిల

ప్రగుణమహస్సుచే గినుక భస్మితులక దనతాతతంద్రులక

అగణిత దేహపాతుఁ డనయంబు తపించి భగీరథుండు ముక

భగవతి నీజలంపుజలువక దివిఁజేరిచె నెట్ట కేలకుక.

౧౬

అతల్లీ, నీవు కోడలుసీతయందు అరుంధతీయుంబోలె శివమును అనుధ్యానింతువుగాక.

లక్ష్మ.—ఇది భరద్వాజులవారు తెలిపినది చిత్రకూటమార్గమందు యమునా తీరంబున క్యామ మనుషేరి మఱిచెట్టు.

[రాముండు మక్కువతోఁ గాంచును.

సీత.—ఆర్యపుత్రా, ఈప్రదేశమును స్మరింతువా?

రాము—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱుతును?

చం. చరణగతాధ్వభేదమున జం పయి నల్లియు సుందరంబు లై

పరిమృదితాబ్జనాళికనిభంబుగ వాడినయంగకంబులక,

విరియనిదట్టకొంగిభులవేదురె సంవహనంబు గాఁగ, నా

యురమునఁ గూర్చి సుప్తిసుఖ మొందవె యిందుఁ బయోరుహాననా.

లక్ష్మ.—ఇదె వింధ్యారణ్యంపు మొగాళమున విరాధునితోడి యొరయిక.

సీత.—ఇదెందులకలే ! ఆర్యపుత్రుండు తనచేత విసనకట్టున నాకు గొడుగుగాఁ బట్టి యెండను తొలగించిన వా దక్షిణారణ్య ప్రవేశారంభమునఁ చూచెదనుగాక.

రాము.—

మ. తిలకింపక రుచిరంబు లీగిరినదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ

ములు వైఖానసవాస వృక్షతలముల్; మున్గంటి మిందుం గుటి

నిలయుల్ శాంతులు నాతిథేయపరముల్ నీవారముఘోరదనుల్

పాలుపొందక గృహమేధు; లౌనెనుటవక ముద్గాక్షి యీతావులక?

లక్ష్మ.—ఇదె జనసాన మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులుకొను చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహా ముఖంబుల మ్రోగించు చుండ అనారతము వృష్టిం గ్రక్కుగూడమేఘములచే కడుంగార్కొనుచున్నది ప్రసవణనామపర్వతము.

రాము.—

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతువె శుభాంగిరొ, యాగిరిమిందు లక్ష్మణుం

డాదట నేవ నేయంగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులక?

గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరను సంస్మరింతువే ?

పైదలిరో, స్మరింతె తదుపాంతములక మనవర్తనంబులక? , ౧౯
మఱియు,

ఉ. ఒక్కొక్కకేలఁ దన్మయత కోయనఁ గొంగిలి చిక్కఁ దిద్దుచుక

జెక్కును జెక్కు నేర్పడని చేరిక వెంపున మెల్ల మెల్లఁగా

నొక్కక్రమంబుఁగల్గక యెదోయెదో యాదటఁ బల్కికొనఁపిక

గ్రక్కున యామముల్ మన పరాకునఁబోఁ దుదిముట్టెరాత్రియే.

లక్ష్మ.—ఇది పంచవటియందు శూర్పణఖ.

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రా! ఇంతవట్టే నీదర్శనము !

రాము.—ప్రియా, వియోగమునకు వెఱచెదవు ! చిత్తరు విది.

సీత.—ఏదైనను గానీ, దుర్జనము అనుఖమును కలిగించును.

రాము!—అయ్యా! ఇప్పుడు జరుగుచున్నదివోలె నాకు జనసాన పృథ్వాంతము

తోచుచున్నది!

లక్ష్మ.—ఇకను,

శా. ఆవృత్తం బిది, పైఁడిలేడివిషచే నట్లాఖలుల్ రక్కసుల్

గావింపక దరికొల్పినట్టివెల సంతౌళించినక బేర్చెడిక,

తావే యాచ్యుడు వచ్చి శూన్యము జనసానంబుఁ గన్నార్తిక

గ్రావంబుల్ సయితంబువేడ్చు మగరాగర్థంబునుక వ్రయ్యలౌ.

సీత.—[అశ్రువులతో, అత్తగతము] అహో ! దినకరఖలానందనుడు నా కారణంబున నింత పెద్దిదముగా తల్లడిల్లి నాడు!

లక్ష్మ.—[రామునిం గాంచి, సాస్త్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధర నీబాష్పర్షురంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనక

దోరలుఁ థారలుగాఁగ నుట్టిపడి బిందుల్లాఁగడుఁ ప్రయ్యమం;

బరు లూహింతు భరప్రకృష్ట హృదయాత్మానంబు నాసాపుటా

ధరకంపంబున నీ వడంచినను నుద్ధామంబు నావేగముక. ౨౨

రాము.—వత్స,

తే. అపుడు ప్రియఁ బాయ నై న యాయార్తివహ్ని

యరువె పగతీర్చుకొనునాన నోర్వ నయ్యె,

మరల నిపుడు విపక్వమై మనసు నేర్చు

వెండి నెలవాటు నెడగుట్టుఁబుండఁవోలె. ౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీరిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్యపుత్రకూన్య నై ఒంటిగా నున్నా నని లోచించుచున్నది.

లక్ష్మ.—[స్వగతము] వేటువిషయముం జూపెదను. [చిత్తరువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇట మన్వంతర పురాణగృధ్రరాజు మహానుభావుఁడు నాయన జటాయుని చరిత్రపరాక్రమోదాహరణము.

సీత.—హా నాయనా! నిరూఢము గావించితివి నీయపత్య స్నేహమును.

రాము.—హా నాయనా! కాశ్యపుఁడా, విహంగరాజా, నీవంటి మహాతీర్థము సాధువు ఇంకొకఁ డుండునా!

లక్ష్మ.—ఇదె యల్ల దనుకబంధనివాసము, జనసానమునకు పడమట కంజవంత మనుపేరి దండకారణ్యభాగము. ఇదిగో ఋశ్యమూకపర్వతమున మతంగముని యాశ్రమ స్థానము. ఈమె శ్రమణయను సిద్ధశబరి. ఇది పంప యనుపేరి యాపద్మాకరము.

సీత.—ఇక్కడఁగదా ఆర్యపుత్రుఁడు అమర్ష ధైర్యములు మాని వాచిచ్చి బిగ్గర రోదనములు గావించెను?

రాము.—ఈ సరస్సు రమణీయము. ఇందు,

చ. మదకలమల్లి కాక్షములు మాటికిఁ జొక్కలఁ గొట్టి నెట్టుటక

గదలుచు నూఁగుచున్న ఘననాళిము లొప్పెడు పుండరీకముల్

పది వదులక బయల్పడు ప్రభాభరితోత్పలమండ మండితా

స్పృహముల గంఢి బాష్పపరిపాత సముద్గమ నాంతర్థంబులక. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముడు హనుమంతుడు!

సీత.—ఈయన చిగనిర్వహణమైన జీవలోకమును సముద్రించిన మహాపాతక మహాభాగుడు చూరుతి.

రాము.—

తే. అహహ! యీమాన్యుఁ డల్లమహాభుజుండు

అంజనాదేవినోముల యరికిపంట!

ఎరనిబీరంబు వనకును భువనములకు

గోడు మున్నీరు దాటించు నోడ యయ్యె!

౨౫

సీత.—వత్సా, పూచినకదంబములమీఁద నెనుళ్లు తాండవించుచున్న యీ కొండవేరేమి? ఇచట చెట్టుక్రింద అనుభవ సౌభాగ్య మాత్రాశక్తి మై భూసర మైన శ్రీతోడి యార్యపుత్రుని మూర్ఛితుని నీవు పట్టుకొని వాచిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. బౌ నిది మాల్యవత్కుభర మర్జునసౌరభవాహి యెంతయుఁ

దేనిశిరంబునుం బొదివె నీలము నిద్రము నైన క్రొమ్మెగుల్;

*[దీనను నన్న—

రాము.—

వీడు విడు, దిట్టఁడఁ] గాను వినంగ నేనికక;

జానకితో వియోగ మది సంభవ మైనది వోలె వెండియుఁ! ౨౬

లక్ష్మ.—ఇటుపైని అన్నయకయు మహావీరులైన యా వానరరాక్షసులయొక్క త్రోవోత్తరములు కర్తాద్యుత్తములు. మఱి వది నె ఆలసిపోయినది. కావున విశ్రమించుఁ గాక యని విన్నవించెదను.

సీత.—అర్యపుత్రా, ఈ చిత్తరువుం జూడఁగా నాకొక కోరిక పొడముచున్నది. విన్నవించుకొనియెద.

రాము.—ఆజ్ఞాపింపుము ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన వనపీఠులయందు విహరింపను, భాగీ రథిదేవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడనుం, గోరుచున్నాను.

రాము.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్చవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపినారు. కావున, కదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పింపుము.

* పాతాంతరము,—[రాము.—మానుముమాను తమ్ముడే సమరుడఁ]

సీత. — అర్యపుత్రా, మీరుగూడ రావలయును.

రాము. — ఓ కఠిన హృదయురాలా. ఇదియుం జెప్పవలయునా?

సీత. — అట్లయిన నాకు సంతోషము.

లక్ష్మ. — అన్నగారి యాజ్ఞ నెఱవేర్చెదను. [అని నిష్క్రమించును.

రాము. — ప్రేయసీ, ఈ కిటికీచెంత కూర్చుండుము.

సీత. — అట్లే చేసెద, ఒడలికవలన నిద్ర నన్ను ఆపహరించుచున్నది.

రాము. — అట్లయిన నన్ను ఎడయక పట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయస్వేద కణబంధురము భుజమ్ముఁ
జేర్పు నాకంధరమున సంజీవనముగ

బిందవ మయూఖి చుంబిత స్వందమాన

చంద్రమణి హార విభ్రమశాలి నబల.

౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇ డేమి?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మెలఁకువొ సుప్తియొక్కొ

విసము పర్వటొ మదమొ భావింపరాక

నీవు తాకినమాత్ర నింద్రియవిమోహి

యొకవికృతి నాదు చేతన నూఁపు నుడువు.

౨౮

సీత. — తమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకన్న మ తే మున్నది?

రాము. —

ఆ. మ్హన జీవిత ప్రసూన సంజీవులు

తృప్తిదములు మోహితేంద్రియములు

నీ సుభాషణములు నీరజాతేక్షణ,

శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు.

౨౯

సీత. — ప్రియంవదుఁడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయం బరికించును.]

రాము. — ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు వీటఁ గాట

బాల్యమున యందు బిదప జవ్వనమునందు

స్వాపకర మన్యచే ననుపాశ్రితంబు

లలన యిదె రామభుజము తలాపి నీకు.

౩౦

శీత.—[నిద్రను నటించుచు] ఆర్యపుత్రుడా, ఉన్నది యిది. ఉన్నది యిది.

రాము.—ఏమి! ప్రియవచన నాయురమందు క్షణములో నిద్ర చెందినది!
[కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ. ఈసకి లక్ష్మీ గేహమున, నీసకి కన్యకున్ సుధాంజనం,
బీసకి మేనితాళుడు మెయిన్ బహుళం బగు చందనద్రవం,
బీసకి బాహువల్లి యివ మీనెడుము తైలరంబు కంఠమం,
దీసకి దేది గాదు ప్రియ? మేర్పును గాని యిదంవియోగమే. ౩౧

ప్రతీహారి.—[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రాము.—ఆ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతీ.—ఏలినవారి యాసన్న పరిచారకుడు దుర్ముఖుడు.

రాము.—[స్వగతము] అంతఃపురచారి దుర్ముఖుడే! వానిని నేను పౌరజాన పదులపై వే గుండి ర మ్మని పంపితిని. [ప్రకాశము] రావచ్చును.

[ప్రతీహారి నిష్క్రమించును.

దుర్ముఖుడ.—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! సీతాదేవిమీద యిటువంటి తలచరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మతేమిగతి? ఈ నిర్భాగ్యుడికి ఇది కొలువుగదా.

శీత.—[పలవరించును] హా! ఆర్యపుత్రుడా, ఎటు నున్నావు? ఎటు నున్నావు?

రాము.—ఇదే అది దేవికి కంపర మెత్తించినట్టిది, చిత్రదర్శనముచే గలిగిన విరహభావన. ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో] పరామర్శించుచు

శా. ౧ దద్వైతము సౌఖ్య దుఃఖములయం, దెం దూఱడిల్లున్ మనం,

బేదా సర్వదశానుగామి, జర నెం దేరక్తియున్ డిందదో,

ఏదాఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రపవో నింపైన నెయ్యంపుబం,

డాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రె క్లేనియున్. ౩౨

దుర్ము.—[సమీపించి] జయించు దేవా.

రాము.—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్ము.—దేవరవారిని పౌరజానపదులు పొగుడుతున్నారు. ఏలాగంటే—“రామ దేవుడు మమ్మల్ని దశరథమహారాజుని మరిపించినాడు” అని.

రాము.—ఇది స్తుతి. దోష మేదేని చెప్పుము. దానికి ప్రతివిధానము జేసెదను.

దుర్ము.—[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము.—అహహా! ఆతి ఘోరముగా పడినది వచనదంభోళి!

దుర్ము.—దేవరా ఊజడిల్లండి;

రాము,—[ఊజడిల్లి]

తే. ఆకట! నీతకు నొరునింటియంటునిండ

యపు డెది శమించె నద్భుతోపాయములను,

వెండి యది యిప్పు హతవిధి విలసనమున

విస్తరిల్లిన దాలర్కవిషమువోలె.

33

రాము.—మందభాగ్యుడే నింగుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని సకరణముగా] కాక మేమి?

కం. ఏకార్యముచే నైనను

లోకారాధనమె సాధులోక వ్రత మా.

ఆకరణి నను నసుల విడ

నీకొని మాయయ్య దానినే కడ నెఱవె.

34

ఇప్పుడే గదా వసిష్ఠభగవంతులు సందేశించినారు. మఱియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు

నాసావిత్రస్మపు లగ్నృ లాస్పదమొ, యట

నాసంబంధంబున నడి

దాసిన నన్నిస్సిరో! యథస్యనిఁ గాల్పె!

35

హా! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హా! స్వజన్మానుగ్రహ పవిత్రిత విశ్వంభరా!

హా! నిమిజనకవంశనందినీ! హా! పావకవసిష్ఠారంధతీస్తుతశీలకాలినీ! రామమయజీవితా!

హా! మహారణ్యవాసప్రియసఖి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు

ఇట్టియాపరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు;

నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,

నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,

నీవు ది క్కెందు లేక డిందెదవె యకట!

36

దుర్ముఖుడా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాముఁ డాజ్ఞాపించుచున్నాడను. [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్దు.—ఏమి! అగ్ని పరిశుద్ధురాలిని గర్భంలో పవిత్రరఘుకుల సంతానంగల
తాన్ని దేవిని దుర్జనుల దూరుచేత ఏలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు?

రాము.—అట్లనకు, పాపము శిఖించునుగాక; పౌరజానపదులు దుర్జనులెట్లగు
దురు? చూడు.

తే. లోకులకు మానసియ మియ్యైకుకులము,
నిందకుఁ గతంబు విధిచేత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికాలంపు టద్భుతస్ఫూర్జనమును
విశ్వసించు నెవండు దవివృత్తి!

32

కాపున, సీవు పాము.

దుర్దు.—హా! దేవీ!

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—హా! కట్టా! అతి బీభత్సకర్తుడను క్రూరుడ పైతిని. ఎట్లన:—

తే. పిన్నతఱినుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ
గూర్చి చే వేటు తలఁపును గొననిదాని
మృత్యువున కిచ్చుచున్నాడ మిషను నెరపి
గృహశకంతిక సల సూనరియును బోలె.

3౩

కాపున, అస్పృశ్యుడను పాతకీని ఏల దేవిని మైల చేయుదును? [సీతశరమును
స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లోగికొనుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడు మవి

చారముగ, నవూర్వకర్త చండాలు ననుక;

చేరితివి చందనం బని

ఘోరివిపాకమును గాలకూటదుష్ముక!

3౪

అయ్యో! తలక్రిందై నది యిప్పుడు నాకు జీవలోకము! ముగిసిపోయినది రాము
నికి జీవిత ప్రయోజనము! వట్టి వల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారము!
కష్ట ప్రాయము శరీరము! కాకేమి?

అ. గోడు గుడుపుకొఆకె కూర్చెఁ జైతన్యంబు

రాము మేనఁ దామరసభవుండు;

నిలువరించి మర్కముల వ్రక్కల్గించుచు

గూళయునురు వజ్రకీల మయ్యె.

౪౦

హా! అమ్మా అరుంధతీ! హా! భగవంతులారా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులారా! హా! దేవీ భూతధాత్రీ! హామామా జనకుడా, హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారీ లంకాపతి విభీషణుడా, హా ప్రియశఙ్ఖుడా సుగ్రీవుడా! హా సౌమ్యుడా అంజనేయుడా! హా శఖీత్రీజటా! కొల్లంబోయితిరి. అవమానితులై తిరి కామహతకనిచేత! అట్లు గాదేని, వారిం బేర్కొన నే నెవడ నిష్ఠుడు!

ఆ. అట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను

జేసినట్టిమేలు చెటుచువాడ

నేను బేరుకొనటయే యామహాత్ముల

నఖుము సోకు టంచు నాత్మఁ దలఁతు.

౪౧

ఎట్టివాడను నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసముగ వ్రాలి నిదురఁగూరి

వెఱ నదరు నెఱగర్భంపు వ్రేఁగుదాని

బ్రియగృహిణి గృహలక్ష్మిని గృహ దొరంగి

బలిగఁ బిశిఠాశులకుఁ బాఱవైచినాడ.

౪౨

(సీతపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఇది రామునిశిరముతో నీ పాద పంకజములకు కడసారి తాఁకుడు.

[వీడ్చును.

[నేపథ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము.—ఎవ రక్కడ? ఇదేమో తెలిసికొమ్మ.

[వెండియు నేపథ్యమున]

౪౦. యమునాతీరమహర్షులు

తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుఁ

గుమి యై కూ యిడెదరు లవ

ణమహాసురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడలేమిఁక.

౪౩

రాము.—ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా! ఇదే ఈ దురాత్ముని కంఠీనసీపుత్రుని తెగటార్పు మని శత్రుఘ్నునిఁ బంపెదను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏ మగుదువో! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనశరఘుగోత్ర కృత్స్నశోభనము నెవఁడె

బుణ్యశీలను జన్మంపుఁబుణ్యసీత

నీర కంటివో యాసాధ్య నీదుపట్టి

నీత రక్షింపు మప్పగించిని నీకు,

౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

నీత.—హా సామ్యుడా ఆర్యపుత్రుడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాలున లేచి] అయ్యయ్యో! దుస్స్వప్నముచేత వంచితనై నేను ఆర్యపుత్రుడు లేనిదానినిగా నన్ను దలచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయ్యో! అయ్యయ్యో! నన్ను నిద్రితము ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్రుడు పోయినాడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పడు నేను నావశమన యేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుడు?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణకుమారుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. “తేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కుదురుగాక” అని.

నీత.—ఇదె ఎక్కుచున్నాను. [అని లేచి పరిక్రమించి] ఆదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లగా నడపుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవీ.

నీత.—నమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదర్శన మనెడి ప్రథమాంకము

ముగిసినది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యమున]

తపోధనురాలికి స్వాగతము.

[అధ్వగవేష] తాపసి.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమె ఘట పుష్ప పల్లవార్చ్యముతో నన్ను సేవించుచున్నది!

వనదేవత.—[ప్రవేశించి, అర్ఘ్యము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదివంబు నాకు నే,

డీవహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్యమొ చేసికొంటి ముక్తా

మీవశ మీందు వృక్షములనీడలు నీళ్లు డబ్బోర్న భోజనం

తేవో, ఫలంబో, వేరో, యవి యెల్లను, బెల్లు వచించనేటికో? ౧

తాపసి.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది?

చం. చెలఁగఁ బ్రియంకరంబె యయి చేత, వచస్సు వినీతిమంజువే,
తలఁచున దెల్ల భవ్యమ, యుద స్తవిగర్హము సం స్తవరిబునుక,
కలఁగక క్రొత్తలో బిదపఁ గ్రాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిస్సశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడుక. ౨
[ఇరువురం గూర్చుందురు.]

వన.—మహనీయను నిన్ను ఎవరినింగా తెలిసికొందును ?

తాప.—నేను ఆత్రేయిని.

వన.—అయ్య ఆత్రేయా, ఎటునుండి యిటుకు రాక ? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు నిమిత్తము?

ఆత్రేయి.—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగ స్త్యప్రముఖులు
పలువు రుద్దిధవేదులు ప్రతివసీంతు.
వీరివలనను నిగమాంతవిద్య నేర్వ
వచ్చితి నిటుకు వాల్చీకివసతినుండి. 3

వన.—ఇతరమునులుకూడ ఆయననే ప్రాచేతసుని పురాణబ్రహ్మవాదిని ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుశ్రూషించుచుండఁగా, అప్పుగా రేల యీ చిరప్రవాస క్షేమమునకు పాలుపడుచున్నారు ?

ఆత్రేయి.—అచ్చట అధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘ ప్రవాసము నంగీకరించితిని.

వన.—ఎట్టి దావిఘ్నము?

ఆత్రేయి.—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్లవిధములను అద్భుతమైన బాలక ద్వయమును స్తవ్యము విడిచినమాత్రపు వయస్సుదానిని తెచ్చి యిచ్చినది. అది ఋషుల మాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయీ అంత స్తత్త్వములందు స్నేహము కొల్పుచున్నది.

వన.—వారి నామధేయములు ఎఱుకయా ?

ఆత్రేయి.—ఆ దేవతయే వారికి కుశ లపు లని పేరు చెప్పి వారి ప్రభావమును గూడ చెప్పినది.

వన.—ఎట్టి దాప్రభావము ?

ఆత్రేయి.—వారికి సరహస్యములు జ్ఞాంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధములు అని.

వన.—అహ! ఏమి చిత్రము!

ఆత్రేయి.—వారిని వాల్తీ కిభగవంతుడు దాదిపని మొదలుకొని తానే పూను కొని పెంచినాడు, రక్షించినాడు; చూడాకర్తయుం గావించి వేదము దక్క కడము విద్యలను సావధానముగా చదివించినాడు; తర్వాత గణైకాదశ వర్షంబున తాత్ర కల్పంబున వేదములను నేర్పినాడు; అతి ప్రదీప్తప్రజ్ఞామేధాశాలు లగు నాబాలు రతో మాబోంట్లకు సహాధ్యయన యోగ్యత లేదు. ఏలన.—

చ. ఒసఁగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞానకు నోగునకుఁ గురుఁ డొక్కరితినే;
ఒసఁగఁడ తాను మానుపఁడ యొక్కనికేనియు నేర్పు నేరుపుఁ,
పొసఁగును దెల్వి నిర్వురకు భూరివిభేద; మ దె ట్లటన్నచోఁ,
బొసఁగును నీడ యచ్చమణిఁ, బొందదు మృణ్మయ సంచయంబునక.

వన.—ఇదా ఆయధ్యయనాంతరాయము ?

ఆత్రేయి.—ఇంక నొకటి కలదు.

వన.—అ దేది ?

ఆత్రేయి.—ఆ బ్రహ్మ ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమసానదికిం బోయెను. అచట కలయికలో నున్న కొంగదంపతులలో ఒకదానిని వేయించుండిన వేటరిని గాంచినవాడై ఆకస్తికముగా స్ఫురించిన వాడై విని అసంక్షీర్ణను అనుష్టుప్పం దస్సులో కుదుర్కొన్నదానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

“ఓనిపాద, ప్రతిష్ఠ న్నీ! వొందుదో శాశ్వతాబ్దముల

కామ మోహిత మేకంబుఁ గ్రౌంచయుగ్ధానఁ జంపుటక?” ౫

వన.—చిత్రము! వేదముకంటె వేఱుగా క్రొత్తది ఛందస్సుల యవతారము!

ఆత్రేయి.—మఱి యాసమయాననే అట్లు శబ్దబ్రహ్మవిరాభముం బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావనఁడైన బ్రహ్మదేవుడు ఎదుటఁ దోచి ఇట్లు పాచ్చరించెను: “ఋషీ, వాగ్బ్రహ్మమందు ఎఱుకగలవాడ వైతివి. కావున, రామచరితమును వర్ణింపుము. నీ ప్రతిభాచతుస్సు ఆర్షమును అవ్యాహతజ్యోతియును. మొదలికవి వైతివి.” ఇట్లు వచించి అంతర్ధానము పొందెను. అంతరము భగవంతుడు ప్రాచేతస మహర్షి మనుష్యులయందు మొదటిదైన యట్టి యాశబ్దబ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణ మును రచించెను.

వన.—ఆహా! సంసారము పాండితీ మండిత మయినది!

ఆత్రేయి.—అందువలనం బలికితిని ఆధ్యయనమునకు గొప్ప విఘ్నము వచ్చినదని.

వన.—సరిగానే యున్నది.

ఆశ్రేయి.—కల్యాణీ, ఆయాసము తీజినది. అగస్త్యాశ్రమమునకు దారి చెప్పము.

వన.—ఇట్లునుండి పంచవటివెంబడి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్మ.

ఆశ్రేయి.—[బాష్పములతో] ఇది యాతపోవనమా? పంచవటియీ యిది. ఇది ఆ ప్రసవగా పర్వతమా? జనసానదేవత యైనవాసంతివా నీవు?

వాసంతి.—సర్వమును అశ్లే.

ఆశ్రేయి.—పట్టి జానకీ!

తే. సకియ, యిదె నీదు ప్రియబంధుసమితి; దీని

ముచ్చటలె మా కుబుసు పుచ్చ మొదలికథలు;

నామశేషను నిను నిది నాకుఁ దోచి

యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యఁ బోలె.

౬

వాసంతి.—[భయముతో స్వగతము] ఏమి! నామశేష యన్నదే! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవికి?

ఆశ్రేయి.—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి.—అహా! దారుణమయిన దైవనిర్ఘాతము.

[మూర్ఛిల్లును.]

ఆశ్రేయి.—కల్యాణీ, ఊరిలో మూఱడిలుము.

వాసంతి.—హా! ప్రియసఖీ, మహాభాగురాలా! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది! రామభద్రా రామభద్రా! ఇక నీతో నేమి? అమ్మా, ఆశ్రేయీ ఆకాటిలో విడిచి లక్ష్మణుడు పోయినతర్వాత సీతాదేవి వృత్తాంతము ఏమో తెలియునా?

ఆశ్రేయి.—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి.—కట్టా! అరుంధతీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబ మందు వృద్ధులు రాణులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది?

ఆశ్రేయి.—అప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు ఆ పండ్రిందే యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుడు గురుజనమును పూజించి అంపకము గావించినాడు, అంతట అరుంధతీభగవతి 'కోడలు లేని యయోధ్యకు నేను పోను' అని వచించినది. రామునితల్లులును అశ్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు అనుగుణముగానే వసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి.—ఎట్లన—“వాల్మీకి తపోవనమునకుం బోయి ఆట వసంతము,” అని.

వాసంతి.—మఱి యిప్పుడు ఆరాజు ఏ చూచరించుచున్నాడు.

ఆశ్రేయి.—ఆయన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాడు.

వాసంతి.—అయ్యో, వెళ్లి కూడ చేసికొన్నాడా!

ఆశ్రేయి.—శాంతము! శాంతము! లేగు లేగు.

వాసంతి.—అటువలన యజ్ఞములో ఆయనకు సహధర్మి చూడజి గెయ్యవలసి?

ఆశ్రేయి.—బంగారపు సీతాప్రతిమ.

వాసంతి.—ఆహాహా!

కం. స్వరువునకన్నఁ గఠినములు,
విరికన్నను గోమలములు, విశ్వాతిగు లౌ
పురుషవరేణ్యుల మనములు;

తర మెవ్వరి కొను వారితత్త్వము దెలియక!

౨

ఆశ్రేయి.—వామదేవాభిమంత్రితమును మేధ్యాశ్వమును కడిచినారు. యథా విధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిగా లక్ష్మణపుత్రుని దివ్యాస్త్రసంప్రదాయముం బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱువుదం డిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[స్నేహకాతుకాస్రములతో] ఆహా! కుమారలత్తననికం గూడ కుమారుడా! అమ్మా! బ్రదికితిని!

ఆశ్రేయి.—ఇంతలో బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు పుత్రుని మృతుని రాజద్వార మందు తెచ్చిపెట్టి తోమ్మసం బాదుకొనుచు ఉద్వేషించినాఁడు. అంతట “రాజాప చారములేక ప్రజలయం దకాలమరణము సంభవెంప” దని కరుణామయుఁడు రాము భద్రుఁడు తనమీఁదనే దోషము మోపుకొనఁగా, తటాలున ఆశరీరవాక్కు ఇట్లు వినఁ బడినది.—

“తపము నేయుచున్నాఁడు ధరణియందు

వీర శంబూకుఁ డనువేరి వృషలుఁ డొకఁడు.

వానిఁ దల ద్రైఃపఁగా నీకు వలయు రామ;

మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని వేగ.”

౩

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి ఖడ్గపాణియై పుష్పకవిమానము నెక్కి ఎల్లదిక్కులను ఎల్లవిదిక్కులను శూద్రతాపనుని కనిపట్టుటకై చరింపం దొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—శంబూకుఁ డనువాఁడు ధూమపాయి, ఇంద్ర జనస్థానమున నేతపన్ను చేయుచున్నాఁడు. కావున శ్రీరాముఁడు వెండియు నీవనము నలంకరించునా?

ఆశ్రేయి.—కల్యాణీ, పోయెద నిపుడు.

వాసంతి.—ఆశ్రే చేయుము. పగలు ముదిరినది, కావుననే,

తే. వెట్టచేఁ దొడిమల పట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్విరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
నొరయునదురుచే రాలు సుమోత్కరములఁ
దటతరువు లర్చ సేయు గోదావరి గను.

౯

తే. వానివైఁ గూండ్ల కేతెంచి పావురములు
నడవికోళ్లును విడియెండ బడలికలకు
శాంతివైఁ గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హంకారగుంభనముగ.

౧౦

తే. క్రింద నీడను ధరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుఁగు లాచెట్ల బెరడుల బిలములందుఁ
గాఁక కిట్టటులొ కీటకములఁ దమదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొకుటఁ గనవె.

౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట రామభద్రుఁడు సదయోద్యోతఖడ్గండు ప్రవేశించును.]
రాముఁడు.—

తే. కుడికరమ, శూద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృతుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భిని
నీతఁ దఱవిన రాముని గాత్రమునకు?

౧

[ఎట్టకేలకుఁ గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్తం గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణ
పుత్రుఁడు బ్రదుకును గాక.

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] జయము జయము దేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి ధరింప దండముకొ,
జీవన మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునుకొ.

దేవర, శంబుకుండను ద్వదీయపదంబుల మాళిఁ జేర్చెదన్;

జావులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తొరకంబు లె. ౨

రాము.—రెండును మాట ప్రియములు, మఱి యనుభవంపుము ఉగ్రమయిన తపంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,

నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీటు,

తైజసములు వైరా జాభిధానకములు

నయిన లోకంబులు ధృవంబు లగుత నీకు. 3

శంబూకఁడు.—ఈ మహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకుఁ గాదు. అయిన నట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహాపాపకారముం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;

వెదకుచు నన్ను దుర్వృథలు నీ వరు దెంచితి నూలు లామడల్!

ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిమము; కాక యయోధ్యనుండియున్,

బద మిడు దేల వెండియును భానుకులాగఁ గణి, దండకాటవిన్? ౪

రాము.—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది? [కలయం దిలకించి]

కా. శ్యామస్థిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,

వ్యామూర్ఖజ్వరపాతఘోషిత కకుష్పక్రాంత తత్తప్థుల్

భూమి ధ్రాశ్రమ తీర్థ శైవలవలీ భూయిష్ట కాంతారముల్

నామ్రాలం బొడతెంచె జ్ఞాతచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబూ.—దండకయే యిది. ఇచటఁగదా పూర్వము నివసించుచున్న దేవరచేత.

కం. దురమున నొక్కుమడి మ్రం

దిరి కరకరిరక్కసులు పదియు నాలుగువేల్,

ఖర దూషణ త్రిశిరసులు

స్వరునిభశరహతులఁ బడిరి శమననివాసే. ౬

అందువలనఁగదా, సిద్ధితైత్త మయిన జనసానమున మమబోటి భీరుజనులకుం గూడ నిర్భయ సంచారము కలిగినది.

సీ. నిష్కాజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
 యీసీమ లొకకొన్నియెడలయందు,
 సత్త్వంబు లులియు నుచ్చండార్భటులతోడ
 ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
 స్వైరనిద్రిత మహాస్ఫట భుజంగశ్వాస
 దీప్తాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
 లోతుఁబగుభులంగు బ్రాతు లొసల్పాంబు
 పుల మిన్కుచున్న వీకలఁకులందు,
 తే. తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాటి
 త్రాగుచున్నవి యాజగరంపుఁ జెమట;
 త్తణవిసోదంబు గాఁ గటాక్షంబు నేయ
 నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ,

౭

రామ.—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగొ
 మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాపున్నటెంకి.
 అనుభవం బగుచున్నవి యల్లనాటి
 యఖిల వృత్తాంతములును బ్రత్యక్ష భంగి.

౮

పై దేహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంతకన్న
 నాకు భయానక మేమున్నది? [సబాష్పము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను

కానల సీతోడ నుందుఁ గాపుర మనుచుక
 దాను విహరించె జానకి.

హా! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై!

౯

కం. ఎది యెవనికి బ్రియజన మగు.

నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికికా;

అది తా నేమియుఁ జేయక

విదుల్పు దుఃఖముల సౌఖ్యవితతులచేతకా.

గత

శంబూ.—చొరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపైవి ఇవి మధ్య
మారణ్యములు, మదోత్కట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పగ్వత
ములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నట్టుకొన్న లేత ఘట గుబురు
లచే నలంకృతములు, ఔద రొందని పెక్కు తెగల జంకకకడుపులచే శోభితములు,
ప్రకాంత గంభీరములు.

(హాని)

కలిత మదవిహం గాక్రాంత వానీర పుష్ప

న్దిశన సురభి భాచ్ఛామేయ తోయంబు లిందుఁ,

ఫలభర పరిణామ ధ్వాంతభా గ్జంబుకుంజ

స్థలన ముఖర భూర్యోఘంబు లేటుల్ వహించుఁ. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్లు యువల్లీరచించు నం
బూకృతముల్ వివృద్ధి బ్రతిమైత్రలచే గనుచున్న విందుఁ;
దీక్షానుచున్న దేవులు మణించిన యందగు గ్రంథు లోడ్చు ను
త్సేకపు సౌరభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటఁ. ౧౨

రాము.—[బాష్పముల నడంచుకొని] భద్రుడా, నీ దారులు కుభము లగుఁ
గాక. దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బొమ్మ.

శంబూ.—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిన అగస్త్యుని అభివాదించి
కాశ్వత పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.

రాము.—

తే. కంటి వెండియు నిప్పు డాకాననంబు,

నెందుఁ జిరము వసించితి మేము మున్ను,

గృహుల మారణ్యకులము నై విహితధర్మ

రతిని సాంసారిక సుఖైక రస మెఱుంగుచు. ౧౩

తే. అశ్విరు లివె శిఖి విరావాకులములు,

ఆవనము లివె యున్నద హరిణకములు,

మంజు వంజులకుంజ ధామములు సాంద్ర

నీమ నిచుళంబు లివె యా ధునీలటములు.

కం. ఈ దవ్వన సైతము దా:

గాదంబినివోలె నేది కనబడు నదియే

కాదోటు ప్రసవణగిరి,

గోదావరి దేనిపజ్జ ఘూర్ణిలు చుండున్!

౧౫

ఉ. దీని మహాశిరంబె నమధిష్ఠిత మార్యజటాయు గూటిచే,

దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజఘామములన్ రహి నుంటి మేమునున్,

ఆ నికటాన గోదయుఁ దదర్పితబింబము శ్యామభూరుహ

శ్రీ నినద తృతత్త్రి ముఖరీకృత మావనమున్ విరాజిల్లున్.

౧౬

ఇచటనే ఆ పంచపటి; చిర నివాసముచేత మా వివిధ విస్మయభాతి ప్రసంగ ములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా నుండినవి. ప్రేయసీ ప్రియసఖి వాగంతియు నిటనే వసించుచున్నది. హా ఏమి సంభవించిన దివుడు రామహతకునికి? ఏ మన నివుడు —

తే. చిరమునకు రేగి నొంచు పెన్జిలుము వోలె

ఘాతచే గదలిన ముల్కికణిక వోలె,

గ్రంథియై నెలవడిన హృద్వర్ణము వోలె

దట్ట వెత నన్ను నవము నా దరికొలిపెడు.

౧౭

అయినను పూర్వమిత్రములైన యా భూప్రదేశములను కాంచెదను. [కాంచి] అహో భూమి సన్నివేశము నిలుకడ లేనిది:—

తే. పాటుదల లంక మార్పడె నేటులందు,

విరళతయు సాంద్రతయు మాతెక్కివిటపులందు,

తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగఁ దోచె,

అచలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు.

౧౮

అయ్యో! నేను విడనాడి యేగుచున్నను నన్నిటకు పంచపటి స్నేహము బలిమి మెయి లాగుచున్నది! (సకరుణము)

ఉ. ఎక్కడ నింటఁబోలె బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో,

యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,

ఒక్కరుఁ డిప్పు స్రాణసఖి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా

యిక్కను దేవిఁ బంచపటి నెట్లు కనున్ గన కెట్లు లేగెడున్!

౧౯

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రిటు నుండుటను నావలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—“విమానమునుండి దిగు నప్పటి మంగళ సంవిధానమును సిద్ధము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షుల తోను నిన్నెదురు సూచుచున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావించుము. తర్వాత పుష్ప కంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి ఆశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుడవు కాఁగలవు.” అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటయిన దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలించవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచవటీ, గురుజనానుసారమువలనిది గావున రాముని యీ యతీ క్రమమును తీణమునేపు తీమింపుము.

శంబూ.—దేవా ! చూడుచూడు.

సీ. గుంజ న్ని కుంజంపు గుడినెలకాఁపు లా
 గూబ పిండుల ఘనఘూర్కృతముల
 బెరసిన బొంగువెదురుల నాదములకుఁ
 గాక సంఘములు మూకత వహింపఁ
 బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణంబులు వెట్టు
 కేకారవంబుల డాక కులికి
 ముదుక రోహిణి భూజముల బోదియలయందు
 నెదిగెడి యురగంబు లుదరిపడఁగఁ,

ఆ. గనఁగఁ గనఁగఁ గననె కన్దోయి లాగెడు
 రమణమీఱి నీధరాధరంబు;
 కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రొంచావతంబు నీ
 దివ్యద్రిష్టి నెనసి తీర్థ మగుత.

౨౦

మఱియు.—

సీ. గోదావరీవారి గుహలలోనికిఁ దూఱి
 గద్గదరవముతోఁ గడలుకొనఁగ,
 మూళ్ళుల యంబుద మండనంబులచేత
 శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మెఱయ,

మోగిల దోచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
 దక్షిణ థారుణీధ్రములు సూపె;
 ఒక యేటితరంగ లాండొక యేటితరంగల
 బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగ
 తే. బ్రబలి కోలాహలంబుతో బాటు తెంచు
 నివియు దేవర మున్నుగన్నవియ; పీని
 సమవలోకింపుమీ నదీసంగమములఁ
 బావనంబుల గంభీర జీవనముల.

౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

విష్కంభము.

[అంతట తమసా మరళ లనెడి నదీద్వయము ప్రవేశించును.]

తమస.—నఖీ, మరళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు?

మరళ.—భగవతీ, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపా
 ముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు పెచ్చరింపు మని పంపినది.—“ఎఱుగుదువు
 గదా వధువును విడనాడినది మొదలుగా.—

తే. వెలికి బ్రదులదు గాంభీర్య వృత్తితన,

గూఢముగ లోన వెలెవెట్టు రూఢగరిమ,

బుటమునం బొకముం బొందుదిటము దోచ

నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము!

౧

దానం జేసి అట్టి యా ప్రేయసీ కష్ట వినిపాతోద్భవమై పెంపుమీటి యున్న
 దీర్ఘ శోక పరంపరచేత శ్రీరాముడు కడుం గృశించి యున్నాడు. అతనిం జూడ
 నా గుండె గ్రక్కదలిన ట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేగువాడు రామభద్రుడు
 పంచవటీవనమందు ప్రియతోడి సహవాస విస్రంభములకు సాక్షులైన ప్రదేశములను
 దర్శింపక మానడు. వానియందు స్వభావముచేత నాతడు ఎంత ధీరుడైనను ఇట్టి
 యాయవస్థయందు శోకము ఊర్ధ మొంది కరము లోకై విరివించెందుటం జేసి అడు
 గడుగునను మహా ప్రమాద కారణములు అతనికిం గలుగు నని వెఱవవలసి యున్నది.
 కావున, ఓ గోదావరీ భగవతీ, నీవు సావధానవై,

తే. శీకర ఊడ సంభార శీతలములఁ

బద్ద కింజల్క పరిమళ బంధురముల

నీ మృదుార్తి పవనముల రామభద్రు

జీవనము సొమ్మ సొమ్మను గావవమ్మ.

౨

అని.

తమస.—స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సంజీవనోపాయమో ప్రధాన తమమే యిటు సిద్ధముగా నున్నది.

మరళ.—అది యెట్లు?

తమస.—వినుము. అప్పుడు వాల్మీకితపోవన సమీపమున విడిచిపెట్టి లక్ష్మణుఁడు పోగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాతిరేకమునం బోయి గంగలోఁబడినది. వెంటనే అట ఇరువుర మగ శిశువులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కర మనుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ బుడతలను పాలు వదలిన తర్వాత గంగాదేవి వాల్మీకి మహర్షికి అర్పించినది.

మరళ.—[ఆశ్చర్యముతో]

తే. ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ నదియుఁ

బరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;

అందు సాహాయ్యకము నేత కట్టివారు

పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వ గతుల.

3

తమస.—మఱి యిప్పుడు ఈ శంబూక వృత్తాంతముచేత రామభద్రుఁడు జనసాన మునకు వచ్చెడి నని సరయువువలన విని భాగీరథీ భగవతి ఏ భయమును స్నేహముచేత లోపాముద్ర కొన్నదో అభయమునే కొన్నదై సీతాదేవిం దోడ్కొని ఏదో యొక గృహాచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మరళ.—భగవతి చక్కఁగా ఊహించినది—ఏమని యనఁగా—“రాజధానియం దున్న పూడు లోకముల యభ్యుదయముకొఱకు ఆయా వ్యాపారములలో చొచ్చియున్న రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములులేక శోకమాత్ర సహాయుఁడైన యాతనికి పంచవట్టి ప్రవేశము మహానర్థకారి యగును.” అని. సరియే గాని ఇప్పుడు సీతాదేవిచేత రామభద్రుఁడు ఎట్లు ఊటటం జెందును?

తమస.—భగవతి భాగీరథీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది “పట్టి, దేవయజన సంభూతురాలా సీతా, నేఁడు చిరంజీవులకు కుశలవులకు పండ్రెండవయేటిసంఖ్యామంగ

శంభు ముడి కట్టబడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్వశురుని మనుసంభూతమైన యీ సకల రాజ్య వంశమునకును జనకుని పాపమడచువానిని సూర్యదేవుని స్వయముగా నీ చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. మఱి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా ప్రభావంబున వసదేవతలకు సయితము కనబడవు. ఇంక మనుష్యుల కగపడ వని చెప్ప వలయునా?" అని. నన్ను ఇట్లాజూపించినది. "తమసా, నీయందు మా కోడలికి జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము." అని. కావున నే నిపు డా యానతిని నెఱవేర్చెదను.

మరళ.—నేనును ఈ వృత్తాంతమును లోపాముద్రకు నివేదించెదను. రామ భస్మంబు వచ్చియున్నాఁ డనియే తలంచెదను.

తమసా.—ఇదె యీమె గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి:—

తే. పాలి క్రున్నిన చెక్కులుం గ్రాలుతులుము
నెఱ్ఱెగమున సౌరు పెన్నిధిని బెంపఁ,
గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహభరమొ,
యనఁగ నరుదెంచుచున్నది వనికి సీత.

౪

ఈమెయే గదా యామె !

తే. తొడిమ కెడపిన తలిరాకు బెడఁగు దానిఁ
గృశను బాండువు నీమెమూర్తి నిటు వాడ్పు
నెదవిరి నివుర్పు నుగ్గచిరై ధితార్తి
మొగలిలోరేకును శరత్తునెగయుఁ బోలె,

౫

[పరిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృతీయాంకము

[నేపథ్యంబున]

అయ్యో! ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[అంతట పూవులు గోయుటయు దాన క్షురాలై సకరుణోత్సుక్యముగా

వినుచు నీత ప్రవేశించును.]

నీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతి పలుకుచున్న దని తలంచెదను.

[మరల నేపథ్యమున]

ఉ. ముందిఱి లోలమై మురియ భూసుత యేకరిలేగ మున్ను దా
నందగులేడివుల్ల కొన లాత్త కరంబున మేపిపెంచెనో,
నీత.—ఏమి దానికి?

[మరల నేపథ్యమున]

సుందరితోడ నీట నది చొక్కుచునుండుడు, దాని నద్దిరా!

క్రందుగఁ బోరఁ బైకొనియె గంధగజం బొకఁ డాగ్రహోగ్రమై

నీత.—[తొట్రుపాటుతోఁ గొన్ని యడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్రా, కావుకాపు
దానిని నా పుత్రుని. [జ్ఞప్తి నశ్శేనయించి వైకల్యముతో] అయ్యో అయ్యయో! చిర
మలవాటుపడిన యా యక్షరములే పంచవటిదర్శనముచేత వెండియును మందభాగ్య
నయిన నా నోట వచ్చుచున్నవి. హా! ఆర్యపుత్రుడా! [అని మూడ్చిలును.

తమన.—[ప్రవేశించి] పట్టి, ఊజడిల్లుము, ఊజడిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

విమానరాజు, ఇటనే యుండుము.

నీత.—[ఊజడిల్లి సాధ్వసోల్లాసములతో] అమ్మా! నీరు నిండిన మేఘంపుగర్జన
వలె గంభీరమాంసలము ఎక్కడిది యీ భారతీ నిర్దోషము; వీనుల వివరముల నిండుచు
నాకుంగూడ మందభాగినికి వెంటనే ఆశ్వాసము నొసంగుచున్నది.

తమన.—[న్నేహ బాష్పములతో] ఓసి నా పట్టి,

తే. తెలియ దెందులయదియొ, వ్యక్తిం బొరయద,

యట్టి నినదంబున కి దేమె యిట్టు లైతి?

చారిధరగర్జ విన్న మయూరి వోలె

భయపడితి, వర్షిలికిని బాల్పడితి, కూన.

సీత.—భగవతీ, ఆవ్యక్త మని యందువా? నేనో మఱి స్వరసంయోగముచేత
అర్యపుత్రుడే పల్కుచున్నాడని అనవాలు పట్టితిని.

తమస.—వింటిమి గదా తపించుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై
ఐత్వపుడు రాజు జనసానమునకు వచ్చినాడని.

సీత.—అహా! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాడు గదా!

[నేపథ్యమున]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుకా నాకుఁ జాట్ట లేచట,
నేచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపు మెఱయఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహు ధునీ కందరములు
గోద చెంగటి గొనముల కొండదరులు.

3

సీత.—[చూచి] హా! ఏమి! ఈతడు ప్రాతర్దన చంద్రమండలాపాండర పరి
కృశ దర్భలాకారుడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకవడుచున్నాడు! ఆర్య
పుత్రుడే! హా! నన్ను పట్టుకొమ్ము. [అని తమసను కాగిలించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—నా ఓడ్డా సమాశ్వసిల్లుము, సమాశ్వసిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

ఈ పంచవతీ దర్శనముచేత,

తే. డెందమున లీన మై యున్న కుందువహ్ని
యాశ నెగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను వేచెడి బలుబొగ మొత్త మనఁగ
మూర్ఛ యిదె నన్ను ముం చెడి ముఱ్ఱురముగ!

౪

హా! ప్రియా! జానకీ!

తమస.—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుకూడ అశంకించినట్టిది.

సీత.—[సమాశ్వసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరల నేపథ్యమున]

హా! దేవీ, దండకారణ్యవాస ప్రియసఖి! హా! విదేహరాజ పుత్రీ! [అనిమూర్ఛిల్లును,

సీత.—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యుని పేర్కొని నల్లగలువలనేలిన
కన్నులు మూతవడి అర్యపుత్రుడు మూర్ఛిల్లి నాడు! హా! ఎట్లు వట్టి నేల నిశ్వాసము
నిరుదమై తాళలేక చావకట్టుగాఁ బడినాడు! భగవతీ తమసా, కావుము కావుము,
అర్యపుత్రుని బ్రదికింపుము. [అని తమసాపాఠములం బడును.

తమన.—

తే. పొమ్ము కల్యాణి, వైభవ పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జీవనావధివి గమ్ము;
ఆతనికి బ్రయ మగుట నీచేతితాకు,
దాననే నియతంబు తద్రక్షణంబు.

౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట నేలఁడినవాడై సబాష్టయగు సీతచేతి తాఁకుడుచే
అహదముతో ఉచ్చ్వసిల్లుచు రావభద్రుడు ప్రవేశించును.

సీత.—[హర్షముతో స్వగతము] త్రైలోక్యనాథునికి మరల జీవితము వచ్చిన
దని తలంచెద.

రాముడు.—ఓహో! ఎవ రిక్కడ! ఏ మిది!

సీ. హరిచందన ప్రవాళాంకూర నిచయంపుఁ

బసరున లేపంబు నొసగు టొక్కొ!

అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్కి.

తద్రసంబునఁ జక్కఁ దడుపు టొక్కొ!

అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత

తరువునకుం బరితర్పణముగ

సంజీవ నౌషధి మంజుల స్రావంబు

డెందాన నెరయ నలందు టొక్కొ!

తే. స్పర్శ మిది నిక్కముగ నాకుఁ బరిచితంబ,

మోహవారక మిది మనోమోహకంబు,

దుఃఖజం బగు మార్చను ద్రోయు చిపుడె

యిడిన దానందమున వెండి జడత నహహా!

౬

సీత.—[ససాధ్వస కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటియే నాకు ఇపుడు
మహాత్మరము.

రామ.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే పీఠాదీవి అనుగ్ర
హించినది గావలయు.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుడు నన్ను పెదవనా యేమి ?

రాము.—కానీ పరికించెద.

సీత.—భగవతీ తమసా, ఆవలి కేగుదము. నన్ను గనుక చూచెనా, అంతట ఆంకికృతముగాని నా సన్నిధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస!—ఓసి పట్టి, భాగీరథీ ప్రభావంబునంజేసి వనదేవతలకు సైతము ఆదృశ్యవుగా నున్నావు.

సీత.—అవును. అది కలదు.

రాము.—స్రాణేశ్వరీ! జానకీ!

సీత.—[శోకగద్గదముగా] ఆర్యపుత్రా! ఈ పలుకు ఈ వృత్తాంతమునకు సరి పడదు గదా! [సభాష్టము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని జన్మాంతరమందేని కలుగునని తలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నేమందభాగ్యుని గుఱించి వత్సలుడై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్రునిగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును, అనుట:

రాము.—[కలయం బరికించి నిర్వేదముతో] హా! ఇటు నెవ్వరును లేరే!

సీత.—భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారణముగా పరిత్యజించియు ఈయన ఈ విధముగా కనంబడగా నా హృదయము ఏదశం బొందియున్నదో ఎఱుంగలేకున్నాను

తమస.—ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆనన్దీడుటచే నుదాసీనముం బలె,

విప్రియంబునఁజేసి విషమము బలె,

చిరతరంబైన యా విరహాన డబ్బాటు

ఘటనచేతను బ్రాపు గన్నది బలె,

సౌజన్యమున నుప్రసన్నంబుఁబలె, బ్రియు

కరుణంబులకు గాఢకరుణముఁబలె,

రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,

నీమనం బైన దీ నిముసమంద,

రాము.—దేవీ,

లే! మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు

చేతి తాఁకుదు న్నేహార్ధ శీతలంబు

నాకు నిడుచున్న దివుడు నానందభరము,
నందినీ, గావబడవు నీ వెందు నకట!

సీత.—ఇవి గదా అగాధ దట్టత స్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్ఠుండులు
సుధా మయములు ఆర్యపుత్రుని యుల్లాపములు. వీనియందలి నమ్మికచేతగదా నాకు
ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యాగ శల్యముచే మెరమెరలాడుచున్నను ప్రియ
మైనది.

రాము.—కాదు కాదు. ప్రియతమ యెక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది
రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పాభ్యాసబలముచేత జనించినట్టిది.

[నేపథ్యమున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[‘ముందట లోలమై’ ఇత్యాద్యర్థము పఠింపబడును.]

రాము.—[సకరుణోత్సక్యము] ఏమి దానికి ?

[మరల నేపథ్యమున]

[‘సుందరితోడ’ నిత్యాద్యర్థము పఠింపబడును.]

సీత.—ఎవరెప్పుడు ఆ గుప్తగజమును దండించెదరు ?

రాము.—అ! ఎక్కడ నా గుప్తగజము నా ప్రేయసి పెంపుడు పుత్రుని వధూద్వి
తీయుని పైకొను చున్నట్టిది? [అని లేచును.]

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి ! మహనీయుండు
రఘునాథుడా !

సీత.—అహో ! నా ప్రియసఖి వాసంతియా !

వాసంతి.—దేవా, నీకు జయము.

రాము.—[నిరూపించి] అహో ! దేవికి ప్రియసఖి వాసంతియా?

వాసంతి.—దేవరా, త్వరపడు త్వరపడు; ఇటనుండి జటాయుశిఖరమునకు దక్షిణ
మున సీతాతీర్థముమీఁదుగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవేరిపుత్రకునికి ప్రాపు గమ్ము.

సీత.—హా! నాయనా జటాయూ. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము !

రాము.—అహహా! ఈ కథోద్ఘాతములు గుండియలను వీల్చునవిగదా.

వాసంతి.—దేవా, ఇటు ఇటు.

సీత.—భగవతీ, సత్యమే వనదేవతలుకూడ నన్ను కనలేకున్నారు.

తమన.—ఓసి పట్టి! ఎల్లదేవతలకన్న ఎక్కు దైశ్వర్యము మందాకినీదేవికి,
అట్లుండ నీవేల సందేహించెదవు ?

సీత.—కనుక, అనుసరింతము.

[అని పరిక్రమింతురు.

రాము.—[పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి.—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్రకుడు వధూద్వితీ
డు విజయి యయినాడు.

రాము.—ఆయుష్షుంతుడు వధిలుఁగాక.

సీత.—అహో, ఇది యిప్పటి కీటిదిగా అయినది.

రాము.—దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్డది.

కా. స్వేరోద్భేది మృణాళికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్విజాంకుర మై
పైర్వరం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపర్ణంబుఁ దా మేసె, నీ
గారావుం గొమరుండు వాఁడె మదముగ్ధంధద్విదజ్జేత యై
తారుణ్యార్హము నొందె సుందరవశా దాంపత్య కల్యాణమున్.

సీత.—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుంగ
కుండునుగాక.

రాము.—సఖి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానువర్తన చాతుర్యమును
గూడ పుత్రకుడు నేర్చినాడు!

చ. హరువగు లేచినంపుఁ గడు లల్లన నోరను బెట్టి యందులఁగ
విరసెడి తమ్మితావులు కవించెడి పుక్కిటి తోయ మూన్పెడిక,
కరమునఁ దుంపరక దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్చి దొం
దరఁ గొని పట్టెడిక ఋజుమృణాళముఁ దామరపాకు నెల్లిగాక.

సీత.—భగవతి, తమసా, ఇది యిట్టిదే నది, మఱి వారు ఆ కుశలవులును ఇంత
కాలమునకు ఏపాటిగా నవుదురో ఎఱుంగను.

తమస.—ఏపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత.—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్యపుత్ర విరహంబ కాక పుత్ర
విరహము కూడ.

తమస.—భవితవ్యత అట్లున్నది.

సీత.—నేను కని యేమి? అట్టి యానాపుత్ర కుల నిర్తల ముఖపుండరీకయుగళ
మును ఇంచుక యెడములుగల కోమల దంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిళ్లతోను ముద్దు
లొలుకు మధుర నూత్నాస్ఫుట మందహానితానుబంధముతోను కాకశిఖండ నిబంధనము
తోను వెలుగుచున్నట్టిదానిని ఆర్యపుత్రుఁడు ముద్దుగొనఁడాయెనే!

తమన.—కలుగునుగాక వేల్పుల యనుగ్రహంబుచేత.

సీత.—భగవతి తమనా, ఈ నినుఁగుల స్వరూపేత స్తనములు చేఁచి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము నేను సంసారిణి నైతిని.

తమన.—ఇందుల కేమందుము. కాసుపు గదా స్నేహ ప్రకర్షమునకు పరమావధి. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్టమయిన యొందొరుల కూర్పు.

కం. ఇరుదంపతులయు నంతః

కరుణంబుల స్నేహారసము కరు డగు నెందున్,

హరుసపు ముడి యది యెక్కటిఁ

బరిణద్ధ మపత్య మనెడి వరనామమునన్.

వాసంతి.— ఇటును దేవర చూడవలయు;

కం. అనుదిన మేనెమలిని సఖ

వెనిచె నవోత్థ చలముగ్ధ పింఛము, నదె కూ

యును సవనిత ముచ్చిఖము ర

తనపు బొమిడికముబలెం గదంబౌ గ్రమునన్.

౧౧

సీత.—[సకాతుకబాష్పము] అదా యిది?

రాము.—ఆనందింపుము వత్సా ఆనందింపుము.

సీత.—అట్లే అగుఁగాక.

రాము.—

ఉ. గొండిలుల బుటాంతర విఘ్నార్జనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికిన్
దాండవితభ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,
మండిత హస్తతాళముల మల్పియ గొల్పిన నిన్ను మత్స్యతా
ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారవ మొప్పుఁగ సంస్కరించెడన్.
ఆహా! తిర్యగ్గంతువులు సయితము పరిచయము ననుసరించును.

తే. పూచి పూవని గున్నయై పోడికడప

దయిత పెంచిన యప్పుడు తనరె నేది.

సీత.—ఆర్యపుత్రుడు చక్కగా ఆనవాలు పట్టిపాడు.

రాము.—

స్వజనమునఁ బోలె దాని హర్షంబు గనుట

నిజముగా దేవి నీ గిరినెట్టి దలఁచు.

౧3

వాసంతి.— దేవర, యిటఁ గూర్చుండువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకు గమనీయ శయన మా

రావితర్ది యిది యరంటివనిని,

పూరి యొసఁగె నీత సారె వీనికి నిటఁ,

గాన, హరిణకములు దీని విడవు.

౧౮

రాము.—దీనిని నేనుం జూడ నోపకున్నాడ.

[ఆని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

సీత.—సఖి వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, అర్యపుత్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశ మును చూపుటచేత! ఆకటకటా! ఆతఁడే అర్యపుత్రుఁడు, అదే పంచవటీ వనము, నీవే ఆ ప్రియసఖివి వాసంతివి, అవే నానా విస్మంభసాతు లైన గోదావరీ కానదోదేశ ములు, నా ఓడ్డలకిన్న వెటు గానట్టివి అవే యీమృగ పక్షి వృక్షములు, మందభాగ్యము నాకు మఱి ఆగపడుచు నే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకము నకు దశాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖి సీతా, రాముని యవధను చూడవా యేమి?

చం. కలువదళంపుసారోలసి కన్నుల పండువు నేయ నంగముల్,

తలఁచినయప్పు డెల్లఁ గన దక్కియు నీ కెపుడు నవుండె యై

వెలసియు, నిప్పు శోకమున విహ్వలైతాంగుఁడు పాండురుండు దు

ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యును నేత్రపర్వమా.

సీత.—చూచుచున్నాను సఖి, చూచుచున్నాను.

తమస.—ప్రియునిఁ జూచుచుండువుగాక.

సీత.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, ఆని ఎవరు తలంచిరి. కాన, మహారాము నే పయినను జన్మాంతరమందుం బోలె కానంబుధివనిని బాష్పజలముల నడుమ నడుమ చూచెదనుగాక నాయందు వత్సలుని అర్యపుత్రుని.

[ఆసతోఁ జూచును.

తమస.—[నెయ్యముతో కవుంగిలించి]

లే. మోదశోకాశ్రువుల వెల్లి పొడుచు నీదు

దృష్టి తృప్తిచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,

దయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్పు

హృద్ నిష్కంది ఊరకుల్యయును బోలె.

౧౯

వాసంతి.—

చం. తరులు ఫలప్రసూన సహితం బగు తేనియ నర్ఘ్య మిచ్చుతఁ,
విరిసిన తమ్మిసౌరభము వెల్లిగ వీచుతఁ గాన తేమెరల్,
ఉరక కలక్వణంబుల రతోత్సుకముల్ పులుగుల్ రచించుతఁ,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డివ్వనికిఁ స్వయంబుగాఁ.

రాము.—సఖీ, వాసంతి, ఇట్లఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి.—[కూర్చుండి నబ్రాష్మము] మహారాజ, కుమారలక్షణునికి కుశలమా?

రాము.—[వినమి నభినయించి]

తే. జలము నివ్వరి పూరిఁ గై నలమున నిడి

యే తరు విహంగ మృగముల సీత వెనిచె,

వాని గన్నంత వికృతి నా కౌ నొకిండు

ప్రస్తరోద్భేద పటువు హృద్ధృవము వోలె.

౧౮

వాసంతి.—మహారాజా, అడుగుచున్నాను గదా కుమార లక్షణునికి కుశలమా

అని.

రాము.—ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపుపదము. సౌమిత్రిని గూర్చి మాత్రము బ్రాష్మగద్గదాక్షరము కుశలప్రశ్న. కావున తలంచెదను. ఈమెకు సీతా వృత్తాంతము ఎఱుకవడి యున్నదని. [ప్రకాశము] అవును. కుశలము కుమారునికి.

[అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుడవు గదా అయితివి.

సీత.—సఖి వాసంతి, నీ విట్లు పలికెద వేమి? ఆర్యపుత్రుఁడు ఎల్ల వారికిని ప్రియార్థుఁడు గదా, నా ప్రియసఖికి విశేషముగా నట్టి డని చెప్పవలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితమ, వీవె ద్వితీయ మనంబ; వత్సులం
దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ వంగమందునుక,
ఈవహి బేలకుక శతము లిచ్చగము ల్పచరించి దానినే

[నిశ్చలించి]

హా విధి! శాంత మాత! మటుగా కిక నుత్తర మేల యూఁగొనక!

[అనిమూర్ఛిల్లును.

రాము.—యృ క్తము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖీ, సమాశ్రితము సమాశ్రితము.

వాసంతి.—[సమాశ్వాసిల్లి] ఏల యీ యకార్యమును దేవర కావించెను,

సీత.—సఖీ. వాసంతి, మానుము మానుము!

రాము.—లోకము ఒప్పలేదని

వాసంతి.—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము.—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమస.—లోకులను నిందింపఁదగును,

వాసంతి.—

ఉ. ఓయి కఠోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం బ్రియం,

తే యయశఁబు ఘోరతర మింతటికన్న వచింప నేర్తువే!

ఆ యటవిక మృగీనయన కై నగలిక వివరింప వయ్యయో

హా యధినాథ; యే మనుచు నూహ యొనర్తువాదానినయ్యయో!

సీత.—నీవే సుమా వాసంతీ దారుణురాలవు కఠోరపును. ఏలన నిటు ఆగ్నే

పుత్రుని తుభితుని తో భేటించున్నావు.

తమస.—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.

రాము.—సఖి ఏమనుకొనవలసినది?

తే. చకిత సారంగతర్జక చపల నయన

స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత భేద

కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్ర లలిక

యబల క్రవ్యాత్కుల విలుప్త యయ్యె నిజము. ౨౦

సీత.—ఆర్యపుత్రా, బ్రదికియున్నాను.

రాము.—హా ప్రేయసీ, జానకీ, ఎచట నున్నావు?

సీత.—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్రుఁడు సయితము వావిచ్చి యేడ్చు చున్నాఁడు!

తమస.—పట్టి, ఇది యుక్తమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖినిర్వాపణము చేసికొన వలసినదే గదా. ఏలన,—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హల్లకల్లోల మా

కొలనిఁ ద్రైవ్యనీక కలుఁజు గాచు;

శోకవేగమునకు తోభించు డెందము

విలపనంబు గాచు ప్రీలనీక. ౨౧

విశేషముగా రామభద్రునికి పెక్కు తెఱంగుల జీవలోకము కష్ట మైయున్నది.

1. పూనికతోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్ర సమ్యక్తి,
మూనినివంత యాత్మను సుమంబును ఘర్షము వోలె వాడైడి,
తానె తొలంచుట విలపితంపు వినోదము నబ్బదాయెనే !
కాన నిట్లప్పుడేని శమకారణ మా రుదితంబు మేల్లదా. ౨౩

రాము.—కట్టా ! కట్టా !

2. నీలును గాని గుండె భయచేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సొమ్మల మై, విడ దొర చేతనక!
కాలుచుఁ గాని లోనినెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా ! హతిక
గూలుచు గాని ఘర్షములఁ గోనెడి చైవము శోయ దాయువుక !
సీత.—ఇట్టిద యిది.

రాము.—ఓ అయ్యలారా ! పౌరజానపదులారా !

3. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్ని, దానఁ బు
ల్పొరకనుబోలె శూన్యవనిలో విడనాడితి; వెండి వందురక;
పరిచయబంధు లైన యలభావము లిష్ట కరంచె నామదిక,
శరణము లేమి రోదనము సల్పెద, నిండుల కేని యోర్పుడి !

తమస.—శోక సముద్రంపునింపు అతిగంభీరముగా నున్నది !

వాసంతి.—కడచిపోయినదానింగూర్చి దేవర తాల్చి వహింపవలయును.

రాము.—సఖీ, ఎట్లు చెప్పెదవు తాలిమి యని ?

తే. దేవి పాడిడిచన్నట్టి యీవసుధకుఁ

బదియు రెండవ దగునేడు స్రాప్త మయ్యె;

నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు,

లేడు రాముఁ డనెడు మాట లేని దాయె. ౨౪

సీత.—ఆర్యపుత్రుని యీ వచనములచేత మాధ నగుచున్నాను.

తమస.—అట్లే బిడ్డా.—

తే. స్నేహ శిశిరంబులును శోక నిష్ఠూరములు

నిష్టతమములు గావు నీ కి పలుకులు;

తల్లి, యామకరందంపు ధార లివ్వి

కురియుచున్నవి నీమీఁద నురువిషములు. ౨౫

రాము.—వాసంతీ, విను;—

తే. అడ్డముగ లోన నాటిన దా నలాత

శల్య మెట్టులా సవివదంశంబు నెట్లా.

అట్లే హృన్వర్తములను గోరాడుచున్న

కుందు మేకును నే నోర్చుకొనఁగ లేదె?

౨౮

సీత.—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! వెండియు నార్యపుత్రునికి ఆయాస కారిణి నైతిని!

రాము.—ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలింపసీయక స్తంభించుకొన్న వాడైన యైనను నాకిప్పుడు పూర్వానుభూతము లయిన యాయా ప్రియవస్తువులం గానఁగా ఈ యుష్సైన కలిగినది. అది యెట్లనఁ—

ఉ. పాయక ఊభితేంద్రియవిపార విజృంభణ మాఁపువాడ నై

యే యతనంబు క్లేశపడి యే రచియింతునో, దాని నెల్లనుఁ,

నాయెదలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివైచెడుఁ

దోయ్యురీ షహాగ్రయధోరణి నై కతనేతువుం బలెఁ.

౨౯

సీత.—దుర్వార దారుణారంభ మైన యార్యపుత్రుని యీ దుఃఖసంక్షోభము చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె వడవడ వణఁకుచున్నది.

వాసంతి.—[స్వగతము] దేవర కష్టముపాలై నాఁడు. కావున వేఱు విషయము నకు మరల్చెదను. [ప్రకాశము] చిరపరిచితములైన యీ జనస్థాన భాగములను దేవర చిత్తగించునుగాక.

రాము.—అట్లే కానిము.

[లేచి పరిక్రమించును.

సీత.—దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖి వినోదనోపాయ మని తలంచు చున్నది.

వాసంతి.—[సకరుణము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ వల్లీ గృహమందె యుండితివి కావే కన్ముఁ దన్తార్థముఁ

దా వేడ్కం గొని తామసించె సఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోఁ;

వేవే వచ్చుచు దుర్జనాయితునిఁగా వీక్షించి నిఁ భీత యై

కావించెఁ జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబుఁ బ్రణామాంజలిఁ.

౩౦

సీత.—దారుణపు నీవు వాసంతీ, దారుణపు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్హ హృద శల్యాద్భుదటనముచేత మందభాగ్యును నన్నును ఆర్యపుత్రునిని సంతాప పెట్టెదవు?

రాము.—చండీ జానకి! ఇబ్బనలం గనబడుచున్నే యున్నావు. జాలిగనవేమి?

శా.హా! ప్రాణేశ్వరి; వీలు నాయెడఁద, దేహం బస్తబంధం బగున్!
చూపట్టుక భువి పాడుగా, నవిరతార్పుల్ లోన నక గాల్చెడుక,
మో పాచీకటి నంతరాత్మ మునుంగం బోలుక వశావేత మై,
ప్రాపించుక బెనుమోహ, మేమి యింకమందాదృష్టుడం జేయుదుక!

[అని మార్చిల్లును.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుడు మరల మార్చబోయినాఁడు.

వాసంతి.—దేవరా, సమాశ్వాసిల్లుము.

సీత.—ఈ ఆర్యపుత్రుడా, మందభాగ్యుడైన నన్నుగూర్చి నీవ సకల జీవ
లోకమంగ శాధారణునికీ మాటిమాటికీ ప్రాణసంహదారుణ మైన యాదశాపరి
ణామము! హా చెడితిని!

[అని మార్చిల్లును.

తమస.—పట్టి సమాశ్వాసిల్లుము సమాశ్వాసిల్లుము. మరల నీ పాణిస్పర్శయే రామ
భద్రునికి జీవనోపాయము.

[సీత సమాశ్వాసిల్లును.

వాసంతి.—ఏమి ఇంకను మార్చితేరఁడు! హా! ప్రియసఖి సీతా! ఎక్కడ
నున్నావు? నీ జీవితేశ్వరుని సంభావించుము.

[సీత వడివడిగాఁ దిరిగిని ఎవరుంగును నొసటనుం దాఁకును.

వాసంతి.—అహా! రామభద్రుడు మరల చేతనం బొందినాఁడు!

రాము.—

తే. ఆమృతమయ లేపములఁ జిక్క నలఁదె నాఁగ
దైహికములను లో వెలిఢాతువులను,
స్పర్శ మాకస్మికిము నన్ను బ్రదుకఁజేసి
హర్షమున నొండువగ మోహమందు ముంచె.

3.౨

[అనంద నిమిలితాక్షుఁడుగానే] సఖి, వాసంతి. సంతోషము, నీవు నర్థిల్లు
చున్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు?

రాము.—సఖి, నే తే మున్నది? జానకి మరల దొరకనది.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా రామభద్రుడా, ఎక్కడ నయ్యా యామె?

రాము.—[స్పర్శసుఖ మభినయించుచు] ఇదె ఎదురనే.

వాసంతి.—హా దేవా, ప్రియసఖి! దుఃఖదగ్ధును మందభాగ్యును నన్ను ఏల యిట్లు
మర్త్యచ్ఛేదదారుణములైన ప్రలాపములచేత మరల దహించెదవు.

సీత.—నేను అవలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘదారుణంబునే యైనను నా సంతాపమును తుణములో పోనడఁచుచున్న చిరసద్భావసౌమ్యశీతలందైన యీ యార్య పుత్ర స్పర్శచేత నా హృదము వజ్రలేపోపనిబద్ధముంబోలే చెమర్చుచు కీ తడలినట్లు తడంబడుచు వశము దప్పి వణఁకుచున్నది

రాము.—సఖి, ప్రలాపము లనెద వేమి?

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబున్ దేనిఁ గైఁగొంటినో,
అనుభూతంబో సుధాహిమంబు చిరమే యత్స్పర్శ మిచ్చారతి,

సీత.—ఆర్యపుత్రా, ఆతఁడవే యిపుడు నీవు

రాము.—

పునరాత్తంబుగదే యదే లవలిక్రొవ్వైల్కం బిసాళించు నా
వనితారత్నము కేలుడమ్మి కరకాస్త్రాలేయ సౌభాగ్య మై. 33

[అని గ్రహించును.

సీత.—అహో! కట్టా! ఆర్యపుత్రుని స్పర్శచేత మోహితనయన నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము.—సఖి వాసంతి, అనంద నిమిలితేంద్రియుండను నివ్వెటచేత వివశుఁడను. కావున నీవు ప్రియసఖిని ఇంచుక సేపు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి.—కట్టా ఉన్నాడమే అయినదే.

[సీత వడిగా చేయి లాగికొని ఆపసరిల్లును.

రాము.—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె
జడమునుండి జడము సరగ నిపుడె.
వేపినుండి వేపి స్వేదినుండియు స్వేది
నాకరంబునుండి నాతికరము. 3౪

సీత.—ఆర్యపుత్రుని నయనములు అవ్యవస్థితముగా స్తిమితములును మాఢములును సుడియునవియుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్రుఁడు ఇంకను తన్ను కదుటికిం చెచ్చుకొలేదు.

తమస.—[క్షేప హాస కాతుకములతో, నిర్వర్ణింబి]

తే. స్వేద రోమాంచ వేపథు స్ఫీతగాత్రి
యయ్యె బాల ప్రియస్పర్శ హర్షమునను,
కరువలికిఁ దొలిజడికిఁ గ్రక్కదలి తడిసి
క్రొత్త ననుచు కదంబంపుఁ గొమ్మవోతె. 3౫

సీత.—[స్వగతము] ఆహా! అచశతచే నిట్లు తమసాధగవతిచేత లజ్జిత నైతిని! ఈమె యేమి తలంచునోగదా, 'ఈ పరిత్యాగ మేమి ఈ హృదయానంగ మేమి?' అని.

రాము.—[కలయంగని] హా! ఏమి? లేనే లేదే! ఓ కరుణాహీనురాలా వైదేహీ!

సీత.—గత్యము కరుణాహీననే నేను ఎట్లన, ఇట్టి దశలో నున్న నిన్ను చూచుచు ప్రాణమును ధరించియే యున్నానుగదా.

రాము.—ఎచట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము, ఈ దశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీవం దగదు.

సీత.—ఆర్యపుత్రుడా, ఇది విపరీతముగా నున్నది!

వాసంతి.—దేవరా, అనుగ్రహింపుము అనుగ్రహింపుము; మితిమీరిన విప్రలంభము పాలయిన నిన్ను నీ లోకోత్తర ధైర్యముచేతనే నిలువదించుకొనుము. నా ప్రియ సఖి ఇట లేదే?

రాము.—నిజముగానే లేదు. అట్లు కాదేని, వాసంతికి ఏలయగపడదు. ఇదేమి కలయా, నిద్ర పొందనైతిగదా. కాక, రామునికి నిద్ర యెక్కడిది? నిశ్చయముగా నిరంతర సంకల్ప పరంపరా పరివృత్తయిన చిత్తభ్రమయే ఆపరిమేయ మహిమ గలది. మాటిమాటికి నన్ను వెంటనంటుచున్నది.

సీత.—నేనే శ్రూరురాలను ఆర్యపుత్రుని వంచించితిని.

వాసంతి.—దేవా, చూడు చూడు

మ. అసురాధీశుని యుక్కుదే రిదె జటాయ్యూహుత భగ్నంబు, ము

ద్వైసె దద్యుగ్య పిశాచతుండ ఖరపంక్తి స్ఫీతకంకాళముల్,

అనిశ్య త్రోరు జటాయుపక్షుఁ డయి దీవ్యచ్ఛంప మబ్ధంబు నా

వెను గోపాఙ్జ్వల సీత నెత్తికొని విన్వీధి జనెన్ సో కిటన్. ౩౬

సీత.—[సభయము] ఆర్యపుత్రా! నాయనను చంపుచున్నాడు! నన్నపహరించుచున్నాడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము.—[వేగమున లేచి] ఆ! పాపాత్ముడా! తాత ప్రాణ సీతాపహరీ! ఎట కేగెదవు?

వాసంతి.—దేవరా, రాక్షసవంశ ప్రళయ ధూమకేతూ, ఇప్పుడును నీ కోపము నకు విషయము కలదా?

సీత.—ఆహా ఉన్నతనయితిని గదా.

రాము.—ఇప్పుడు వాస్తవముగా ప్రలాపమే చేసితిని. అట్టిది గాదు ఇప్పు డీ విపర్యయ మొందుగా సంభవించినది.

చ. సరవి నుపాయవంతము నజస్రవి^{నో}దము నై ప్రవీర సం
హరణముచే జగంబున మహాద్భుత మై మదిరాక్షితోడ ము
న్విరహము సహ్య మయ్యె నరినిర్మథనావధి. యిప్పు డన్ననో
నిరవధి నిష్క్రమము నిష్కరిదేవిత మెట్లు సహ్య మా. 32

సీత.—నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యను ! [అని ఏడ్చును.

రాము.—హా ! కష్టము !

భ. ఎచటఁ గపింధ్రుచెల్లి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోతులశక్తి వమ్ము, వ
మైచటను జాంబవంతతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుడుకొ,
ఎచటికిఁ ద్వష్టసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగలేడు దారిఁ దా,
నెచటికి లక్ష్మణేషువులు నేగవ, యం దెట నుందువే సఖి ! 33

సీత.—పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రాము.—సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునిజూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే.
కావున, ఎంతసేపు నిన్ను ఏడిపింతును? మఱి నాకు పోవ ననుజ్ఞ యిమ్ము.

సీత.—[ఉద్వేగముతో తమసను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్య
పుత్రుడు పోనేపోవునే !

తమసా.—బిడ్డా, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము మనమును చిరంజీవు లగుశశలవుల
వర్ష వర్ష న మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథీ పాదమూలముం జేరుదమ్ము.

సీత.—భగవతి, అనుగ్రహంబున నెలవిమ్ము, దుర్లభజనుని తుణమాత్ర మయినను
కాంచెదను.

రాము.—ఇప్పుడు నాకు అశ్వమేధమునకై సహధర్మచారిణి కలదు.

సీత.—[ఉత్కంఠముతో] ఆర్యపుత్రా, ఎవ రామె ?

రాము.—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత.—[ఉచ్చాసముతో, సబాష్షము] ఆర్యపుత్రుడవే యిప్పుడు నీవు
అహా! నా కిపుడు ఆర్యపుత్రునిచేత పరిత్యాగ శల్యము తివిచివైవబడినది !

రాము.—దానిం జూచుచు నైన బాష్పవరుదధును నేత్రమును వినోద
మొందించెద.

సీత.—ఆర్యపుత్రునిచేత బహుమానింపబడునది యది ధన్యగదా, ఏలవ, అది
ఆర్యపుత్రుని వినోదపెట్టున దై జీవలోకమునకు ఆశానిబంధన మైనది.

తమస.—[స్థితస్నేహ స్రములతో కవుంగిలించి] ఓసి బాలా, ఇది నిన్నే
పోగడుకొనుట.

సీత.—[సలజ్జము, అఘోషముఖియై, స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము, పోవలసియున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు పోదగును.

సీత.— ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతిఘట యైనది.

తమస.—రా రము పోవుదము.

సీత.—[కప్టముతో] ఆట్లే చేయుదము

తమస.—ఎట్లు పోయెదవు? ఏలన,

తే. తృప్తిచే నీదు నేత్రంబు తీగసాగి

నాటిన ట్టనయది ప్రాణనాథు మేన;

మర్త భేదపరము లుద్యమములు గూడఁ

దిగువ లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు.

౩౯

సీత.—అహర్వ పుణ్యముచేత దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్రు చరణకమలము లకు నమస్కారము. [సీత మూర్ఛిల్లము.

తమస.—పట్టి, ఊరడిల్లు మూరడిల్లుము.

సీత.—ఎంతసేపు మేఘాంతరమున పూర్ణిమాచంద్రదర్శనము?

తమస.—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ

బడయు భిన్నత వేర్వేర్నివ ర్తములను,

అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు

నీ రెననినట్టు, లది యెల్ల నీరె గాదె.

౪౦

రాము.—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[సీతారాములంగూర్చి]

ఆ. అవని యమరనదియు సన్నద్విధలు గూడఁ

దొలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును

అల వనిష్ఠుఁ డనుగతౌరుంధతీకుండు

నిత్య మంగళములు నింత్తు నీకు.

౪౧

[అనఁ అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు.]

ఒకఁడు.—సౌధాతకీ, నేఁడు మెండుగా సమకూర్చిన యతిథి జనులతోను వారి సంతర్పణకొఱవ దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవారి యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు.—అట్లే గదా.—

తే. ఉష్ణ మధురంబు నివ్వరి యోదనంపు
గంజి నీపూటబాలెంత కాంత మున్ను
త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తి గాఁగ.

౧

మఱియు.—

తే. నేతి వంటకముననుండి నిగుడుచున్న
వలపు సనసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,
రేఁగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు
శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు.

౨

సౌధాతకీ.—నేడు నరపమీసగడ్డాలగాల్లకి నవిశేష మైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రథముడు.—[విహనించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమా పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా.—ఒయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిధారి, అతనిపే రేమాయీ?

భాండాయనడు.—చీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుగఁవా ఋశ్యశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నారని? అట్లుండ ఏమి యిట్లు ప్రేరేదవు?

సౌధా.—ఊ! వసిష్ఠుడా?

భాండా.—అవును.

సౌధా.—నే ననుకొన్నాను పుటో తోడేలో అని.

భాండా.—అ! అ! ఏ మంటివి?

సౌధా.—అయనగారు వచ్చి రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మడమడ నవలి గుటకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—“మధుపర్కము మాంసముతోడిది” అను వేదమును ప్రమాణీకరించి శ్రోత్రియునికి అభ్యాగతునికి కొదమపెయ్యనుగాని అబోధునుగాని చింబోతునుగాని గృహస్థులు పెట్టుదురు.” అని ధర్మసూత్రకారులు పఠింతురు.

సాధా.—ఓయి, ఓడినావు.

భాండా.—ఎట్లు?

సాధా.—ఎట్లా? వసిష్ఠమిశ్రులు రాగానే కొదమపెయ్యని కోసినారుగదా, మఱి నేడే వచ్చిన ఆ రాజుకి జనకుడికి భగవంతుడు వాల్చీకి పెరుగు తేనెలతో మాత్రమే మధుపర్కం పెట్టినాడు, కొదమపెయ్యని చంపలేదు.

భాండా.—మాంసము వదలివైనవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు అవలంబింతురు. ఆ మహనీయుడు జనకుడు మాంసమును వదలినవాడూ.

సాధా.—ఎందుకు వదలినాడు?

భాండా.—ఆయన సీతాదేవికి కలిగినవైషమ్యపాకమును విన్నప్పుడే వైఖానస వ్రతముం గైకొన్నాడు. అది మొదలు, చంద్రద్వీప తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సరములు తపస్సు గావించినాడు.

సాధా.—అక్కడినుంచి యెందుకు వచ్చాడు?

భాండా.—చిరకాల క్రియమిత్రుని వాల్చీకిని చూచుటకు.

సాధా.—వియ్యపురాళ్లని ఈయన దర్శించినాడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కానల్యాదేవికి ఆరుంధతి భగవతీచే చెప్పి పంపినారు:—“స్వయముగా పోయి వైదేహుని దర్శింపవలసినది.” అని.

సాధా.—మఱి యీ ముదకలు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్ను వటువులతో గూడుకొని అనధ్యాయ మహోత్సవాన్ని ఆటలచే నెఱవేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా.—ఇతడే ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజు జనకుడు వాల్చీకిని వసిష్ఠుని ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెలుపల చెట్టుమొదట కూర్చున్నాడు; ఈయన,—

తే. మానసములోన నిత్యత నూనినట్టి

భూసుతాశోకమునఁజేసి పొగలుచుండు,

లోనఁ గార్చిచ్చు పర్వ సమానగరిమఁ

గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె.

3

[నిష్క్రమింతురు.

మిశ్ర విష్కంభకము సమాప్తము.

చతుర్థాంకము.

[అంతట జనకుఁడు ప్రవేశించును.]

జనకుఁడు.—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశసం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియన్
 స్ఫారంబై కడు వచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చు నాట నేశోకమున్,
 ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్యును! నూత్నంబు నా
 హోరాహారిగఁ జంపకోతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్తంబులన్. ౧

అయ్యో! ఇసీ! ఇట్లు మదిమిచేతను ఓర్వరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాక
 సాంతపన ప్రభృతి తపస్సులచేతను ధాతువులు శోషించి యెందులకుం గొఱగాని యీ
 పాడు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! అత్త ఘాతులు అసుర్యము లనుషేరి
 యంధతామిశ్రలోకములందుఁ గూలుదు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు
 గడచినను నిరంతర పరిభావనచేత స్వప్నప్రకాశమై నా దుఃఖాలిరేకము క్రొత్తదియుం
 బోలె శమింపకున్నది! హా తల్లీ! దేవయజనసంఘాతురాలా, సీతా! నీ నిర్మాణ భాగ్యము
 కట్ట! లజ్జచే స్వచ్ఛందముగా ఏడ్చుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది,
 హా హా పుత్రీ!

తే. అనియత స్థిత రుదిత మై హవణమీటు

కొలఁది పలుగ్రొన్ననల కొనల్ వెలయుదాని

ఫలదసంగత మంజుల జల్పితమును

నీ నిసుఁగుమోము లేదమ్మి నే స్మరింతు. ౨

భగవతీ, వసుంధరా! నీవు నిజముగా అతిదృఢపు సుమా!

ఉ. ఈ వనలుం డరుంధతి ముసీంద్రులు గంగ యెవరైపేర్చికిన్
 భావకులో, య దేల, రఘువంశగురుం డగుప్రాద్దె సాక్షియో,
 యీవ యెవరై విద్యను ద్రయింబలెఁ గంటివో, ఖ్యాతశుద్ధికి
 యీవిలయంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల యొర్చితో! 3

[నేపథ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు.

జన.—[చూచి] అహో! గృప్తి అరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాఁడు.
 [లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని పిలిచినాఁడు? [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దశరథుని ధర్మపత్ని, నా ప్రాయశఙ్ఘి కాసల్య! ఆమెయే యీమె యని ఎవడఁ
ఆనవాలు పట్టఁగలఁడు!

తే. సిరికరణి దశరథునింటఁ జెలఁగె నీమె

కరణి యన నేల! లెస్సయకా సిరియ యనుటె;

అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేదో

శోకమయ భూత; మేమి విపాక మహాహ!

౪

ఇది పాపమయిన మఱియొక దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను మున్నేజనము స

కాయ మగు మహాత్మ్యవంబుగా నా, కదియే

యాయెను దుస్సహ మగపడి

గాయమునం గ్రుక్కినట్టి తొరమువోలెక.

౫

[అంతట అరుంధతి, కాసల్య, కంచుకియు ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి.—దేవీ విన. స్వయముగా పోయి వైదేహుని చూడవలసినో దని
యిది మీ కులగురువు నా దేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. మఱి యేల మాటి
మాటికిని ఇట్లు మిక్కిలి వెనుదివియుట?

కంచుకి.—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మనస్సు నిబ్బరము చేసికొని
వసిష్ఠభగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కాసల్య.—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడవలసి వచ్చె నని ఒక్కొక్క
డిగా సకలదుఃఖములును సంభవించుచున్నవి. మూలబంధనము పెల్లగిల్లుచున్న నా
హృదయమును నిలువరించుకొన సమర్థున గాక యున్నాను.

అరుంధతి.— ఇందు సందేహ మేమి?

తే. మానుషుల కన్తబంధులం బొయ్యగదురు

వనట లెంతయు సంతాన వాహు లయ్యు

నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడలేక

వేల వట్టులచే బోలె వెల్లివొడుచు.

౬

కాసల్య.—కోడలికి నా పట్టికి ఇట్లు సంభవించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజుకి
ముఖమును చూతును?

అరుంధతి.—

తే. ఇతఁడె మీమీటి సంబంధి యీడ్వయశుఁడు

జనకవంశ ప్రభావ సంస్థాపకుండు,

ఈయనఁకుయాజ్ఞవల్క్యు మునీంద్రు డొసంగె

బ్రాతి యైనట్టి బ్రహ్మ పారాయణంబు.

2

కాసల్య.—ఈయన మహారాజునకు హృదయానందుఁడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజుని. హా కట్టా, మహాత్మన పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయనచే సంభాషిత నైతిని. హా! వహా! అది యెల్లను లేదాయె.

జన.—[గమిపించి] భగవతీ, అరుంధతీ, వైదేహుఁడు సీరధ్వజుఁడు అభివాదన మొనర్చుచున్నాఁడు.

ఉ. నీవలనం బవిత్తునిగ నీవతి తన్నరయున్ మహామహాః

పావనులైన పూర్వ గురువర్యుల కెల్ల గురుండు దాన యై,

దేవి నుపం బలెక భగవతిక భవనత్రయ మంగళావహా

భూవిహితాత్మ మాళి నయి మ్రొక్కెద దేవి యరుంధతీ నినున్ . ౮

అరుం.—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించునుగాక, ఈ తపించుచున్న దేవుఁడు పరోజనుఁడు నిన్ను పవిత్రం జేయుఁగాత.

జన.—అయ్యో, గృష్టి, ప్రజాపాలుని తల్లికి ఈమెకు అనామయము గదా?

కంచు.—[స్వగతము] నిరవశేషముగాను అలినీష్ఠరముగాను మర్తము గాడ ధూఱబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజునీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగదు. రామభద్రుఁడును పాగజానపదులు 'ఎల్లడలను బీభత్సపుఁ గింపదంతిని పర్వించుచు అల్పబుద్ధులు అగ్ని శుద్ధిని నమ్మరెరిగదా' యను పేతువుచే దారుణకృత్యము గావించినాఁడు.

జన.—[రోషముతో] ఆ! అగ్ని యనఁగా నెవఁడు నాప్రనూతిని పరిశోధించుటకు? కట్టా! రామపరిభూతుల మయ్యును ఇట్లు పలుకుజనులచే మరల పరిభూతుల మగుచున్నాము.

అరుం.—[నిశ్చయించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షరములు, సీత యనుటయే చాలును. హా! పట్టి.

చ. తనయవొ శిష్యువో తనకు, దాని న టుండఁగనిమ్ము; నీదు పావనతరశుద్ధిపెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్పెఁ బో.

చినవయ సంట! యింతి వంట! సీతరొ, వంద్యవ యీ త్రిలోకికొ;
గొనము లె పూజకుం బద మగుకొ, గొఱగావు వయస్సు, లింగముకొ.

కాన.—అహో! వేదము లేదుచున్నది! [అని మూర్ఛిల్లును.

జన.—హా! ఇ డేమి?

అరుం.—రాజ్య, వేదేమి?

ఉ. భూరమణుం డతం, డలప్రమోదము, లాశిశు, లాదినంబులుకొ,
స్తారిత మయ్యెఁ గూర్చిసఖు సర్వము ని న్దన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పడి నీసఖ మున్నె మూర్ఛలో;
నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయకొ. ౧౦

జన.—అయ్యో అయ్యో, ఎల్లవగలను నేను క్రూరుడనైతిని; ఏలన నేను చిర
కాలమునకుం గనఁజేసిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్డవియ్య, మతఁడౌ బ్రియమిత్రుఁ, డతండె స్వాంతమా,
నాయన రూపి హర్షము, సమస్తమునుం బురుషార్థ మాతఁడే!
మై యగు, జీవ మాఁ, బ్రియతమం బెది యంతటికన్న నద్ది యా,
నేయది నాకు శ్రీలుఁడు మహింధ్రుఁడు పంక్తిరథుండు గాఁడహో!
అకటా! ఈమెయే యా కానల్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైన బతి కైన నుపాంశున దోసమయ్యె నే,
నిరువు రొకల్లోకల్లఁజయి నెగులు నెప్పుఁగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరసత నంతఁ గిన్నకుఁ బ్రసన్నతకు న్నటి కర్త నేన. హా!
స్మరణ మ డేల వచ్చినది! మాడ్చు దొడంగిన దర్శి డెందముకొ. ౧౧

అరుం.— హా కష్టము! ఈమెహృదయము చాలనేపు శ్వాసము నిల్చిపోయినం
దన కతి న మైయున్నది.

జన.—హా ప్రియశఙ్గీ! [అని కమండలూదకముతో తడుపును.

అ. తొలుత నెయ్యొకరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు

నేకతానముగను హితము సేయు.

పిదప హేతుహీన విద్వేష ఘోర మై

విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు.

కాస.—[చేతనం బొంది] హా పట్టి జానకీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ్ళ గొప్ప తొడవై శుద్ధమైన మందహాసాంకురములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెదుటఁ దోచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు పెదచల్లెడు సుందరాంగక ములతో మరల నాయెడి నలంకరింపవే. ఎప్పుడును మహారాజు చెప్పుచుండును ‘ఈమె రఘువంశ మహాత్మరులకు కోడలేగాని మనకన్ననో జనకరాజసంబంధముచేత కూతురే’ అని.

కంచ.—జేవి యన్నట్లే.

తే. ఏవురై నను బిడ్డలు భూవరునకు

వల్లభుఁడు మీసరముగ సుబాహురిపుఁడు.

అట్లే నల్వరు వధువులయందు నీత

యన్లుసుత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము.

౧౪

జన.—హా! ప్రియశుండా, దశరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదయంగముఁడ వై యుంటివే, నిన్నెట్లు మఱవ నేర్తును?

మ. వరు నాప్తవ్రజముకొ వధూపితలు సంభావించు; రాదొడ్డయా

దర మీవియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీవె న న్నొల్పుటక;

హరియించె న్నినుఁ గాల మట్టిని, హృతం బావియ్యపున్నీజ;మీ

నరకాభీలజగానఁ బాపతలినా నాజీవితం బిస్సీరో!

౧౫

కాస.—నాకూనా, జానకీ! ఏమి చెయుదును! గట్టి వజ్రలేపముచే నంటుకొని బందన గొన్నదియంబోలె నా పాడు జీవితము మందభాగ్యను నన్ను వీడకున్నది!

అరు.—ఊఁజిల్లుము రాజపుత్రీ! బాష్పములను గూడ నగుమ నడుమ ఆపు కొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా ఋశ్యశృంగాశ్రమములో మీ కులగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొసంగఁ గలదు.

కాస.—భగవతీ, ఆశ యుడిగిపోయినది.

అరు.—అటైన నది అసత్యమని తలంతువా రాజపుత్రీ. సుక్షుత్రి యా దాని నొండుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుర్విసురుల

వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు నేయ;

వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మీ వెలయుచుండు;

విప్లవము చెంద వెందును వీరినుడులు.

౧౬

[నేపథ్యమున కలకలధ్వని]

[అందఱు విందురు.

జన.—నేడు శిష్టసభ్యుల మని అడ్డులేక ఆడుకొనుచున్న వటువుల కోలాహల మిది.

కాస.—పరితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ ఎవరు వీడు రామభద్ర లక్ష్మీ పరిశోభితములై ఉదార మృగ లలితము లైన యవయవ ములచే మా కన్నులను చల్లజేయుచున్నాడు?

అరుం.—[అనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నిజేదిం చిన యాకర్షణమృతము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్షుంతులు కళలపులలో ఇతర డెవకో, అని.

జన.—

మ. సరసేందీవర నూత్నపత్ర మస్పృశ శ్యామాంగుడున్, గాక ప
క్షరమా శోభిముఖుండున్, బుణ్య రుచిరజ్యోత్స్నా వాసీకుడున్;
మరలన్ శైశవ మొందినాడు రఘువంశస్వామి నాపట్టి నా,
నెరపున్ దోచినమాత్ర మీ డెవడొ నానేత్రంబులందున్ సుధన్.

కంచు.—ఈ బాలుడు క్షత్రియ బ్రహ్మచారి యని తలంచెదను.

జన.—అది సరియే. ఏలన:—

మ. ఇరుమై గంకఃతత్ర! చుంబిత శీఘ్ర కైకేషుధిన్ మీ పులున్,
ఉరమున్ రుర్వజిశోత్తరీయము బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకమున్,
'పరిసందానిత మార్గ మేఖల మధోవస్త్రంబు మాంజిఘమున్,
కరమందు నిల్వలు రావికోల వలయాకల్పాక్షసూత్రంబునున్. ౧౮
భగవతి అరుంధతీ, ఈ బాలు డెవ్వరి సుతుఁ డని తలంచెదవు?

అరుం.—మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన.—ఆర్యా గృప్తీ, నాకు కడుం గతూహలముగా నున్నది. కావున పోయి చాల్చికి భగవానునే అడిగి రమ్మ ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—'వీ రెవరో వృద్ధులు నిన్నుఁ జూడఁగోరు చున్నారు' అని

కంచు.— నీ యాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమించును.

కాస.—అట్లు చెప్పిన వచ్చు ననియెదరా?

అరుం.—ఇట్టి నిర్దామనకు మంచి నడవడి తప్పునా?

కాస.—అహో! ఏమి! గృప్తీ వచనమును వినయముతో విని ఆ బాలుఁడు జూకి కుమారులను వదలి ఇటు మొగంబై వచ్చుచున్నాడు.

జన.—[చాల సేపు నిర్బంధించి] అహో! ఇ డేమా గాని!

చ. వినయ శిశుత్వ మౌగ్ధ్య పరివేశల మా మహిమాతిరేకమున్
గనుదురు వీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గానలే రొరుల్.

కనఁబడి వీఁ డమోహము నకంప్రమునే హరియించె నామదిన్,
ఘనబల మొప్పు నిన్ను నలికం బగు చుంబక ఖండమున్ బలెన్. ౧౯

లవుఁడు—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు
పూజ్యులకే అయినను ఎట్లు అభివాదనము నేయదును? [అలోచించి] ఇది మఱి
యవిరుద్ధమైన పద్ధతి యని పెద్దలవలన వినియున్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి]
ఇదె మీకు లవుని యాదలలో ప్రణామ పర్యాయము.

అరుంధతీ జనకులు.—కల్యాణుఁడా! ఆయుష్షంతుఁడవు కమ్ము.

కాస.—బిడ్డా, చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం.—రా రమ్మ పట్టి [అని లవుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, అపవా
రించి] ఆహా! ఒడిమాత్ర మేగాక చిరకాలమునకు నా మనోరథముకూడ సంపూర్ణమయి
నది.

కాస.—బాలక, ఇటువను కొంచెము రమ్మ [అని తొమ్మున నిడుకొని] అహో
అలంతిగ విరియుచున్న నల్లగలువవలె శ్యామలోజ్జ్వల మైన దేహబంధంబుచేతనే గాక
తామర యకరువులను గ్రసించి మధురకంఠ మైన రాజమరాశంపు నినాదమువోలె
దీర్ఘ దీర్ఘంబైన స్వరముచేత సంయతము ఈ నిసుఁగు రామభద్రునిం బోలుచున్నాఁడు.
వీని శరీర స్పర్శయు రామభద్రుని శరీర స్పర్శవలెనే నిండాఁగ విరిసిన పుండరీకపు లో
వైపువలె మృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంద్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సభా
ష్టాకాతముగా] రాజర్షి, కంటివా? నిపుణముగాఁ బరికించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చ
యముగా కోడలి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది.

జన.—కంటిని సఖీ. కంటిని.

కాస.—అహో నా హృదయము వెఱ్ఱి యెత్తినదానివలె ఏమేమో తలంచుచు
మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన.—

ఉ. బాలయు నల్లుఁడున్ సకలభావములం బ్రతిబింబ మై రనన్.

బాలుని రూపకాంతులు విభాసిలు, బుట్టువినీతి యల్లదే,

క్రాలును బల్కునట్లై, యనఘం బనుభావము వారిదే యహా!

యేలొకా హా! విధి! పరువు లెత్తెడి నాపలబుద్ధి పైఁ బయిన్. ౨౦

కౌస.—బాలకా, నీవ తల్లి యున్నదా? మీ వామనను స్మరింతువా?
లవు.—లేదు.

కౌస.—అటయిన నీ వెవ్వరివాడవు?
లవు.—నేను వాల్మీకి భగవంతునివాడను.

కౌస.—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చక్కగా చెప్పుము.
లవు.—నాకు ఇంతయే యెఱుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో! నైనికులారా, కుమారుడు చంద్రకేతువు ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు—
'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁగూడదు,' అని.

అరుంధతీ జనకులు.—మేధ్యాశ్వ రక్షా ప్రసక్తిచే బాలుడు చంద్రకేతువు
ఇప్పుడు వచ్చి చూడ నయినాడు. ఆహా! పుణ్యదినము!

కౌస.—వత్స లక్ష్మణుని పుత్రుడను ఆజ్ఞాపించుచున్నాడని అమృతబిందు
సుందరములు అక్షరములు వినఁబడుచున్నవి.

లవు.—ఆయ్యా, ఎవ రితఁడు, చంద్రకేతుడు?

జన.—దశరథ పుత్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుఁగుదువా?

లవు.—ఎఱుఁగ కేమి? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన.—అటయిన నిది యెఱుఁగమి యెట్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుడు ఇతఁడు
చంద్రకేతుడు.

లవు.—అటయిన నితఁడు ఊర్తి శ కొడుకు మిథిలాపతికి రాజ్యము కి దాహిత్తుడు.

అరుం.—[నవ్వి] కుమారుడు కథాప్రావీణ్యమును వెలిబుచ్చినాడు.

జన.—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుడ వని, మఱి యడిగదము చెప్పుము; ఆ
దశరథ పుత్రులకు ఏయే పేరుల యపత్యములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు.—ఈ కథాంశము మేము గాని ఒరులుగాని విన్నది గాదు.

జన.—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు.—రచించినాడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే వేఱు సందర్భమున
ఏదో యొక భాగమును రసోత్కటమును అభినయార్థముగా రచించినాడు. దానిని
భగవంతుడు వాల్మీకి తనచేతితో స్వయముగా లిఖించి నృత్య గీత వాద్య ప్రయోగ
సూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాడు.

జన.—ఎందులకు?

లవు.—ఆ భగవంతుడు దానిని అచ్చరలచేత అడించునుగాక యని.

జన.—ఇదంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

లవు.—సుగ్రహీత నామధేయునికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు ఆస్థ కడు దొడ్డది. కావుననే ఏ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపి నాడో, వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్పాణిని నా భ్రాతను పంపినాడు.

కాస.—నీకు భ్రాతకూడఁ ఉన్నాడా?

లవు.—ఉన్నాడు, ఆర్యుడు కుసుఁ డని పేరు.

కాస.—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పిన ట్లయినది.

లవు.—అవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దవాడు.

జన.—ఏమి ఆయుష్షంతులు కవలా?

లవు.—అవును.

జన.—వత్సా, చెప్పము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—వట్టి పౌరాపవాదమునకు జడిసి రాజు వెడలనడిచినదానిని దేవయజన సంఘాతను సీతాదేవిని ఆనన్న ప్రసవవేదననే ఒంటిదానినిగా అడవిలో వదలి లక్ష్మణుడు మరలిపోయెను.—అన్నంతదనుక.

కాస.—హా! పట్టి ముగ్ధా చంద్రముఖీ! ఇప్పుడు ఏకాకినిజైన నీడు మైపుష్పమునకు ఎట్టి దైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా బిడ్డా!

మ. నవ ఘో రాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటఁ గానుపుంబ్రొద్దు సంభవమై, నోవులు తల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘంబులుక బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీత వై నిజము నాపట్టి 'ననుం గావు కావవె నా నాయన!' యంచు న న్దలఁచుచుక బల్తాలు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, వీ రెవరు?

అరుం.—ఈమె కాసల్య, ఈయన జనకుడు.

[లవుడు బహుమాన భేదకాతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముడు తొందరపడుట!

కా. ఈ విశసాళని ప్రహతి నెంతయు నారయ, నాక్రుధాగ్నికిఁ సావి యిదే భగాలు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగాఁ;

కాస.—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. సముదాయంపుము కపితుని గాజర్ని ని.

అరసం.—

తే. మానవులు కదే యపమానితులకుఁ

బ్రాజ్ఞ సమృత మగునట్టి పాచితంబు;

రాజ, నీ పట్టి కాడె శ్రీరాముఁ డనఁగ?

పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు ?

౨౨

జన.—

కా వవి రాముపై, నతఁడు గాడె మదాత్మజభాండ? మాదటన్

బ్రోవక తప్పునే ద్విజని పోత జర ద్విక లాబలా తతిన్ ?

౨౩

వటువులు.—[సంక్షమంబునం బ్రవేశించి] కమార కమార ! గుఱ్ఱము
గుఱ్ఱ మని ఒక భూత విశేషము జనపదములలో నుండు నని విందుముగదా, అది
యిప్పుడు మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది !

లవు.—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమందే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ
బలితము. మఱి చెప్పఁడు దాని స్వరూపమును.

వటు.—వినుము.

మ. వెనుక న్దోకను దాల్చు విప్పగ, సదా వే దాని నాడించెడిన్,
మొనయున్ దీర్ఘముగాఁగఁ గంతము, ఖురంబు ట్టానికి న్నాల్గె సూ,
తిను లేబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించున్ శక్త్యింపిండుముల్
చను దూర వృద్ధి, యేల వర్ణన? కనన్ జన్దెమ్ము, రా, రా, వెసన్. ౨౪

[అని దఱిసి అజినమునం జేతులనుం బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు.—[సకాతు కోపరోధ వినయముగా] పెద్దలారా, చూడుఁడు చూడుఁడు
వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు.

[త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనకులు.—ముద్దులారా కుతూహలమును జెఱవేర్చుకొనును గాక.

కాస.—భగవతీ, వీనిం గనుచుండనేని బ్రదుక నని తోచుచున్నది. కావున
ఒండెడకేగి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం.—వాఁడు కుతూహలంబున అప్పుడే దూర మేగినాఁడు, నీ కెట్లు
కనఁబడును ?

కంచుకి—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్మీకివారు సెలవిచ్చినారు:—“దీనిని
నిగు సమయములో ఎఱింగెదరు.” అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాగలదు. భగవతీ అరుంధతీ; సఖి కౌసల్యా ఆర్యుడాగ్నిష్ఠీ, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాచేతసుని దర్శితము.

[వృద్ధవర్గము నిష్క్రమించును.]

వటు.—కుమారా, ఆ వింతను జూడు.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది ఆశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

వటు.—అ దెట్లు తెలియును?

లవు.—ఓరి మూర్ఖులారా, చదివెలిచే మఱి ఆకాండములూ, ఏమి చూడరా? ప్రత్యేకము నూఱుగురు కవచధరులు దండాయుధులు తూణవంతులును రక్షకులు; అట్టివారిలో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనబడలేదా! నా మాట నమ్మలేరేని పోయి అడుగుడు.

వటు.—ఓహోయి, ఎందులకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరివారముగలదై సంచరించు చున్నది?

లవు.—[ఆసతో, ఆత్మగతము] అహో! ఆశ్వమేధ మనునది విశ్వవిజయులైన తుత్రియులకు స్వమహిమ ప్రఖ్యాపకము ఇతర తుత్రియులెల్ల నవమానించునది. ఉత్కర్షణము పరీక్షించు గొప్ప యొరగలు.

[సేవధ్యమున]

తే. ఆశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,

సప్త లోకైక వీరుఁ డై త్కౌతలంబు

నదశముఖకులముగఁ జేసినట్టి తేని

వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు.

౨౫

లవు.—[వ్యథతోనం బోలె] అహో! రగించుచున్నవి యక్షరములు!

వటు.—ఏమన్నాడు? ప్రాజ్ఞుడు గదా కుమారుడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికెదరే! పృథివిలో తుత్రియులు లేరనుకొన్నారా యేమి?

[సేవధ్యమున]

ఓరి! మహారాజునెదుర తుత్రియు లెవరురా?

లవు.—చీ జాల్సలారా?

తే. ఉండురే నట్టివారు తా ముండు గాక;

వింతగా నొం డి దేటి కీ వెఱుబొమ్మ?

వల పలుమాట? లిదె చూడు, డిక్షణాన

మీ పతాకము నేను బలిని వారెత్తు.

ఓరోఁ వటువులారా, చెడలతోఁ గొట్టి మరలెంపుడూ ఈ గుఱ్ఱమును, ఇది రోహిత మృగముల నడమ దెలిపించుచు నెరించునుగాక.

పురుషుడు.—[నక్రధవర్షుడై ప్రవేశించు] ఓ ఏమిట యీ చుంబులెనము? ఏమి పలికితివి? ఉగ్రులు నిష్క్రమింపబడి లెక్కకు మించినవారు ఆయుధయులు, శిశువు పల్కినను గర్వితవాక్కులు నహంపరు. శత్రువైమర్షియుడూ రాజపుత్రుడూ చంద్రకేతువు ప్రశాంతమయిన తూర్పు కాననమును కనం గుతూహలిత హృదయుఁడై పోయియున్న వాడు మరలి రాకముంజే, ఈ చెట్లగురుదానిని త్వరితముగా పాజీపొండి.

వటు.—కుమారుడా, ఈ గుఱ్ఱము జోలి వన కేల? నిన్ను ఆయుధయు శ్రేణులీ శస్త్రములు జళిపించుచు దెడలించుచున్నారు. ఇనటికీ ఆశ్రమపదము దూరముగా నున్నది; కావున రమ్మ లేడి గంతులతో పాజీపొవుదము.

లవు.—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను జళిపింతురా! [విల్లెక్క వెట్టుచు]

తే. బ్యాసన యుత్కటార్తిగంధలను జాట్టఁ

బ్రోద్దిర ధను ఘుర్గుర స్ఫూర్జనంబు

అశన సక్త కఖ తక్రతాం తాస్య యంత్ర

జృంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు.

౨౭

[యశోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కౌసల్యాజనకయోగ మను

చ తు ర్థాంక ము సమాప్త మ్.

పంచమాంకము

[నేపథ్యమున]

ఓహో! పైనికులారా, దొరకినది దొరకినది ప్రాపు మనకు ! ఇదిగో !

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న వల్ల

దశ్యమునఁ దేర నుత్థాత హాననములకుఁ

కోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘ్రూర్ణితముగ,

బాసటగఁ జంద్రకేతువు వచ్చె మనకు.

౧

[అంతట సుమంత్రుడు తోలుచున్న రథమున చాపహస్తుడు పాశ్చర్యహర్ష సంభ్రముడు చంద్రకేతుడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు.—అయ్యడా, సుమంత్రుడా, చూడుచూడు,

తే. అలఁతి కిన్కకుఁ గెంపార నాస్యలక్ష్మి,
 వితత గుణ గుంజ దార్తి యౌ వింటిచేతఁ
 గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశిఖుండు వీఁడు
 వీర పోతుండు చములపై విశిఖహిమము.

౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు నైన్యోదరమున
 ననధిగత రఘువంశ నవాంకుర మనఁ,
 గృత్త కరికటగ్రంథి తాంకృతి సమిద్ధ
 విశిఖ నియుతుండు, నాకు బ ల్వేడ్క నేయు.

౩

సుమంత్రుఁడు.—అయ్యుష్మంతుఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
 నీకె యెనరూపువాని నీ నిసుఁగుఁ గాంచి,
 కుశికనందన మఖ రిపు విశసనమున,
 ధనువు నెత్తిన రఘునందనుని స్మరింతు.

౪

చంద్ర.—ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి పెక్కుండు పనివడుటం గన నామదిలో
 లజ్జ పాడమచున్నది.

తే. వీని శిశునొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
 కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
 స్వర్ణ ఘంటికా రుణారుణ త్వందనములు
 దాన దుర్దిన గజవారిదములుఁ బొదివె.

౫

సుమం.—వత్సా, వీ రందఱు మొత్తముగాఁ బయికిన్నను ఇతని నేమి నేయఁ
 గలరు? ఒక రొకరుగా నైనచోఁ జెప్పవలయునా?

చంద్ర.—ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన
 యాక్రిత జనమును మెండుగా పరిమార్చు దొడంగినాఁడు! అదె చూడు:—

మ. గిరికుంజేభము లా త్తకర్ణరుజతక గిపెట్టి ఘూర్ణిల్లగా,
 గురుభేరిధ్వని పుష్పముగ్ గుణ మహాఘోషంబుఁ బరివించుచు,
 స్ఫుర దుగ్రోత్ఫుల రుండముండములచే శూరుండు చేనెగ గదె
 పరితృప్త్య ల్లయకాల వక్త్రవిఘన వ్యాకీర్ణ లక భూములక.

౬

సుమం.—[స్వగతము] ఇట్టి పీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వయుద్ధమున కంగీకరింతును? [అలోచించి] అట్లన్న నెట్లు? ఇట్లొక గృహ వృద్ధులము గదా మేము, దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగతి యేమి?

చంద్ర.—[విస్తయ లజ్జా గంభ్రమములతో] ఇసీ ఇసీ, నా సైన్యములు అన్ని కడలను విడిగి పాటుచున్నవి.

సుమం.—[రథవేగము వశినయించి] ఆయుష్షుంతుడా, ఆ పీరుడు మాట వినికెపాటి చేరువకు వచ్చినాడు.

చంద్ర.—[విస్తృతి వశినయించి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతనిపేరే మని చెప్పినారు?

సుమం.—అవు డని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోషహభుజ, యేల యిట్లు
సై నికులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగొ నన్నే దటియము;
తేజము లయించు గావుతఁ దేజమందు.

౭

సుమం.—శుమారా, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగె
బరిని ద్రచ్చుటమాని యీ బిరుదు నిసుఁగు,
ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృష్ట సింహశాబంబు వోలె.

౮

[అంతట వడిగా నుద్రతముగా నడచుచు అవుడు ప్రవేశించును.]

అవుడు.—బలీ రాజకుమారా, బలీ, గత్యముగా విత్వోకుడవే సుమా నీవు. ఇదే నేనును వచ్చినవాడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

అవు.—[ఆవేగముతో మరలి] ఇసీ! విడిగి పాటియు మరలివచ్చి కలనిం జొచ్చి చుట్టును ముట్టడించి నేనాపతులు నన్ను ఏయచున్నార! చీ జాల్తులారా!

ఉ. అంతటఁ బేర్పు నీరణరసాకుల సంకుల సైన్యమోష ము
త్యంతకరాళ మత్పరిఘయం దవతఁ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్భలేరిత మహాన్యవ వార్లహారీ ప్రపూరము
ద్యాంత కుభృద్ధతిక్షుభిత బాడబవహ్ని శిఖాతటిక బలె. ౯
[అని పరిక్రమించును,

చంద్ర.—ఓహోయి కమారుడా,

తే. ప్రియుడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు
దానఁ జెలి వాడు, నాది యంతయును నీద,
అని యొన లేమి నిజ పరిజనము మీఁద?

దోర్బలకషంబు చంద్రకేతుండు రమ్ము.

౧౦

లవు.—[హస్త సంభ్రమములతో మరలి] మహాసుభావుఁడీ సవితృవంశ కమా
రుడు! అహో ప్రసన్న కర్మశ్రమితని వీరవచన ప్రయోగము! కావున, వీరలతో
నేమి? ఇతనినే గౌరవించెద.

[మరల నేపథ్యమున కలకలము.]

లవు.—[క్రోధనిర్వేదములతో] ఇనీ! ఈ పాపులు వీర సంవాదమునకు విఘ్న
మాచరించుచు నన్ను ఖింకరించుచున్నారు! [అని వారింగూర్చి నడుచును.

చంద్ర.—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడుము:—

తే. మ్రొల నను సకుతుక దర్పమున గుటి యిడి,
పిటుఁద బలము లటుమ, వీఁడు వింటి నెత్తి,
తొల్పు ద్వేధా సముత్థ వాత్యా ప్రణున్న
మాఘవత చాపధర మేఘ మంజిమమును.

౧౧

సుమం.—కమారుఁడే యీతనిం జూడనై నను నేర్చుచు, నేను కేవలము విస్త
యముచేత పరవశుఁడనై యున్నాను.

చంద్ర.—ఓహో రాజులారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు

పత్తి, గవచులు మేధ్యచర్తోత్తరీయు,
ముదురువారలు లేమేని ముద్దునిసుఁగుఁ,
బైకొనెద రిది వన్నెయే మీకు మాకు?

౧౨

లవు.—[మహోన్యథతో] ఏమి యినీ ఇతఁడు నన్ను కనికరించెడిని! [అలోచించి]
కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై జృంభకాస్త్రముచే నిపుడు నై న్యములను ప్రక్షాళన
టొందించెద.

[అని ధ్వజము నభిసంక్రమించును.

సుమం.—ఏమి యిది ! ఉన్నట్టే ఉండి కేనాకలకలము అణగిపోయినది !
వత్సా, కుమారుడు జృంభకాస్త్రము నశ్శేషంబునఁబడి దని తలంచెదను,
చంద్రుఁడెందులకు సందేహ మేమి ?

తే. తమములయు మించులయు బెడిదంపుఁ బెసపు

కనెడు కంటిని గ్రస్తము క్తముగ నొంచు,

చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కి;

జృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము.

౧౩

సుమం.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము!

శా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతమస గుంభ శ్యామముల్ వ్యుత్తప
ద్రీతి జ్వాల కరాళ కద్రువులు పర్వెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్
భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్నూలించి వైరవ్యసం
ఖ్యాతీతాభతటి త్కడారగుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీనికి జృంభకాస్త్రములు ఎల్లు వచ్చియుండును ?

చంద్ర.—వాల్మీకి మహామునివలననుండి యని తలంచెదను.

సుమం.—వత్సా, ఈయనకు అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, జృంభకముల
యందు బాత్తిగా లేదు, ఎట్లనఁ—

తే. ఇవి యవత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషికిఁ జూపె;

అతని నుండియె గాధేయు నధిగమించె.

సంత నాతని సంప్రదాయంబు నలన

రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె.

౧౪

చంద్ర.—ఇతరులు గూడ మేటిమొత్తములుగా పెరుగుచుండు సత్త్వప్రకాశ
ములచే విరాజిల్లువారు, మంత్రద్రష్టలు స్వయముగా కందును.

సుమం.—వత్సా, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుండు వచ్చినాడు!

కుమా.—[ఒం దొరులం గూర్చి] అహో ప్రియదర్శనుఁడు కుమారుండు !

[స్నేహసరాగములతో కాంచి]

ఉ. ఆతత సద్గుణోచ్చయమొ హరి మిథోవచన ప్రభావమో,
భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూత మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,
ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాపిన చేరువ బంధుభావమో;
యీతనిఁ గాంచినంత రచియించె దదేకమయంబు నామృదిక్. ౧౫

సుమం.—ప్రాయకముగా ఇది జీవిధర్మము, ఏ దన—ఒక్కొక్కనియందు రసమయం బగు ప్రీతిజనించుట. దీనినే శాకికులు తారామైత్ర మనియు చతురారాగమనియు వ్యవహరింతురు. దానిని త్రోసి వైవరాని ప్రమాణముగా పెద్దలు వక్కాణింతురు.

తే. హేతుశూన్యం బయిన పక్షపాతమునకుఁ

గలుగ దెట్టకునే భంగకారణంబు

స్నేహమయతంతు పయ్యది చెదరనీక

లోని మర్థాళిఁ గట్టు సమానపటిమ.

౧౭

కమారులు.—[ఒండొరులం గూర్చి]

తే. మెఱుఁగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు

నీ వపువు నంపగములతో నెట్లు నొంతు?

ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభజేచ్చుచేతఁ

బులక నిబిరీస మయ్యె నామూర్తి యెల్ల.

౧౮

ఉ. కైదువు నెత్త కేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రము ముట్టఁగా నగుకా?

గైదువె యాత్మ గోచరముకాని ప్రవీరునిమీఁద నేటి కౌ?

కైదువు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీఁడె యే మనుకా?

హా! దవు నేయు వీరసమయంపురసోద్ధతి స్నేహమార్గ ముకా. ౧౯

సుమం.—[లవునిఁ గాంచి, సభాష్టము ఆత్మగతము] హృదయమా! ఏమివేఱు

తెఱఁగున వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజంబొ,

దైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,

తీవఁ గమిచి మున్ను తెమలించి వైచినఁ

బూవుమొగ్గ యెట్లు పొడముఁ బిడప.

౨౦

చంద్ర.—ఆర్యా సుమంత్రుడా, తేరు దిగియెదను.

సుమం.—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర.—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁడగును, అదియొంకాక

ఆర్యా, శత్రుధర్మంబును పరిపాలితం బగును.—“రథస్థులు పాదచారునితో పోరరు”

అని గదా శాస్త్రజ్ఞులు పలుకుదురు.

సుమం.—[ఆత్మగతము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
హదన నన్నుబోటి యడ్డువెట్టు?
అట్లు నేయ కొండె ననుమతించెడు నెట్లు
సాహసై కరసవశంపుఁ గ్రియకు?

౨౦

చంద్ర.—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి నకుని ధర్మసంశయ
ములయందు ఆర్యునే అడుగునై, అట్లుండ ఏల ఆర్యా ఆలోచించెదవ్వు?

సుమం.—ఆయుష్షంతుండా, ధర్మ సమైతముగానె నీవు చమకట్టితివి.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,

బిది సూర్య సనాతనంపు టిడిత ధర్మం,

బిది పౌరుష చారిత్రపుఁ

బదవి సుమూ యనయము రఘుపంచాస్యులకుకా.

౨౧

చంద్ర.—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క./ఇతిహాసంబు పురాణము

శ్రుతి స్మృతి ప్రోక్షధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో ననయము మీకే

స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడకా.

౨౩

సుమం.—[నేహముతోఁ గవుంగిలించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నినుఁగె తా మన్నిగొనియె,

నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేటి కతని

పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు;

బాపు దశరథకుల మొందె బో ప్రతిష్ఠ !

౨౪

చంద్ర.—[కష్టముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయకుండ

మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్నాట యేట?

నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు

మాన కితరులు మువ్వరు మాజనకులు.

౨౫

సుమం.—చంద్ర కేతుని యీ వచనములు హృదయ మర్చములను విదారించు
చున్నవి !

లవు.—అహో ! రసము మిశ్రీభూతముగా నున్నది !

మ. నెలను విభావితాన మహానీయుఁ గుముద్వతి యెట్లా యట్లా యీ
చెలుపుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడిక;
కలిత ఝణక్రియా క్వచిత్ కార్తుక మీభుజ మన్ననో సము
జ్వలిత కరాలి తోల్బణరసం బనయం బనికే ప్రియంపడుక. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుచు] ఆర్య, సావిత్రుడను చంద్రకేతుడను అఖివాదనము
చేయుచున్నాను.

సుమం.—

తే. అజిత మూర్జస్వి పుణ్యంబు నైన తేజ
నీకునుం దొల్లిటి కకుత్స్థునికిని బోలె
కొఱవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్చుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

మఱియు:—

సీ. త్రయ్యత్త దేవుండు త్వద్గోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు నై త మా
శీర్వదించుత నిక వసిష్ఠమకాని,
వార్ధకశ్రవసములు వై నతేయంబులు
సామీరణములు వై శ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నొ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,

తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింజినిఁ బుట్టి రక్షింపరిబృథు

మానస మగల్గు తంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు.—కుమారా, నీవు రథమం దుండిననే మిక్కిలి శోభించెదవు. వలదు,

అశ్యాదరము వలదు.

చంద్ర.—అటయిన మహాభాగుడు! కేటాగిండు! రథము నలంకరించుగావుత.

లవు.—ఆర్యా, తే గెక్కింపుము రాజపుత్రుని.

సుమం.—నీవును చంద్ర కేతుని వచనము నంగీకరింపుము.

లవు.—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలో పెరిగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం.—వత్సా, దర్శన సౌజన్యములకు తోచట్లు ఆనందించుటకు ఎఱుగుదు వోయి. ఇట్టి నిన్ను విష్ణుకుడు రాజు రామధన్యుడు చూచినచో క్షేమామచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు.—ఆర్యా, ఆ రాజు వొడ్డవాఁ డని కనిక. [నలజ్జముగాను బోలె]

ఉ. ఏమును నీక్రియన్ గ్రతుల కె గ్గొనరించెడుపాటి గాము సూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నవూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడైననున్,
ఆమెయి సర్వబాహుజ భుజౌజము ధిక్కుతినేయు నశ్వ ర
తొ మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునన్. ౨౯

చంద్ర.—[నన్వితము] ఏమి నీకు నాయన ప్రతాపోత్కర్ష మందును ఆనవానమా!

లవు.—ఆనవాన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుండని విందుము. ఆయన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మనుష్యులు రాక్షసవాక్కును పలుకుచున్నారేమి?

అ. ఋషులు వెట్టినడువు దృప్తుని నుడువును

జాతినారు రాక్షసం బటంచు;

ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి సూ,

ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి.

30

ఇట్లుని గదా దానిని నిందితురు. ఇతరము నిట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కలను బిండు, దురితమున్ గూలఁడిమ్ము,

నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్పు;

దాని మంగళములమాత సూన్యతొక్తి

ధీరులు వచింపుదురు కామధేను వంచు.

31

సుమం.—పావన స్వభావుఁ డీకుమారుఁడు వాల్మీకి కిష్యుఁడు. ఋషి యొసంగిన సంస్కారముచేత కరము సమృత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు.—చంద్రకేతుడా, నీ వంటివే “నాయన ప్రతాపాత్మకమందు సయితము నీకు అసహనమా” అని, దానింగూర్చి యడిగెదను:—నియత విషయములా ఏమి క్షుత్ర ధర్మములు?

సుమం.—బిడ్డగని దేవుని ఎఱుంగవు. కావున, అతిప్రసంగము మానుము.

తే. ఎక్కటివై నై నికులను

జక్కాడితి బిరుదు మెఱసి, సత్యమ; కానీ.

యక్కజుని జామదగ్నన్యని

నుక్కు మడచినతని నీకు నొప్పునె యాడక.

3.9

లవు.—[సహసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్నన్యని దమించినాఁడని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే!

తే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల కుండు,

బాహు వీర్యంబూ యది యుండు బాహుజులకు,

జామదగ్నన్యండు పాటుండు శస్త్ర మంటె,

నతని నణచిన యారాజు నుతికి దగునె?

33

చంద్ర.—[వ్యభిచారము] ఆర్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట పై మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవఁడో యిప్పుడె మహిక్ వెలనెక్ బురుషుండు క్రొత్తగా!

నీతఁడు వీరుగా గొన్నడతే భగవానుని జామదగ్నన్యనిక్!

ఆతత సత్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి

శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ డయ్యరే! 34

లవు.—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెఱుంగఁడు. చెప్పినం

గొంచెము చెప్పవలసినదియుం గలదు. అది యేని ఎందులకులే!

ఉ. ఉందురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పుదు వారిచరిత్రయుండ నీ;

సుందుని నాతి గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల మ్మహామహాల;

ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁ డకుతోభయముల్ నెలంగవే?

యంద్రజు నేయునేరువును నెల్లజనంబులు మెచ్చుకొన్నదే! 35

చంద్ర.—తాతమాష భిన్నమర్యాదా! అతిగా ప్రేలుచున్నావు!

లవు.—అహో, నా మీఁదనే బాపము ముడించినాఁడే!

సుమం.—వీరి కోపము రేగినది, కావుననే.

మ. తలకట్టు గుదియించుఁ గ్రోధజని తోత్కంఠంబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల స్వయముగాఁ బొందె బయ్యరక్తిమఁ,
పొలుచు వక్త్ర మకాండతాండవ కన ద్భూయుగ్ధ భంగంబుచే
నెల నుత్ఫుల్లకళంకము నలము నున్నిద్రాళిని బోలుచున్. ౩౬

కుమారులు.—మఱి యిటునుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు నడుతము.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమార విక్రమ మనెడి

పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము

[అంతట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిగ్గునము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరుడు.—ఏమి యీ యాశ్చర్యము! ఈ సూర్యచంశ కుమారుల డబ్బాటు
పోరితములో ట్ట్రలక్ష్మి ప్రజ్వలిత మగుడు తడియ విక్రాంత చర్యలు దేవాసుధులను
గూడ అబ్బురంబొందించి తబ్బిబ్బు గొల్పుచున్నవి. అది యెట్లన్న—సేయనీ, చూడు
చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ ఝణఝణ త్కంకణమున
గురుగుణాటనీ కృత కరాళ రణితమున
వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని
భువన భీషణ మేచు నద్భుతము మీఱ. ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై
శరధర గంభీర గర్జచాడ్పువ నులియన్
సుర దుందుభు లివె కడుకొనె

దురదుర నభమందు దుందు దుందు మ్మనుచున్. ౨

కావున నిపుడు ఎడతెంపు లేక వీరిపై నిండాఁగ విరిసిన యందంపుఁ బసిండి నెత్త
ముల దట్టంపుఁ దంపరలతోడను, కల్ప వృక్షముల మణి క్రొమ్మెగ్గ మొత్తముల తేనె
బొట్టులతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి.—అటయితే ఏమి యిది ఆకస్తి కంగా వేలిన మెఱుపు తీగలపిండు
మూలంగా క్షణంలో ఆకాశమంతా పసుపు పొజినట్లునందది!

విద్యాధరుడు.—ఇ నేమి యిప్పుడు!—

క. సురశిల్పి నిజదుహితకై

తరువడినిడ సుడియు చెరియు తరణిమహాసోస్?

స్తరహరుని ఫాలదేశముఁ

బొరసిన చిచ్చులుకుకంటి పుటభేదంబో?

3

[అటోచించి] ఆ తెలిసినది. బాలుడు చంద్రకేతువు ఆగ్నేయాస్త్రమును ప్రయోగించినాడు. ఇది దాని నిష్పక్షపక్షులు పర్వపెల్లిదము. అట్లే ఇపుడు:—

తే. కిమరి డా బల్లులును గర్భరములు గాఁగ

నోహటిల్లి పటచె వెన ద్యోరథాళి.

కేతన పటాంచలములందుఁ గీల లొందె

మన్మథ ఘనమన్మథరణ విభ్రమమును తీణము.

౪

అహా! లేవనే లేచినాఁడే గండుమీలు పిడుగుఁ దునియలవలె బెట్టిదంబులగు మిడంగులు విరివితో, నిడుద మొత్తములుగా నెగఁ బ్రాకి నాకుచున్న జ్వాలల సంభారములతో భయంకరుడై యగ్ని భగవంతుడు! ఇతని వేడి ఇక్కడికిని దుస్సహ ముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యొడలితోఁ గప్పి దవ్వగాఁ బోయెను.

[అట్లు చేయును.

విద్యాధరి.—బాపురే! విమలంపు ముత్తైసరంపు నున్నని నిండుతాకుడువంటి నాథుని నెమ్మేని తాకుడుచేత సంతోషన కళ్లు మాతపడి నా నేడి ఆఱిపోయినట్లుంది.

విద్యాధరుడు.—ప్రాణేశ్వరీ, ఇట నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెవరికి,

నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారలకుఁ;

అది తా నేమియుఁ జేయక,

విదుల్పు దుఃఖముల సౌఖ్య వితతులచేతక.

౫

విద్యాధరి.—ఏమి యిది! ఎడంలేక దువాళిస్తూ సుడులుపడుతూవున్న మెలుపు తీగలనేటి సొంపుల యలంకారంతో, పొగొక్కొక్క నెమళ్ల మెడలలాగ క్యామల మైన నీటి మబ్బులు ఆకాశమంతా ఆవరించినవి?

విద్యాధరుడు.—సఖి, లవ కుమారుడు ప్రయోగించిన వారుణాస్త్రంపుఁ బ్రభావమునుమా యిది! ఏమీ! తెఱపి లేక కురిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక ముడిగా పడుటచేత ఆగ్నేయాస్త్రము ఆఱిపోయినది!

విద్యాధరి.—ఇది నాకు ప్రియము.

విద్యాధరుడు.—హా! ఏదైనను మిక్కిట మగునేని చెఱువే. ఎట్లక—ప్రాణి లోకమెల్ల పెనుగాలి పెట్టెడి తోభచేత లోతుగా నులుముచున్న మేఘములచేత దట్ట మయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కప్పుడిగా విశ్వము నెల్ల మ్రొగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని కంఠ కుహరములో ఉరలు చున్నదియుం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్ర నిరుద్ధ నశద్వారం దయిన నారాయణుని యుదరంబునం జొచ్చినదియుం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బో! వత్సా చంద్రకేతూ, బో! సమయమునకు వాయవ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

అ. పలు వివర్తములును బరమాత్మ లోపలఁ

దెలివిచే లయించు తెఱఁగు దోష,

ఎక్కడనో లయించె లెక్కకు నెక్కుడౌ

కార్తాగుల్లు వినరుగాడ్పుచేత.

౬

విద్యాధరి.—నాథా, ఎవ రీయన, వడిగా నెత్తిన చేస్తో వస్త్రాంచలమును అడిస్తూ దూరాన్నుంచే తియ్యని మాటలతోటి యంధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ ఈ కుమాళ్ల నడమ విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుడు.— చూచి, ఈయన శ్రీరామభద్రుడు శంఖాకవధము గావించి మరలినాడు.

తే. ఆ మహాపురుషుని శబ్ద మాలకించి

దాని మన్నించి లవుడు యుద్ధంబు మానె,

జంద్రకేతుండు ప్రణమిలై సంభ్రమమున;

శుభము రా జొందుఁ గావుత సుతులఁ గూడి.

౭

కాన మన మిటునుండి వెడలి పోవుదము.

(విష్కంభ)మింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము.

షష్ఠాంకము.

[అంతట రాముడు, లవుడు, ప్రణతుడు చంద్రకేతువును ప్రవేశింతురు.]

రాముడు.—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రమనుడ,
కడువడిగ రమ్ము నను బిగ్గఁ గొంగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత

నాటుఁగాత నా చిత్త దాహంబు గూడ.

౧

[లేపి, ప్రేమతో కవుంగిలించి] దివ్యాస్త్రధారిదేహమువానికి నీకు కుశలమా?

చంద్ర.—అత్యద్భుతక్రియుండఁను ప్రియదర్శనుండు నగు లవుని స్నేహ భాగ్యము దొరకినందున కుశలము. కావున విన్నవించుకొనెదను—నాయనగారు ఈ వీర ప్రకాండుని నన్నుఁగానేగాని, అంతకన్న ప్రేమతోడికంటితోఁగాని చూడవలయును—అని.

రాము.—[లవుని నిరూపించి], సంతోషము. నీ చెలికాండు ఈ బాలుండు అతి గంభీరాకారుడఁగా నున్నాడు.

ఉ. ప్రోవఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్త్రవేదమో?

కావఁగ బ్రహ్మశాసమును గాయము దాల్చిన ట్రాత్ర ధర్మమో?

ప్రోవా సమస్త శక్తులకు? మొత్తమొ సద్గుణ రత్నపాళికో?

శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యతఁ జరించు జగత్సృష్టితైకరాశియో?

౨

లవు.—అహో! పుణ్య ప్రభావ దర్శనుఁడైన యీ మహాపురుషుడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్వితయమునకు

వింగడం బైనయట్టిది వేశ్య మొకటి.

ప్రగ్రహర మైన యట్టి ధర్మం బొసంగు

సంప్రసాదంబు విగ్రహ సంచరంబు !

3

అశ్చర్యము.—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమవర్షక మా రస మబ్బె, బ్రబ్ధి పాం

గారెడు గర్వ మస్తమిత మయ్యె, వినమ్రత నన్ను గుంచెడి,

దారున నీయనం గన నదఃప్రవణుండన యైతి నద్దిరా !

యారయఁ దీర్థము ల్బలె మహర్ష విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. ౪

రాము.—ఏమి యిది! ఒక్కవృద్ధినే గుఱివించుచున్నాడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాడన! కాక; స్నేహముట నిమిత్త సవ్యపేక్ష మట! ఇది పరస్పర పరాహిత్యముగదా? అట్లే—

ఆ. గూఢహేతు వెదో కూర్పును వస్తుల,
బహిరుపాధిః బ్రీతి బలసిగోనదు,
ప్రాద్దు పొడిచినంత పుండరికము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోఁచు.

౨౩

లవు.—చంద్ర కేతూ, పీ వెవరు?

చంద్ర.—ప్రియవయస్యా, మా నాయనగారు గదా.

లవు.—అటుయిన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటివి గావున. కాని, నీకు ఈ పేరం బరంగువారు రామయణకథాపురుషులు పూజ్యులు నల్లురు గదా. అందు విశేషముం జెప్పము.

చంద్ర.—ఓయి, పెదనాయనగా రని యెఱుంగుము.

లవు.—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుడా? సంతోషము! నేడు సుప్రభాతము; ఏల యన, ఈ దేవుని కంటిని. [సవేనము కొతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతన శిష్యుడు లవుడు అభివాదనము చేయుచున్నాడు.

రాము.—అయ్యుష్షంతుడా, రా రమ్మ. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, వలదు అతివినయము వలదు. పలుమాటు చిక్కగా నన్ను కొంగిలింపుము.

తే. విరియు నెత్తమ్మిలోరేకువిభవ మొప్పు
బీన మృదు మస్యణంబు నీమేని తాఁకు
నాకు మితి మేర లేని యానంద మొసఁగు
జంద్రచందన నివ్వంద జడము వత్స.

౨౪

లవు.—[స్వగతము] నా పై వీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. నేనన్ననో తెలియక వీరికే ద్రోహ మాచరించితిని, అయుధ మెత్తుటవఱకు గురుద్యోగమును వహించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాలశత్యమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము.—వత్సా, నీవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర.—గుఱము వెంట వచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపగా నీతఁడు బీరము చూపినాడు.

రాము.—ఇది క్షత్త్రుమునకు అలంకారము గదా.

ఉ. తేజగలాడు పర్వనారు తేజము నోర్వడు; వాని కద్దియే
భ్రాజిలుఁ దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూఢతఁ;
జేజె యినుం డజ స్రము రుచి ప్రకరంబులతో జ్వలించుడుకా,
దేజముఁ జిత్రభానుశిల ధిక్కుతముంబలెఁ గ్రక్కు జూడవే. ౨

చంద్ర.—ఈ పీఠని యసహనముకూడ శోభించునదే. నాయనగారు చూడవలయును, ప్రియవయస్యుడు ప్రయోగించిన జృంభకాస్త్రములచే నై న్యములు అంతటను కదలక మ్రొన్నడి యున్నవి!

రాము.—వత్సా, లవా, అస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ, చేతన దక్కి దిగుల్కానియున్న బలములను ఓదార్చుము.

లవు.—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యానమును అభినయించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—కాంతించినది అస్త్రము.

రాము.—వత్సా, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము అస్త్రములు సంప్రదాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదు లాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మ తేజములనె యస్త్రములుగ వీని
ఘనతపోమయములఁ గాంచినారు. ౩

అట్టి యీ మంత్రపారాయణోపనిషత్తును భగవానుఁడు కృతాశ్వుఁడు సహస్రాధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కాశికునికి విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాఁడు. ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము. కుమారునికి మఱి ఏ సంప్రదాయమున వచ్చినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురకు అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు.

రాము.—[ఆలోచించి] ఏల యట్లు సంభవింపరాదు? ఇది ఏదో దొడ్డపుణ్యపుంబరిపాకముచేఁ గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్రము భ్రాతలము.

రాము.—అటయిన రెండవవాఁ డెవర?

[నేపథ్యమున]

భాండాయనా, భాండాయనా,

తే. నృపచములతోడ దీర్ఘాయానికి లవునికిఁ

జివ్వ యంటివా? యా నని చెప్పెదె సఖి?

జగతి నణఁగుత నధిరాజశబ్ద మిప్పుడు,
క్షుత్రశస్త్రాగ్ను లిప్పుడు శమము గనుత.

౯

రాము.—

తే. ఎవఁ డితం డింద్రమణి శితిచ్చుని లలితుఁడు?

శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
సభినవశ్యామ జలదగర్జిత నిమిష

బద్ధకలిక కదంబడంబరుని జేసె.

౧౦

లవు.—ఈయన నా యన్నయ్యగారు, వసుఁ డని పేరు. భరతాశ్రమమునుండి
మరలి వచ్చినాఁడు.

రాము.—వత్సా, ఆయుష్షుంతు నీతని ఇటువంటి లలితుఁడు.

లవు.—అట్లే.

[అని పరిక్రమించును.

[అంతట వసుఁడు ప్రవేశించును.]

వసుఁడు.—[అద్భుత ధైర్య హర్షములతో ధనుస్సును ఆస్థాపించుచు] ,

సీ. వైవస్వతుని భగవాను మునుపుఁ బోట్ట

యేనృపుల్ త్రైలోక్య హితముపొంటె

నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి

లీల నెల్లరదిగు వీర్చినారో,

వీరాజవరులు ధర్మైతర చరితుల

దృపుల భస్మీకరించు కొఱకుఁ

దమకుం బ్రకృతి సిద్ధధర్మం బయినతొత్త

విక్రమంబును జ్వలంపించినారో,

తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమేని,

ధన్య మా నిది మద్భుజాదండ సఖము

.దీప్ర దివ్యాస్త్ర విస్ఫురత్రీవకీల

కాండ నీరాజితజ్యంబు కార్తుకంబు.

౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము.—ఈ క్షుత్రియ బాలునందు ఏవో అనిర్వచనీయ మైన పౌరుషాతి
రేకము కలదు.

ఉ. చీరికి దృష్టి కైకొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారమున్,
 ధీరము నుద్ధతంబు గతిఁ దిగ్గంగఁ జేసెడిబోలె థారుణిక్,
 గౌరవ మూను వీఁడు గిరికైవడి బాలుడ యయ్యు, మాయురే !
 వీరమొ దర్పమొయిటులు వీఁ డయి యీదెస వచ్చుచున్నదో? ౧౨

లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయుష్షుంతుఁడా, ఏటి దీమాట యుద్ధ మని?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటలే. దృప్తభావము మాని, ఆర్థా, వీరియెడల వినయ ముతో వ ర్తింపుము.

కుశు.—ఆది యేల?

లవు.—మహారాజా రఘుపతి ఈయన మఱి మనయందు నెయ్యి మూని యున్నాఁడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జూడ మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సతర్కముగా] ఆయన రామాయణ కథానాయకుఁడు, బ్రహ్మాండ మనకు రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును కోరవలసినది గదా. కాని, మనమెట్లు ఆయనను దఱియవలయునో ఎఱుంగకున్నాఁడ.

లవు.—గురువునుంబోలె ఉపచార పూర్వకముగా దఱియవలయును.

కుశు.—అహో, అది యెట్లు?

లవు.—అత్యుదారుఁడు సుజనుఁడు చంద్రకేతుఁడు ఊర్తి శా పుత్రుఁడు నన్ను ప్రియవయస్కుఁడ నని సఖ్యముచేత చేరుచున్నాఁడు. కనుక ఆ సంబంధముచేత ఈ రాజర్షి మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

కుశు.—అట్లులైన రాజన్యుని యెడలనైనను వినయము నిందసీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జూడుము, వీరి ప్రభావగాంభీర్యములు వీరి వివిధలోకాతీత సుచరితాతిశయములను నూచించుచున్నవి.

కుశు.—[చూచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!

పావన మహారే! యీ యనుభావ మేమి!

మాయురే! పాత్రమందె రామాయణకవి

భారతీదేవిఁ బ్రకటించె భాసురముగ.

౧౩

[సమీపించి] నాయనా, ప్రాచేత సాంలేవాసి కుశుఁడు అభివాదనము చేయ చున్నాఁడు.

రాము. — రా రమ్మ, ఆయుష్షంతుఁడా,

తే. అమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి

నిద్రమును శ్యామలము నగు నీదుమేని

గొఁగిటం బొదువంగ నుత్కంఠ గొంటి

వత్సలత్వంబుచే బరవత్త్వ మొంది.

౧౪

[కొఁగించి స్వగతము] ఈ బాలుఁడు ఎవరిపట్టి?

శా. సర్వాంగ సుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబో? దృ

క్ష్పర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన వల్లచ్చేతనా ధాతువో?

నిర్వృత్తుండొ ప్రహర్ష సంతుభితి హృత్స్నిగ్ధ స్నవౌఘంబుచే?

బర్హిచోఁక బలె వీడు కొఁగిట సుధాప్రావృత్తచంతిక్ మెయిక్. ౧౫

లవు. — నాయనా, చండాంశుఁడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చు చున్నాఁడు. కావున ఇట ఈ మద్దిక్రింద నాయన ఇంచుకనేపు కూర్చుండుఁగాక.

రాము. — వత్సా, నీ కిష్టమెనట. [అందఱును పరిక్రమించి కూర్చుండురు.

రాము. — [స్వగతము]

ఆ. బళిర! ప్రశ్రయంబుఁ బాటించు వహిలోనె

నడక, నిలక, యాసనంబు మొదలు

భావములు వచించు బరమ సామ్రాజ్యంబుఁ

గుళునికి లవునికి నకుంతముగ.

౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చదురు గొల్పుఁ

బ్రతికల మనోరమంబగు వప్తకమును,

ఆమలినం బగుమణిని దదంశులవలె,

విరియు నెల్తామరను దేనెబిందులవలె.

౧౭

ఈ బాలురయందు మెండుగా రఘుకుల కుమారుల ఛాయను గాంచుచున్నాఁడు.

తే. యువకపోతంపు మెడబోలె నొడలు కప్పు,

మూఁపు లెనసెడి నాబోతు మూఁపురమును,

సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము దృష్టి,

స్వరము మంగళ మురజమాంసల కలంబు.

౧౮

[నిపుణముగా ఫరికించి] అహో ఈ యాకారము నన్నుఁ బోలుట సూత్రమేగాక,

చ. కనఁబడుచున్న వీశిశుయుగంబున నైపుణిమీఱఁ జూచినఁ
జనకజఁబోలు చందములు నైతము జానుగ నద్ది యద్దియున్;
కనులకు వెండి కానఁబడు కైవడి నున్నది వీరిమోములఁ
భునశతపత్రలక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్ఛదంత శోచిర్న నోజ్జమీ
వెదవి ముద్ర యదియె, వీను లవియె;
నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ యైనను,
సుభగతాగుణంపు బోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు నావనము. ఇట సేగదా దేవి విడువఁబడినది. శిశువుల
యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు అనునదియేదికలదో, దానిని
వివర్ణించెదను. అప్పుడు చిత్రదర్శనమున నా చేసిన యస్త్రాభ్యసజ్ఞానము నెఱవేఱినదా?
సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని వినమైతిమి. ఈసుఖాతిశయమో సందేహ
ములో తేలిపోవుచున్న నా యత్న ను నమ్మించుచున్నది. దేవేరి గర్భ భారము పెండుగా
నెలకొని యుండుటను నేను పలుమాఱు కనియుంటిని [సభాష్పము]

చ. పరిచితి యాకొలంది నెఱిఁ బండినప్రేముడి నేకతంబునఁ
సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేక్షలం గవన్,
గరమున గర్భముం దడవి కంటిఁ గళన్ గవ లంచు నేన మున్,
సరవిని వెన్న నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెన్. ౨౧

[ఏడ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా ఏదేని యుపాయముచేత?

లవు.—నాయనా! ఇదేమి!

తే. భువనమంగళ నైనమీమో మి దేమి
బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె
తుహిన జాలంబుచేతను దోగినట్టి
పుండరీకంబునం గ్రాలు నిండునీరికి.

౨౨

కుశు.—ఓయి వత్సా

ఉ. ఏయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూర్తికి?

శ్రేయసి నష్ట యైన నటవీమయమే గద సర్వలోకముకా.

నీయమ దట్టి. దీవిరహ నీరధికి దరి గానరాదు, రా

మాయణకావ్యపుం బతితి వయ్యును నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] అహో, ఆలాపము తటస్థముగా నున్నది. ఇంక ప్రశ్న వలదు. పాడు డెందమా? ఏల యిట్లు ఆకస్మికముగా చాపలమైతి పరుగులు వాజితివి! లోని దుఃఖమును బయటికి ప్రీదుల్పుకొన్నవాడనై శిశుజనము సైతము కనికరించునట్లయితిని. కానీ యీ భావమును హాసురించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామాయణ మని విందుము, ప్రాచేతన భగవంతుని సరస్వతీనిష్క్రంద మట, నూర్యవంశ ప్రశస్తి యట; అందు ఏమేని యిండుక వినం గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము సంతయు మేము వల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాలున జ్ఞప్తికి వచ్చినవి యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములోవివి.

రాము.—వత్సా, పఠింపుము.

కుశు.—

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత

తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;

అట్టి యాప్రేమ వర్ధిల్ల నామె చేసె

గుణగణముచేత మఱి రూపగుణముచేత. ౨౪

తే. రాముడును సీత కాప్రకారంబుగానె

ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుడుగాఁ బరిధవిల్లె;

మానసము మాత్రమే యెందుఁ దా నెటుంగు

నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయ మర్తమను ఉచ్ఛ్వాసము చేయుచున్నది! హా దేవి! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగినది. అహో తుదిలేని విషర్యాస పరంపరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసార వృత్తాంతములు!

చ. నిరతిశయంపు నమృతపు నిర్భరహర్ష మే దేడ? నా పర

స్ఫురయతనంబు లేడ? రససంభృత కౌతుకక్షు లేడనో?

హాసుననునందుఁ గుందున హృదైక్య మ దేడ? సత్తాననక జరి

స్ఫురణము సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁ బ్రాణ మక్కటా!

అయ్యో ! కష్టముగా నున్నదే !

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ

స్రైకోస్తీలనముచేత నతివేళలమై

యేకాలము దుస్స్వరమో

యాకాలమె సంస్కరింప నైతిని హా! హా!

౨౭

ఉ. అత్తటి నించుకించుక మృగాక్షిచనుగవ యంకురించి యు

ద్వృత్తత కంగవించు చభివిస్తృతి యించుకఁ జెంది కై పిడెక;

చిత్తభవ్రండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే

యెత్తులు డెందమందును మెయిక్ మఱి గోలతనంబు మేగొనెక.

కుశు.—ఇది యొకటి మందాకినీ చిత్రకూట వనవిహారమందు సీతాదేవింగూర్చి రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై విన్యస్తముబలె

నీకొఱలెడి తాతిపట్ట మెదురం గనుమా;

యీకేసర మందుపయిక్

వీకునఁ బూచిండుచే బ్రవృత్తంబుబలెక.

౨౯

రాము.—[సలజ్జాస్థిత శ్నేహకరుణముగా] శిశుజనులు మిక్కిలి బేలలు, అందు తోను అరణ్యచరులు మఱియు; హా దేవి! ఆ తావును, ఆ సమయంపు స్వైరవిహారాతి ప్రసంగ సాక్షులను స్మరింతువా? కట్టాకట్టా !

మ. మనముం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితముక్ మందాకినీ మంద పా

వనహా తాలు భితాలకాకులిత భాస్వత్ఫల చంద్రద్యుతిక

వినివృత్తాగ్నిశిఖాంక నైజనుషమా విద్యోతి గండంబు నే

న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్త్రముక్.

౩౦

[స్తంభితునివలె నుండి సకరుణము] అహో ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనావళి మహద్ధిక్ సృజించి ఘటించె మ్రోల నాఁ

బైకొని యూఱడించు డెడఁబాసియు నావృజనం బవారణక;

లోకము వెళ్ళె శాన మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినక,

భాకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము వెన్నె దుపాగ్ని రాశిబోక.

[నేపథ్యమున]

చ. బుడుతల కయ్య మంచు వెఱఁ బొక్కి వసిష్ఠుడుఁ బుట్టఁబుట్టువున్
బడి జనకుండుఁ బంక్తిరథుపట్టుచు దేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటన్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటన్
వడి గొనుచున్ శ్రమార్థులయి వ్రాలుచు వచ్చుచు నున్నవా రదే.

రాము.—ఏమీ! భగవంతులు ఆరుంధతీ వసిష్ఠులును అప్పుయు జనకుడును
ఇటనే యున్నారా? కట్టా! ఎట్లు వీరిని జూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహహ!
నాయన జనకుడు కూడ ఇటకే వచ్చినాడే డని పితగుఱెబ్బ లింటిని మందభాగ్యుడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్డ దంచుఁ గనుపెట్టి వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్య లపత్యై యాతక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియున్
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నీదృశుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్రునిన్
ప్రయ్యన వేయిగా! సరియె! రాముని కెయ్యది దుష్కరం బగున్.

[నేపథ్యమున]

కటకటా!

క. అనుభావ మాత్రముగ నీరి

యునికి గొనిన రాముఁ దల్లు లుద్ధవిడిఁ గనుం

గొని మును కని యెఱిఁగినజన

కునిబోధన నెఱిఁగి మూర్ఖుఁ గూలిరి వెలుచన్.

౩౪

రాము.—హా నాయనా జనకుడా! హా తల్లులారా!

క. జనకులకు రఘువులకును

బనితం బెది కృతస్న గోత్రమంగళముగ నం

దును సైత మకరుణుడఁ బా

పిని నగు నామీదఁ గరణ వృథ సుడి మీకున్.

౩౫

ఇదె పోయి సంభావించెదను.

[అని లేచును.

కుశలవులు.—నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమార ప్రత్యభిజ్ఞాన మను

ప. పా. క. ము స మా ప్త ము.

సప్తమాంకము.

[అంతట లక్ష్మణుడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుడు.—ఓహోయి! నేడు భగవంతుడు వాల్మీకి బ్రహ్మక్షత్ర పౌర జానపద సమేత మయిన ప్రజలను మమ్ము గూడఁ బిలిచి సకల మైన దేవాసుర తిర్యగురగ నాయక సంయుక్తముగా జంగమమును స్థావరమునునగు భూతగ్రామమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కడ సమకూర్చినాడు. నన్ను అన్న గారు ఆజ్ఞాపించినారు: “వత్సా, లక్ష్మణా, భగవంతుడు వాల్మీకి తనకృతిని ఆచురలు అడఁగా, జూచుటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాడు. కావున భాగీరథీ తీరముననొక మనోజ్ఞ స్థానమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావించవలసినది.” అని. నేనును మర్త్యామర్త్య రూప మయిన భూత గ్రామమును తగిన తావులం గూర్చుండఁబెట్టితిని. మఱి వీడుగో:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రాజ్యరాజ్యాశ్రమమును
దాపనేంద్రుల కష్టప్రతమును బూని
వామలూరుజ మౌనివై భక్తిచేత
నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాడు.

౧

[అంతట రాముడు ప్రవేశించును]

రాముడు.—వత్సా, లక్ష్మణా, రంగప్రాశ్నికులు వచ్చియున్నారా?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రాము.—ఈ బాలర నిరువురను చంద్ర కేతువుతో సమాన మయిన స్థాన మర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభు స్నేహంపుఁ దార్కాణముచేత అట్లే కావించితిని. ఇదిగో మఱి జానము పఱుపఁబడి యున్నది. ఆరుగ్గుడు కూర్చుండుఁగాక.

[రాముడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, ఆరంభింపుడు.

సూత్ర ధారుడు.—[ప్రవేశించి] భగవంతుడు భూతార్థము చెప్పువాడు ప్రాచీతసుడు సజంగమస్థావరమును జగత్తును ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు:—“మేము ఆర్షంబగు నేత్రముతోఁ జూచి పావనంబును కరుణాద్భుత రసంబునుగా నేప్రబంధమును నిబంధించితిమో, దానిని కార్య గౌరవముచేత హెచ్చరికతో పరికింపుడు,” అని.

రాము.—ఇట్లు చెప్పట యైనది; ఏమన, —“మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు, అమృతసారములును పరోరజసములును అయిన తత్త్వజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁగూడదు.” అని.

[నేపథ్యమున]

హా ఆర్యపుత్రుడా! హా కుమార లక్ష్మణుడా! ఏకాకినిని మందభాగ్యును, దిక్కులేనిదానిని, అడవిలో నొప్పలుపడచున్న నన్ను ఈ కుశలు ఘాతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇదె నేను ఓడలేక భాగినిలో నన్ను వైచికోనుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[అత్యంతము] కట్టా! ఇదేదో మజ్జియొకటి యైందది!

నూత్ర.—

తె. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీమతిల్లె

రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందు,

బ్రసవవేదన వెల్లు సంప్రాప్త మగుడు,

వైచికోనె దన్ను గంగాభవానియందు.

౨

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! క్షణము వేపుము.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నాటక మిది.

రాము.—హా దేవి! దండకారణ్యవాన క్రియ సఖి! రామునివలన నీవ ఈ వైవ దుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వసిల్లుము, ప్రబంధార్థమును అవధరింపుము.

రాము.—ఇదె నన్నధడను, వజ్రమయుడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్కదారకు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు పట్టుకొనఁగా సీత ప్రవేశించును.]

రాము.—వత్సా, లక్ష్మణుడా! అడుగిడ దొరకని చివ్వు చీకటిలో పడిపోవు చున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే. ఊరిడిల్లుము కల్యాణ యూరిడిల్లు,

నీదె పున్నెంబు, వైదేహీ నీదె శివము;

నీరిలోపల గంటి వొనీరజాతీ,

క్రమతేజుల రఘువంశకరులఁ గవల.

3

సీత.—[సమాశ్వసించి] అహా! ఇనువుర దారులను కంటిని! హా! ఆర్య పుత్రుడా!

[అని మార్చిల్లును.

లక్ష్మ.—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాము, రఘువంశమునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా. ఏమి! బాష్పము వెల్లిగొని ఆర్యుఁడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లి నాఁడు. [అని పీచును.

దేవత లిరువురు.—పట్టి, ఊఱడిల్లు మాఱడిల్లుము

సీత.—[ఊఱడిల్లి] భగవతులారా, మీ రెవరు?

పృథ్వీ.—ఈమె నీ శ్వశురకులదేవత భాగీరథి.

సీత.—భగవతి, నీకు మొక్కెదను.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

భాగీ.—ఈమె నీతల్లి విశ్వంధర.

సీత.—హా అమ్మా, ఇట్టిదానినిగా నన్ను నీవు చూచితివి!

పృథ్వీ.—రావే పుత్రీ.

[అని ఒండొరుం గాఁగిలించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—ఆహా! ఆర్యుని గంగాపుష్పలు అనుగ్రహించినారు.

రాము.—[చూచి] ఇది కరుణితరముగాఁ గదా ఉన్నది.

భాగీ.—విశ్వంధరకూడ వ్యథ నొందుచున్నదట; జయించినది యపత్యవాత్సల్యము. అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కెల్ల నిది యొక సంసార తంతువు, మోహంపు ముడిలోఁడిది; ఎప్పటికిని త్రెవ్వక హృదయమున నుండునట్టిది. పట్టి వైదేహీ, భూత ధాత్రి, ఊఱడిల్లుఁడు, ఊఱడిల్లుఁడు.

పృథ్వీ.—[ఆశ్చర్యిల్లి] సీతను గని యూఱడిల్లుట యెట్లు?

తె. రక్కసులయిక్కఁ జిర మున్ని యుక్కటయును,

ద్యౌగము సుదుస్సహంబు రెండవది యిదియు—

భాగీ.—

దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని

ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి కైన?

౪

పృథ్వీ.—భాగీరథి, సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునికి యుక్తమా?

తె. బాల్యమునఁ దాను బొలుండు వట్టివట్టి

పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,

నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనండు వహ్నిఁ

గొనఁ, డనుస్మృతిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనండు.

౫

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రుని స్వరింపఁ జేసేతిని.

పృథ్వీ.—సీ! నీ కార్య పుత్రుఁ డెవఁడు!

సీత.—[సలజ్ఞాసము] పోనీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము.—అమ్మా! పృథ్వీ, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ.—భగవతీ, వసుంధరా, తుమింపుము. సంసారముచకు జేహమవుగదా, మఱి, యెఱుంగనిదానివలె అల్లునిపై కోపించెదవేమి?

శా. త్త్వాయం దలైను ఘోరదుర్యశము; లంకాద్వీపమం దగ్నిచే
భూయిష్ఠస్తుత మావిశుద్ధి నెటు నమ్ము మానుషుం డిందులక?

ఈ యుద్వీప్రజఁ గొల్పుటే కులధనం బిత్వోకువంశ్యాళి కా,
నీయిక్కట్లునఁ జిక్కి పుత్రకుఁడు తా నిం కేమి సేయుం గటా. ౬

లక్ష్మ.—దేవతలు ఆవ్యాహతమయిన సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు
గదా, అందులోను భాగీరథిమాట చెప్పవలయునా? కావున అమ్మా నీ కిదె నా
నమస్కారము.

రాము.—అమ్మా, నీవు భగీరథ కుటుంబమందలి నీ ప్రసాదమును నెఱవేర్చితివి.

పృథ్వీ.—నిత్యము మీకు ప్రసన్నురాలను. ఆయినను నా పట్టికఁ గలిగిన
కోకావేగము వచ్చిన రాకలోనే నాకు దుస్సహ మైనది. ఎఱుంగనిదానను గాను
రామభద్రునికి సీత యంగుఁ గల సేహమును.

ఆ. దైవవశత నతఁడు దయితను విడనాడి

యెరియు చున్నయట్టి యొడదతోడ

బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యమునను

సకల జగ దతీత సత్త్వమునను. ౭

రాము.—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణావంతులు సుమా.

సీత.—[వీడ్చుచు, కృతాంజలియై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయ
మొందింపుము.

రాము.—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది?

భాగీ.—కాంతము, విలయ మొందక వేయియేండ్లు ఉండుము.

పృథ్వీ.—నీ పుత్రులను నీవు చూచుకొనవలయును.

సీత.—అనాథ నైతిని, ఇంక ఏ కల ?

రాము.—హృదయమా, వజ్రమువు సుమా.

భాగీ.—ఏమి! సనాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు?

సీత.—మందభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ.—

క. లోకైక మంగళంబును

నీకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గింతేలా;

మాకు సంయతము పవిత్రత

నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్య.

౪

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—లోకము వినునుగాక.

[నేపథ్యమున కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

సీత.—ఏమి యిది! గొల్లిడుచు అంతరిక్షమెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పృ. భా.—ఆహా తెలిసినది.

తే. క్రమముగఁ గృతాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు

గురుపరంపర వేనికీ గుదురుగునియె,

నవియె యావిర్భవించుచున్నవి ముదమునఁ

గైదువులు మొత్తముగ జ్వంభకములతోడ.

[నేపథ్యమున]

తే వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్రి,

గతిసుమీ మాకు నీ పుత్రకద్వయంబు;

అట్లు గాదె రఘూద్వహం దానతిచ్చె

జిత్రదర్శనవేళ నీచిత్త ములర?

౧౦

సీత.—సంతోషము, అస్త్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి “తప్పక నీ ప్రసూతిని ఇవి భజించును”

అని.

పృ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జో

హారు! మీచేపట్టుచే గృతార్థలము కడుక;

ఇరువుర నినుఁగులఁ గూడుడు

పరిభావన సేసినంత; భద్రము మీకు.

౧౧

రాము.—

తే. కుందుడరంగలు విస్తయానందభువుల
కూడలిం బడి సడలి యాకులత నెనసి,
అట్టి దిట్టిది యని పల్కు నలవి గాని
యొక దళావిశేషమును నా కొసఁగె నిపుడు.

౧౨

పు. భా.—పట్టి సంతోషింపుము. నీపుత్రకు లిప్పుడు రామభద్రతుల్యులైనారు.

సీత.—భగవతులారా, వీరి కిపుడు క్షత్రియోచితకర్త నెవరు చేయుదురు?

రాము.—

తే. అల వసిష్ఠర్షి పాలింప నలరునట్టి
రఘువులకుఁ దానె వంశవగ్ధన ధురీణ
సీతయును నక్కటక్కటా శిశులకొఱకు
గానకున్నది సంస్కర్తఁ గనుదు నెట్లు!

౧౩

భాగీ.—పుత్ర, ఆ చింత నీకేల? ఈ సింహులను పాలు విడిచిన తర్వాత వాల్మీకి భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి క్షత్రికృత్యముం గావించును.

తే. అప్పు సీత, వసిష్ఠుండు నాంగిరసుండు
నెట్లా, ప్రాచేతసుండును నల్లె చూపె,
జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ
దాన రెండిటికిని గురూత్తంసుఁ డగును.

౧౪

రాము.—భగవతి చక్కఁగా ఆలోచించినది.

లక్ష్మ.—అర్య, నిజముగా విన్నవించెద, ఆయాపాయములచేత ఈ శిశువులు వశలవులని యూహించెదను.—ఎట్లన—

క. వీరును జనిసిద్ధాస్థులు,
చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్రుఁ;
నీరూపమె గలవీరులు

బా రావర్షముల వయసు పరఁగెడువారు.

౧౫

రాము.—ఈ బాలురే వారని నేనును తేలిపోవుచున్న హృదయముతో మోహమొందుచున్నాను.

పృథ్వీ.—రావే పట్టి, పాతాళమును పవిత్రము గావెంపుము.

రాము.—హా ప్రియా, లోకాంతరమున కేగితివే!

సీత.—అమ్మా, నన్ను నీయవయవములయందు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవింప సమర్థుని గాను.

రాము.—ఏ ముత్తరము చెప్పినో?

పృథ్వీ.—స్తవ్యమును వీడువఱకు నానియోగంబున పుత్రకులను కాచుకొనుము, అవల నీయిచ్చచొప్పునం గావింపుము.

భాగీ.—అది సరి!

[గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు.

రాము.—ఏమి నై దేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! హా చారిత్ర దేవతా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—భగవంతుడా, వాల్మీకీ, కావుకావుము. ఇదియా నీకావ్యార్థము!

[నేపథ్యమున]

వాదిత్రమును తొలగింపుడు. ఓహోయి జంగమస్థావర సమేతులు ప్రాణ ధారులు మర్త్యమర్త్యులు, చూడఁడా వాల్మీకి భగవంతునిచేత అనుజ్ఞాతమయిన పవిత్రాద్భుతమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మథనమునఁబోలె గాంగ మంభంబు కలఁగె,

బ్రాహ్మ దేవరికం బయ్యె నాకసంబు;

అచ్చెరువు! లేచె నార్య తోయంబునుండి

ద్యోనదీదేవి భూదేవి తోడుగాఁగ.

౧౬

[మరల నేపథ్యమున]

క. లోకార్చ్యు, యో యరుంధతి,

మాకుం గూర్చుము పృథివికి మందాకినికి;

నీకగమున నిడితి మిదే

నీకోడలి సీతఁ బుణ్యనిరతఁ సాధ్వీ.

౧౭

లక్ష్మ.—అశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్యా చూడుచూడు. [చూచి] కట్టా, ఇంకను అర్యుఁడు మూర్ఖుఁడేరలేదు. [అంతట అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.

అరుంధతి.—

తే. త్వర వహింపుము! నాపట్టి త్వర వహింపు!

విడుము శాలీనతను సీత, వేగ లెమ్ము.

రమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రు,

బ్రయతమస్పర్శ మైన నీశయముచేత.

౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దఱిసి రామునిఁ దాఁచుచు] ఆర్యపుత్రుఁడు సమాశ్వు
సిలును గాక.

రాము.—[సమాశ్వునిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచిహర్షాన్విత
ములతో] అహో సలజ్జ డేవి! అమ్మ ఆరుంధతి, ఋశ్వశృంగ శాంతా సమేతులు గురువు
లందఱును!

అరుం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతీ రామభద్రుఁడా, చిత్ర దర్శనమందు నన్నుఁగూర్చి నీ పఠికైన యీ
పలుకును స్మరింపుము ఏమనఁగా “అట్టి నీవు అస్మా కోడలియందు ఆరుంధతీయుం
బోలె మేలు తలంచుదానవు కమ్ము” అని. అందులకు నేను ఋణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం.—ఈమె నీయత్తగారు భగవతి వసుంధర.

[నేపథ్యమున]

మన్ను వత్సను పరిత్యజించునప్పుడు ఆయుష్షుంతుఁడు చెప్పియుం డెను—ఏమన
“భగవతి వసుంధరా, క్లాఘ్యును నీ కూతును కాపాడుము జానకిని” అని. ప్రభు
వయిన బాలుని యా మాటను జరిపితిని.

రాము.—ఎట్టిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురను
కనికరించినారు!

[ప్రణమిల్లును.

అరుం.—ఓహోయి పారజానపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నువీ వసుంధరా
భగవతులచేత స్తుత్యై నా చేతీయందు అనఁగా ఆరుంధతీచేతీయందు సమర్పితయైనది.
పూర్వమే అగ్నిదేవుఁడు పుణ్య చారిత్రమును నిర్ణయించిన యీమెను బ్రహ్మాదీ దేవ
తలు స్తుతించిరి. అట్టి యీమెను సూర్యవంశపుం గోడలిని దేవయజనసంభవను సీతను
రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే మనియెదరు?

లక్ష్మ.—ఇట్లు ఆర్య ఆరంజోతి తెలిపి చెప్పఁగానే ప్రాణులు సకలమయిన
భూతగ్రామంబును ఆర్యను సీతను నమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును పక్షులును
విరుల వానలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం.—జగత్పతీ రామభద్రుఁడా!

క. ప్రియను సహధర్తచారిణి

నియోజితను జేయవయ్య నియమంబు బడిక

బయిడిప్రతికృతికిఁ బుణ్యా

శ్రయముం బ్రకృతిని దురంగ సవనమునందుక.

సీత.—[స్వగతము] ఎటుంగు నార్యపుత్రుడు సీతాదుఃఖమును కడిగివేచుటకు రాము.—భగవతి యాదేశించినట్లు.

లక్ష్మ.—కృతార్థుడ నైతిని.

సీత.—బ్రతికితిని.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నిరజ్జడను లక్ష్మణుడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

సీత.—బాలుడా, ఇట్టివాడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

ఆరుం.—భగవంతుడా, వాల్మీకి, వీరిని కుశలవులను సీతాగర్భ సంభవులను రామభద్ర పుత్రులను తండ్రులతోఁగూర్చుము. [నిష్క్రమించును.

రామలక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.

సీత.—[సబాష్పాకాతము] ఏరీ నా పుత్రులకు?

[అంతట వాల్మీకియు కుశలవులను ప్రవేశింతురు.]

వాల్మీకి.—శిశువులారా, కుశలవులారా, ఈయన రఘుపతి, మీ నాయన; ఈయన లక్ష్మణుడు మీ చిన్న నాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయమ్మ. ఈయన రాజర్షి జనకుడు మీ మాతామహుడు.

సీత.—[సహర్ష కరుణాద్భుతముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!

కుశలవులు.—హా! నాయనా! హా! అమ్మా! హా! మాతామహా!

రాము.—[సహర్షము ఆలింగించి] ఓయి నిసుగులారా, పుణ్యాన దొరకితిరి.

సీత.—రా పట్టి కళా, రా పట్టి లవా; ఇరువురు నొక్కమ్మడి నన్ను జన్మాం తరగతను చిరము కాలింపుడు!

కుశలవులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యుల మైతిమి.

సీత.—భగవానుడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

వాల్మీ.—పట్టి, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

సీత.—అహా! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనమ్మ సభర్తృక కాంతాదేవి లక్ష్మణునితోడ సుప్రసన్నులు ఆర్యపుత్రులవారు, కుశలవులను గూడ కనబడుచున్నారు! ఈ యానందముచేత పరవశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము]

వాల్మీ.—[లేచి చూచి] లవణుని ఉన్మాదిని మధురానాథుడు వచ్చినాడు.

లక్ష్మ.—కల్యాణములు సానుబంధములు.

రాము.—ఇదంతయు అనుభవించుచు నే నమ్మకున్నాను. అటు గాదు, ఇదే అభ్యుదయముల స్వభావము.

వార్తీ.—రామభద్రుడా, నీ కంకను ఏమి ప్రియమును గావించును?

రాము.—ఇంతకన్ననుం బ్రియ మొకటి యుండునా? అయిన నిది యగుగాక.

శా. గంగాలక్ష్మలు వోలె నీకథ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై,
 త్రుంగంజేసి యఘంబు శ్రేయములసందోహంబుఁ బొందించుతా;
 రంగత్పిజ్జక వాక్పతుర్ముఖ కవిప్రహ్లాది నీసత్కృతిక
 రంగంబందు బుధప్రజం బభినయారాధక విభావించుతా. ౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమేళనమును సప్తమాంశము సమాప్తము.

ఉత్తరరామ చరిత్ర నాటకము

సమాప్తము.



పద్యనూచిక.

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అంతటచే	63	ఆనందంబిడు	2	ఋషులు వెళ్లి	69
అకటసీత	14	అమహాపురు	73	ఎందుమోదంబు	23
అజితమా	63	ఆయనదొడ్డ	53	ఎక్కటి నె	70
అట్లనంగ	16	ఆయెనుమున్నె	51	ఎక్కడనింట	26
అడ్డముగ	42	అవృత్తంబిది	9	ఎచటంగపి	44
అతిశయిత	62	అశిఖరులివె	25	ఎదను	16
అత్తజించు	82	ఆనడించుట	34	ఎదిప్రియ	72
అధివసించి	84	ఇట్టివారు	29	ఎదిమనోర	66
అనియత	50	ఇతఁడెమీ	52	ఎదియెవనికి	26
అనుదినమె	37	ఇతిహాసంబు	61	ఎవఁడితం	77
అనుభావ	83	ఇదిసంగ్రామ	67	ఏకార్యముచే	14
అభ్రమప్రియ	10	ఇనకులక్ష్య	67	ఏదదైవతము	13
అమృతపూ	79	ఇరుదంపతు	37	ఏమునునీ	69
అమృతమయ	43	ఇరుమెంగంక	55	ఏయదిగాదు	81
అమ్మసీత	89	ఇరువురక	71	ఏవురైనను	54
అరిదిగ	53	ఇవియపత్య	65	ఏలయనదేవి	2
అర్థముల	4	ఈహహారంబు	25	ఏసాధుశుద్ధ	14
అర్మిలినీగాని	4	ఈతఁడెవం	70	ఐననుక	3
అలఁతికిన్	62	ఈదవ్యస	26	ఒంటిముని	62
అలఁతుల్	7	ఈప్రదేశంబు	18	ఒక్కొక్కేల	9
అలవసిష్ఠి	89	ఈవనలుండు	50	ఒసంగును	19
అలవసిష్ఠుండు	1	ఈవనిమికు	17	ఓనిపాద	19
అల్లనిమఖంబు	4	ఈవశ్శిగృహ	42	ఓయికలొర	40
అవనియమర	47	ఈవిశసాశని	58	ఓలవాయో	63
అశ్వమిదె	60	ఈవుమదీయ	39	ఔనిదిమాల్య	11
అసురాధీశు	45	ఈసకలక్షి	13	కంటివెండియు	25
అహహయీ	11	ఉందురుజ్ఞా	70	కట్టాలోకులు	5
ఆకృతిభావ	62	ఉందురేనట్టి	60	కనఁబడు	80
ఆతతనదు	65	ఉష్ణమధుర	48	కమరిడాల్	72
ఆదినమల్	9	ఉజ్జడిల్లు	85	కలితమద	25

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
కలువదళం	38	తమములయు	65	నృపచముల	78
కాంతతోడి	38	తరులుఫల	39	నెలనువిభా	68
కాననగుచున్న	24	తలకట్టుక	71	నేతివంటక	48
కావవిరాము	59	తిలకింపక	9	నేదనిముగుదా	15
కుందుడదరంగ	89	తృప్తచేసిదు	47	న్యాయ్యమైన	67
కుడికరమ	22	తెలియదెందు	31	పరమాస్త్రము	88
కైదువునెత్త	66	తేజుగలాడు	76	పరిచిలియా	80
కోర్కూలను	69	తేనియతావి	24	పలువివర్త	73
క్రమముగ	88	తొడిమకెడ	30	పల్లవోప	44
క్రిందనీడను	22	తొలుతనెయ్యు	53	పాయకవోభి	42
క్వణితకింకి	71	త్రయ్యుత్త	68	పాలిక్రస్సిన	30
గంగాలక్షలు	92	త్వరవహింపు	90	పాటుదల	26
గిరికుంజేభ	62	దీనిమహాశిరం	26	పిన్నతజే	15
గుంజన్నికుంజ	27	దురమువిని	61	పుత్రులకు	8
గూఢహేతువేదా	75	దేవిపాడిడి	41	పూచిపూచని	37
గొండిలులక	37	దేవియూగార	7	పూనికతోడ	41
గోడుగుడుపు	15	దేవివైశ్వంభ	85	పెండ్లి సమయ	12
గోదావరీపారి	27	దైవవశత	87	పొముకల్యాణి	83
ఘోరప్రక్రియ	50	ధరనీబాష్ప	10	ప్రియనుసహ	91
చంద్రకేతుండ	74	నలువకుంబోలె	1	ప్రియుడవత్వం	64
చకితసారంగ	40	నవఘోరాభి	58	ప్రోవంగలోక	74
చరణతాధ్వ	8	నాకుబ్రియా	82	బళితప్రశయ	79
చెలంగుబ్రి	18	నాయనగారు	7	బాపురే	78
చిరమునకు	26	నిజమువాక్కున	70	బాలయునల్లు	56
చెట్టులును	32	నిన్నమొన్నటి	67	బాల్యమున	86
జనకరఘు	16	నిమ్మవిశ్వంభ	4	బుడతల	83
జనకులకు	83, 6	నిరతిశయం	81	బ్రహ్మహితము	76, 6
జలమునివ్వరి	39	నిర్వృత్తికేహ	74	భవవనమంగళ	80
జనపరిపూత	5	నిష్కాజితం	24	భూరమణుండ	53
జ్యోతిరసన	61	నీకైవిన్యస్తము	82	మథనమున	90
జ్యోతియావిర్భ	54	నీవలన	14	మదకలమల్లికా	10
డెందమునలిన	32	నీవలనంబవి	52	మనమందెంతు	82
తనయగల్గె	2	నీవుకృతాంతు	22	మానఘనుల	59
తపమునేయు	21	నీవుచీరిన	63	మానసములోన	49

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
మానుషుల	51	వాసిగ	6	సకియయిదె	20
ముందఱులోల	81	వినయశిశుత్వ	56	సగరమఖాశ్వ	8
మునుపుద్వాహ	44	వియ్యము	88	సరవినుపాయ	46
మెఱుంగిడిన	66	విరియునెత్తమి	75	సరసేందీవర	55
మొదలనే	81	వీనిశిశు	62	సరిపడదాయె	41
మోదశోకా	38	వీరునుజని	89	సర్వవిధముల	2
మ్రోలనను	64	వెదకుదుగెల్ల	23	సర్వాంగస్మృత	79
మానజీవిత	12	పెనుకన్నోక	59	సహజలక్ష్మి	79
యమునా	16	వెలికిబిదుల	28	సిరికరణి	51
యువకపాత	79	వెల్లిదరుల	40	సుఖమొ	12
రక్కసులయిక్క	86	వేనవేలొంటి	64	సురశిల్పి	72
రమణమితండ్రి	6	వెరముకాంత	74	స్నేహశిశిర	41
రసమొకడె	47	వెపస్వతుని	77	స్నేహోద్భేది	36
రామఁడును	81	ప్రేలునుగాని	41	స్వరువున	21
లోకార్చన	90	శీకరక్షోద	29	స్వేదరోమాంచ	44
లోకులకు	15	శుక్తిజాచ్చ	80	హరిచందన	33
లోకైకముగ	88	శ్రమభయ	12	హరువగు	36
వందనమునీకు	88	శ్రీలెసంగ	4	హాప్రాణేశ్వరి	46
వరునాప్ర	54	శ్యామస్నిగ్ధ	23	హేతుశూన్య	36

